

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 566

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

Urednički odbor

akademik Anđelko AKRAP
akademik Nenad CAMBI
akademik Stjepan ČOSIĆ (glavni i odgovorni urednik)
akademik Branko DESPOT
akademik Nikša STANČIĆ

Izvršni urednici

Ivana HORBEC, članica suradnica
Hrvoje PETRIĆ, član suradnik

Tajnica uredništva

Zrinka MUHEK
zmuhek@hazu.hr

Adresa uredništva

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb
tel. 01/48 95 170

UDK 3

ISSN 1848-7904 (Online)
ISSN 1330-0768 (Tisak)
DOI: 10.21857/ydkx2c3jq9

R A D

HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

566

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI
KNJIGA 58

ZAGREB, 2024.

SADRŽAJ / CONTENTS

Géza Pálffy

Put prema banskoj službi u prvoj polovici 17. stoljeća. Jezične pripreme
Žigmunda Erdődyja za najvišu čast u Hrvatsko-Slavonskome Kraljevstvu.....1-16
*Becoming a Ban in the First Half of the Seventeenth Century. Zsigmond/Žigmund
Erdődy's linguistic preparation for holding the supreme office in Croatia and Slavonia*

Lovro Kunčević

Decision-Making in the Foreign Policy of Early Modern Ragusa (Dubrovnik) 17-42
Donošenje odluka o vanjskoj politici u Dubrovačkoj Republici tijekom novog vijeka

Nella Lonza

„Neka leš pobunjenika bude najljepši miris u državi“. Koncept „zločina
povrede veličanstva“ pri suđenju Petru Zrinskom i Franu Krsti Frankopanu ...43-61
*„Let the corpse of the rebel be the most beautiful scent in the State“: the concept of the crime
of lèse-majesté in the trial to Petar Zrinski and Fran Krsto Frankopan*

Ruža Radoš Ćurić

Dubrovački naponi za stjecanje naklonosti bosanskog dvora i utjecaj
bosanskih namjesnika u održavanju dubrovačkih povlastica u prvoj polovici
18. stoljeća.....63-90
*The Role of the Bosnian Governors in the Politics of the Sublime Porte in the First Half of
the 18th Century*

Vlado Pavičić

Grude u Imoti: ljudi, rodovi i demografska gibanja 91-164
Grude in Imota: People, Lineages, and Demographic Movements

PRIKAZI I OCJENE

Edi Zubović

Sanja Žaja Vrbica i Peter Zimmermann, *Dunavska Monarhija i Dubrovnik*.
Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2023. (prikaz)..... 167

Jure Trutanić

Branko Radonić, *El Shatt – Dalmatinci u pustinji: povijest dalmatinskog zbjega u Italiji
i Egiptu od 1943. do 1946. godine: opći i lokalni (vrgorski) pregled*. Vrgorac – Zagreb:
Plejada; Synopsis; Društvo prijatelja vrgorske starine, 2023. (prikaz) 171

Autori članaka.....	179
Upute autorima	181
Impressum	184

PUT PREMA BANSKOJ SLUŽBI U PRVOJ POLOVICI 17. STOLJEĆA – JEZIČNE PRIPREME ŽIGMUNDA ERDŐDYJA ZA NAJVIŠU ČAST U HRVATSKO-SLAVONSKOME KRALJEVSTVU¹

Rad predstavlja dosad slabo istraženu temu o učenju stranih jezika od strane hrvatsko-slavonskih banova u ranome novom vijeku na primjeru bana grofa Žigmunda Erdődyja (1593. – 1639.). Istraživanje se temelji na opsežnoj korespondenciji Žigmunda Erdődyja sačuvanoj u Austrijskome državnom arhivu u Beču i dosadašnjim historiografskim spoznajama. Hrvatsko-slavonski banovi koji su u vojnim i političkim poslovima nakon 1526. upravljali tim regijama Habsburške Monarhije u okolnostima habsburško-osmanskih ratova morali su vješto baratati barem četirima različitim jezicima: latinskim jezikom kao službenim u upravi, zatim i mađarskim i hrvatskim – materinskim jezicima mađarskoga i hrvatskoga dijela Ugarskoga Kraljevstva, a naposljetku i njemačkim jezikom, službenim u središnjoj i vojnoj upravi Habsburške Monarhije. Ovo istraživanje pridonosi razumijevanju višejezičnosti u ranome novom vijeku te istraživanju obrazovanja hrvatskih i ugarskih velikaških obitelji i povijesti ranonovovjekovnih hrvatsko-mađarskih odnosa.

Ključne riječi: Ugarska; Hrvatska; hrvatsko-slavonski ban; višejezičnost; obitelj Erdődy; Žigmund Erdődy.

Slabo istražena tema: jezične vještine hrvatsko-slavonskih banova

U višestoljetnoj povijesti hrvatsko-mađarskog suživota još je uvijek mnogo slabo istraženih pitanja. Cilj pisanja ovoga rada jest detaljnije istražiti jedno od takvih neistraženih područja: koje su jezike i kako učili, a potom se njima i koristili hrvatsko-slavonski banovi 16. i 17. stoljeća kako bi mogli učinkovito obnašati svoje mnogostruke dužnosti.² Rad predstavlja studiju slučaja te na

¹ Rad je izrađen uz potporu istraživačkog programa *Lendület*, koji provodi Istraživačka skupina „Sveta kruna” Instituta za povijest Istraživačkog centra za društvene znanosti (BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport).

² Od novijih istraživanja na tu temu valja istaknuti rad Horbec, Ivana; Matasović, Maja, 2019. Latein als „national”, Deutsch als kosmopolitisch? Die Mehrsprachigkeit des kroatischen Adels als Voraussetzung seiner politischen und sozialen Tätigkeit, u: *Adel und Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit*:

primjeru Žigmunda Erdődyja (1593.³ – 1639.) prikazuje jezičnu pripremu ugarsko-hrvatskih aristokrata za aktivnu vojno-političku službu u Hrvatskoj i Slavoniji. Žigmund Erdődy nakon školovanja i mladosti karijeru je započeo službom glavnoga kapetana Petrinjske ili Kupske krajine (1621. – 1627),⁴ a ubrzo je potom preuzeo i bansku službu (1627. – 1639.).

Ovim se prilogom želim pridružiti istraživanjima višejezičnosti (*Mehrsprachigkeit, Multilingualism*) koja su danas na svojem vrhuncu,⁵ ali i novim, vrlo vrijednim istraživanjima obiteljske, kulturne, političke i crkvene povijesti obitelji Erdődy.⁶ Namjera je pisanja ovoga priloga i potaknuti istraživače povijesti drugih razdoblja na slične studije radi boljeg poznavanja važnosti jezičnih vještina vodstva Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva za učinkovito upravljanje u pojedinim povijesnim razdobljima.

Ziele, Formen und Praktiken des Erwerbs und Gebrauchs von Fremdsprachen (Glück, Helmut et al. ur.) Wolfenbüttel: Harrasowitz Verlag, 145-162. Rad se odnosi uglavnom na 18. stoljeće.

³ Bubryák, Orsolya, 2013. *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, genealogija.

⁴ ÖStA KA IHKR Prot. Vindica Bd. 63. 1621, fol. 4., fol. 14., fol. 34., fol. 44., fol. 49. Detaljnija biografije Žigmunda Erdődyja još nije obrađena u historiografiji. Dosadašnji rezultati uglavnom se temelje na: Radauš, Tatjana, 1998. Erdődy, Žigmund I., *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4., Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 72-73; Benda, Borbála, 2007. Az Erdődy család 17. századi genealógiája, Turul 80 (4), 111.

⁵ Npr. znanstvene konferencije u Beču 2018., u Hainburgu 2023., u Pragu 2024. https://geschichtsforschung.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_geschichtsforschung/Einladungen/Mehrsprachigkeit_Programmheft.pdf; <https://volksgruppen.orf.at/slovaci/radiotv/stories/3229422/>; <https://www.slu.cas.cz/cs/aktualne/mnohojazycnost-a-vzdelavani-v-predmoderni-dobe-multilingualism-and-education-in-pre-modern> (zadnji pristup: 25. 7. 2024.), kao i recentna literatura u: Glück, 2019; Benka, Peter, 2022. Jazyk v historickom výskume: Politické implikácie jazykovej praxe v Uhorsku v 16. a 17. storočí, *Historický časopis* 70 (4), 639-663; Fundárková, Anna 2025. Urodzení polygloti na cestách – spôsoby a význam vyučovania jazykov uhorských aristokratov od konca 16. do začiatku 18. storočia, *Historický časopis*, 73 (1) (u tisku).

⁶ V. npr. Benda 2007; Bubryák 2013; Varga, Szabolcs, 2016. „Kuća Zrinskih nikad nije bila istinski dom obitelji Erdődy“. Poglavlja iz odnosa obitelji Zrinskih i Erdődy u ranom novom vijeku, *Zbornik Odsjeka povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 34, 107-123; Tumor, Péter, 2022. Egy zágrábi kanonok fellebbezése Rómába Pázmány ellen (gróf Erdődy János letétele az egri püspökségről, Sopron, 1625), u: *Magyarország és a római Szentszék III.* (Tumor, Péter; Kanász, Viktor ur.), Budapest – Roma: Gondolat, 229-263; Ugry, Bálint, 2024. *East Goes West. Kavaliersjours of Hungarian Aristocrats in the Seventeenth Century* Budapest: HUN-REN Research Centre for the Humanities, Institute of Art History, 76-111.

Okvir: ugarsko-hrvatska državna zajednica u Habsburškoj Monarhiji nakon 1526. godine⁷

Ugarsko i Hrvatsko Kraljevstvo od 1102. godine nalazila su se u personalnoj uniji zahvaljujući zajedničkim vladarima. Međutim, u stvarnosti taj odnos nije bio ravnopravan, pa se prije može smatrati realnom unijom. Naime, Ugarska je po teritoriju, kao i po vojno-ekonomskim resursima, višestruko nadmašivala Hrvatsku smještenu uz obalu Jadranskog mora. Štoviše, tijekom kasnoga srednjeg vijeka susjedna Slavonija (Zagrebačka, Križevačka i Varaždinska županija) još je bila dijelom ugarske države. Unatoč tomu, imala je zasebnu upravu, zasebni sabor, a od 1496. godine i vlastiti grb.

Realna unija između Ugarske i Hrvatske jasno se očitovala i u činjenici da tijekom tih stoljeća više nije bilo zasebne krunidbe za hrvatskoga kralja. Ugarski vladari postajali su i hrvatskim kraljevima odmah nakon što bi bili okrunjeni Svetom krunom (Krunom sv. Stjepana). Nadalje, ni na kraljevskom dvoru nije postojala samostalna hrvatska uprava, nego samo zajednička državna uprava i zajedničko (Ugarsko) kraljevsko vijeće. Hrvatski velikaši, čiji je materinski jezik bio hrvatski, ujedno su bili i plemići Ugarskoga Kraljevstva, premda su se u Hrvatskoj održavali zasebni sabori. Međutim, ako su željeli postići utjecaj u ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici i na kraljevskom dvoru u Budimu, bilo je korisno, osim hrvatskog, naučiti i najvažnije jezike Ugarske – latinski, koji je bio jezik uprave i vlasti, te mađarski, materinski jezik njihovih mađarskih političkih suradnika.

Važnost višejezičnosti jačala je otkako su nakon 15. stoljeća, uslijed osman-skog napredovanja i teritorijalne blizine, mnogi hrvatski plemići stjecali posjede i službe u Slavoniji, koja je bila pod ugarskom upravom, a tada većinski naseljena stanovništvom hrvatskoga podrijetla. Zbog toga su se među njima razvijale različite lojalnosti i identiteti. Često se događalo da su hrvatski plemići služili ugarskomu kralju u slavonskim i mađarskim županijama služeći se mađarskim i latinskim jezikom, a međusobno i sa svojim podanicima nastavili su komunicirati na hrvatskome jeziku. Shodno tomu, njihovi su državni, regionalni i lokalni identiteti, kao i oni političke i jezične prirode, mogli biti raznoliki.

⁷ Usp. lit. u: Pálffy, Géza, 2004. Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16. – 17. stoljeću (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose), u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102. – 1918*. Zbornik radova (Milan Kruhek et al. ur.), Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 113-123; Fodor, Pál; Sokcsevits, Dénes (ur.), 2015. *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet-Horvát Történettudományi Intézet; Pálffy, Géza, 2022a. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, III. nepromijenjeno izdanje, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; usp. sažetu verziju na engleskom jeziku: Pálffy, Géza, 2009. *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. New York: Columbia University Press.

Takva se situacija još više zakomplicirala nakon bitke kod Mohača 29. kolovoza 1526. Izborom Ferdinanda I. Habsburga za ugarskoga i hrvatskoga kralja (16. prosinca 1526. u Požunu/Bratislavi, odnosno 1. siječnja 1527. u Cetinu), a potom i njegovom krunidbom u Stolnom Biogradu (Székesfehérvár, 3. studenoga 1527.), ugarsko-hrvatske zemlje pod njegovom vlašću postale su tijekom idućih desetljeća vojno iznimno važne za novoizgrađenu Habsburšku Monarhiju. Međutim, zbog golemih osmanskih osvajanja, obje su zemlje postale znatno oslabljene unutar te nove srednjoeuropske sile. Dok je Ugarsko Kraljevstvo, osim Transilvanije (Erdelja), izgubilo ponajprije južne i istočne krajeve, svoj glavni grad Budim i *medium regni*, dotle je od primorske Hrvatske u kršćanskim rukama ostao samo uski pojas, koji se tada nazivao „ostatkom ostataka“ (*reliquiae reliquiarum*).

Stara ugarsko-hrvatska zajednica tako je od sredine 16. stoljeća ušla u personalnu uniju s austrijskim, njemačkim i češkim zemljama pod upravom Habsburgovaca, pri čemu je njezin sve manji teritorij bio prostorno znatno skromniji od onih drugih. Štoviše, nakon spomenutoga gubitka Budima, ugarsko-hrvatski vladari više nisu imali svoj dvor u novoj unutarnjoj političkoj prijestolnici Ugarske (Požunu), nego su ga držali izvan granica zemlje – u Beču, a nakratko i u Pragu. Nisu postojale odvojene ugarske i hrvatske dvorske institucije. To znači da su se u novoj habsburškoj državi ugarski aristokrati našli gotovo u istoj situaciji u kojoj se hrvatsko plemstvo nalazilo u srednjovjekovnoj ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici. Osim toga, kako bi uspostavili veze i uspješno djelovali na bečkom dvoru te u novim središnjim upravnim tijelima Monarhije, bilo je korisno naučiti njezin glavni administrativni jezik – njemački.

Presudna promjena u 16. stoljeću: ujedinjenje hrvatskih i slavonskih područja⁸

Situaciju je dodatno zakompliciralo to što je, slično kao i u Hrvatskoj, do 1550-ih godina veći dio Slavonije također pao pod osmansku vlast. U isto vrijeme na preostale slobodne teritorije stigao je velik broj pripadnika hrvatskoga plemstva

⁸ Ključne izvore za recentna istraživanja navode: Bene, Sándor, 2000. *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*, Budapest: Argumentum; Pálffy 2004; Štefanec, Nataša, 2011. *Država ili ne: ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*. Zagreb: Srednja Europa; Varga, Szabolcs, 2020. *Egy főváros születése: Zággráb szerepének a változása Habsburg (I.) Ferdinánd (1526–1564) korában, Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv XV*, Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 11-34; Molnár, Antal, 2022. *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću: uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Varga, Szabolcs; Sokcsevits, Dénes, 2022. *A horvát szászok története*, Budapest: Országos Könyvtár.

koje je bježalo iz izgubljenih dijelova Hrvatskoga Kraljevstva. Ta dva procesa uskoro su imala presudne posljedice. Srednjovjekovni politički i geografski pojmovi doživjeli su temeljite promjene. Nestankom gotovo čitave primorske Hrvatske pojam 'Hrvatska' sve se češće počeo rabiti za južne dijelove Slavonije (područje Zagrebačke županije), a kasnije i za sjevernije regije. „Pomicanjem“ imena Hrvatske prema sjeveru, od druge polovice 16. stoljeća, došlo je do ujedinjenja tih dvaju područja. To se jasno odražavalo i u konačnom ujedinjenju dotad zasebnih hrvatskih i slavonskih sabora 1558. godine. Na isto ukazuje i isprepletenost sudbina Zagrebačke i Križevačke županije, postupno jačanje utjecaja hrvatskog plemstva na tom području, pa čak i činjenica da se od 1540-ih godina u naslovima ugarskih kraljeva redovito pojavljivala titula kralja Slavonije (*rex Sclavoniae*). Konačno, od imenovanja kasnijega sigetskog junaka Nikole Zrinskog banom 1542. godine čast hrvatskoga i slavonskoga bana gotovo je uvijek obnašala ista osoba.

Izbjegli hrvatski plemići uspješnom integracijom tijekom jednog stoljeća ne samo da su preuzeli upravu nad Slavonijom od starosjedićkih slavonsko-ugarskih plemićkih obitelji nego su se njihovi najuspješniji predstavnici uspjeli uzdici i u aristokraciju Ugarskoga Kraljevstva. Do 1608. godine hrvatski plemići Horvath-Stančić (1559.), Rattkay (1559.), Drašković (1567.), Kaštelanović (1569.), Krušić (1570.), Gregorijanec (1581.), Konjski (1603.) i Ostrožić (1606.) dobili su ugarski barunski naslov, a do kraja 17. stoljeća obitelji Erdődy (1565. grof Moslavine / *comes perpetuus Montis Claudii*), Drašković (1635.), Konjski (1647.) te Rattkay i Keglević (1687.) stekle su ugarski grofovski status. Tako su hrvatski plemići istovremeno postali i dio aristokracije Ugarskoga Kraljevstva.

Od starih hrvatskih grofovskih obitelji, Frankopani, Keglevići i Zrinski – dijelom zahvaljujući svojim titulama, a dijelom visokim državnim dužnostima – ušli su u Gornji dom Ugarskoga sabora, koji je upravo u drugoj polovici 16. stoljeća poprimio konačne oblike. Štoviše, neki su njihovi članovi pronašli novi dom mnogo sjevernije od Drave. Tako su se potomci Marka Horvata Stančića, zapovjednika Sigeta, naselili na području Županije Spiš (mađ. Szepes); Ivan Krušić, ugarski kraljevski dvorski meštar, stekao je posjede u županijama Liptov (mađ. Liptó) i Hont, Jakušići u Županiji Trenčin (mađ. Trencsén), Zrinski u Međimurju, a obitelji Erdődy i Drašković u smanjenome *medium regni*, koje se pomaknulo prema zapadnoj granici, u širem području nove prijestolnice, Požuna/Bratislave (Chtelnica/Vittenc, Smolenice/Szomolány, Devín/Dévény, Mosonmagyaróvár). Njihovi potomci, mađarizirani ili nastanjeni sjeverno od Drave, u pravilu su tijekom nekoliko generacija promijenili svoj nekadašnji hrvatski (teritorijalni i jezični) identitet.

Višestruki identiteti i višejezičnost u hrvatsko-slavonskoj eliti

Situacija je bila drugačija južno od Drave, u ujedinjenoj Hrvatskoj i Slavoniji. Velik dio nekadašnjih hrvatskih plemićkih obitelji stekao je velika imanja u Ugarskoj, ali je pritom zadržao i svoje hrvatsko-slavonske posjede. Pripadnici obitelji Drašković, Erdődy, Frankopan, Keglević, Thuróczy i Zrinski često su preuzimali visoke državne dužnosti u Ugarskome Kraljevstvu. Da bi ih stekli, morali su poznavati latinski, službeni jezik Ugarske. Ujedno su, kako bi ostvarivali uspješnu komunikaciju s plemićkom i upravnom elitom dviju zemalja, morali gotovo na razini materinskoga jezika govoriti i hrvatski i mađarski jezik. Na kraju, kako bi se mogli snaći u administrativnim središtima Habsburške Monarhije u Beču i Grazu – odakle se od 1578. godine upravljalo hrvatskom i slavonskom Vojnom krajinom kao pograničnom zonom prema Osmanskom Carstvu – bilo je nužno ovladati i njemačkim jezikom.

Istovremeno, tijekom 16. i 17. stoljeća, upravo je iz tih nekoliko obitelji poteklo najviše banova – političko-vojnih vođa ujedinjene Hrvatske i Slavonije. Štoviše, iz obitelji Drašković potekao je i jedan palatin (Ivan Drašković, 1646. – 1648.). Zbog toga su članovi tih obitelji istovremeno posjedovali više vrsta lojalnosti i identiteta – državni, regionalni, dvorski, jezični, konfesionalni itd. Taj fenomen do danas je najdetaljnije obrađen u kontekstu istraživanja o Nikoli Zrinskom Sigetskom i Čakovečkom.⁹

Takvi su politički moćnici u svakoj situaciji davali prednost onoj lojalnosti koja je bila aktualna ili je najviše odgovarala njihovim interesima, što znači da su često igrali sasvim različite uloge na političkoj sceni Hrvatske, Ugarske ili same Monarhije. Višejezična komunikacija na visokoj razini (na hrvatskom, latinskom, mađarskom i njemačkom jeziku) bila je dakle temeljni preduvjet za uspješno bavljenje politikom i učinkovitu integraciju u različite centre moći (Beč/Prag, Požun, Graz, Zagreb/Varaždin). No kako je neki ban učio i te jezike i koristio se njima?

Strategija jezičnog obrazovanja mladog Žigmunda Erdődyja

Čini se da je priprema za različite jezične identitete i političke lojalnosti u 16. i 17. stoljeću često bila svjesna i planirana. To je jasno vidljivo u slučaju

⁹ Detaljnije u: Pálffy, Géza, 2012. Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljevstva i u Habsburškoj Monarhiji), u: *Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova* (Sándor Bene et al. ur.) Zagreb: Matica hrvatska, 117-163; Bene, Sándor et al. (ur.) 2017. *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont; Pálffy, Géza, 2022b. *Határok fölött. Zrínyi Miklós lojalitásai és identitásai, u: Zrínyi Miklós és öröksége* (Hausner, Gábor ur.), Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 53-71.

mladog Žigmunda Erdődyja. Za takve ga je vještine vrlo promišljeno pripremao njegov otac Toma I. Erdődy (1558. – 1624.), koji je dva puta obnašao bansku službu (1583. – 1595. i 1608. – 1615.) i dužnost tavernika (1603. – 1608. i 1615. – 1624.).¹⁰ I on se koristio s više jezika – hrvatskim, latinskim, mađarskim, njemačkim i talijanskim. To je dodatno olakšala činjenica da je višejezičnost bila uobičajena već kod Žigmundova djeda, Petra II. Erdődyja (1504. – 1567.), koji je također bio banom (1556. – 1567.). On je toliko vladao različitim jezicima da je čak i u njegovoj grofovskoj diplomi iz 1565. godine istaknuto njegovo „potpuno poznavanje više jezika“ („aliquot linguarum absoluta peritia“).¹¹ Iskustvo koje se u obitelji Erdődy protezalo kroz više generacija jasno je pokazivalo da je u hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici, koja je činila važan dio Habsburške Monarhije, uspješnu karijeru i visoke državne dužnosti – a osobito položaj bana u Hrvatskoj i Slavoniji, koje su bile većinski naseljene hrvatskim stanovništvom – bilo moguće steći isključivo uz prihvaćanje različitih političkih lojalnosti i ovladavanjem brojnim stranim jezicima.

Iako trenutno imamo malo podataka o jezičnoj pripremi njegova oca i djeda, u slučaju Žigmunda Erdődyja tu pripremu možemo detaljnije rekonstruirati ponajprije zahvaljujući očuvanju njegove bogate korespondencije.¹² Svoj „dvojni materinski jezik“ – hrvatski i mađarski – stekao je unutar obitelji, dijelom od roditelja, a dijelom od svojih službenika kojima je hrvatski jezik bio materinski. Takvih je vjerojatno bilo više jer je odgajan uglavnom u Varaždinu te u obiteljskim utvrdama u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji.¹³ Njegov je otac od 1580-ih bio najprije župan Varaždinske županije, a od 1607. i nasljedni veliki župan zajedno sa svojim sinovima.¹⁴

Na Žigmundov odgoj u Hrvatskoj upućuje i pismo koje je u proljeće 1608. u obiteljskom dvorcu u Čhtelnici (mađ. Vittenc, u Županiji Nitra) vlastoručno

¹⁰ Recentna istraživanja o Tomi Erdődyju v. u: Bubryák 2013, 87-112. O strategiji i oblikovanju imidža u javnosti v. Blažević, Zrinka; Premerl, Daniel, 2016. *Christianae reipublicae propugnator. Reform-nokatolička mitopoetika bana Tome Erdődyja (1558 – 1624)*, u: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* (Blažević, Zrinka; Plejić Poje, Lahorka ur.), Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 393-408.

¹¹ SNA ÚAE Lad. 2. Fasc. 9. No. 1., odnosno i ÖStA HHStA FA Erdődy D 11300. (Lad. 1. Fasc. 2. No. 20.).

¹² ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 86. Fasc. 12., odnosno Lad. 101. Fasc. 4–5., Fasc. 8., Fasc. 10. te Fasc. sine sign. a/2–3. i sine sign. b.; djelomični podaci u: Benda, Borbála; Koltai, András, 2008. *Kutatószobák az Erdődy család bécsi levéltárában*, *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlémények* 6, 433-437.

¹³ Npr. SNA ÚAE Krab. 176. Herwoy, Peter. fol. 6. Pismo Žigmunda Erdődyja upravitelju Metlike Petru Herwoy, u Varaždinu, 8. kolovoza 1607.

¹⁴ ÖStA HHStA FA Erdődy D 11321 (Lad. 58. Fasc. 2. No. 2.); 24. ožujka 1607.

napisao ocu na hrvatskom jeziku.¹⁵ Međutim, u kontekstu ove teme posebno je zanimljivo da mu je majka bila Anna Maria Ungnad (1569./70. – 1613.), kći austrijskog plemića Christopha (Krste) Ungnada (1529. – 1587.), koji je dvaput služio kao glavni kapetan u Egeru, i Mađarice Anne Losonczy. Christoph Ungnad, kao pripadnik ugarskoga plemstva, služio je i kao hrvatsko-slavonski ban 1578. – 1583., neposredno prije Tome I. Erdődyja I.¹⁶

Latinski jezik Žigmund je usvojio između 1609. i 1612. godine u carskoj prijestolnici, Beču, u isusovačkoj gimnaziji. Taj izbor njegova oca, koji se vjerojatno školovao (i) u Italiji,¹⁷ mogao je biti dio svjesne karijerne strategije. Među Žigmundovom je braćom Krsto (1584. – 1621.), koji je umro mlad i koji je studirao u Padovi i Sieni, bio vjerojatno predviđen za upravljanje spomenutim posjedima stečenima po majčinoj liniji sjeverno od Dunava te za karijeru na bečkome dvoru.¹⁸ Dvojicu mlađih sinova, Stjepana (†1638.) i Ivana (1590. – 1626.), Toma je također dao školovati u Italiji (u Bologni i Parmi), a oni su zatim krenuli u crkvene službe, no u konačnici s malo uspjeha. Stjepan je naime već početkom 17. stoljeća oslijepio, a boležljivog je Ivana, koji je nakon Italije studirao i u Ingolstadt u te postao egerskim biskupom (1616. – 1625.), sâm ostrogonjski nadbiskup Péter Pázmány razriješio je dužnosti 1625. godine, nakon što je Ivanu godinu prije toga preminuo duboko pobožni otac koji mu je dotad pružao zaštitu.¹⁹

Tako je najmlađi sin, Žigmund, ostao zadužen za upravljanje velikim dijelom Erdődyjevih hrvatsko-slavonskih posjeda i za buduće zastupanje obiteljskih interesa na tom području. U tu svrhu, na kraju prvog desetljeća 17. stoljeća, Beč se činio idealnim mjestom za studij iz više razloga. Kod isusovaca je mladi aristokrat mogao naučiti službeni jezik Ugarskoga Kraljevstva, jer gimnazije u Trnavi (mađ. Nagyszombat), Požunu (Bratislavi) i Győru tada još nisu mogle konkurirati s obzirom na to da su se otvorile tek nekoliko godina nakon toga (1615., 1622., 1627.).²⁰ Osim Beča, u obzir je dolazila i isusovačka gimnazija u Grazu, a potom i tamošnje sveučilište, gdje su studirali mnogi članovi obitelji Erdődy, osobito oni

¹⁵ *Ibid.* Lad. 101. Fasc. 4; 3. ožujka 1608.

¹⁶ Pismo upućeno Anni Mariji Ungnad nakon njezine udaje u Požunu/Bratislavi 1584. godine. Usp. Hanák, Béla; Szabó, Andás Péter, 2021. *Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*. Sv. 1–2, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 343–344.

¹⁷ Usp. SNA UAE Lad. 2. Fasc. 8. No. 2. fol. 5., odnosno nova istraživanja o studijima obitelji Erdődy u Italiji u: Ugry 2024, 76–80.

¹⁸ Benda, 2007., 111.

¹⁹ Usp. recentno i izuzetno temeljito istraživanje u: Tusor, 2022.

²⁰ Usp. važne rezultate projekta NKFIH i drugih manjih projekata pod vodstvom Istvána Fazekasa (Budimpešta).

koji su živjeli u Hrvatskoj (uključujući nakratko i Žigmundova brata Stjepana).²¹ Ipak, carski je grad bio bolji izbor jer je mladi velikaš na taj način mogao upoznati prijestolnicu Monarhije i steći važne kontakte. Odande je također imao priliku istražiti sjevernije krajeve Kraljevstva, novi *medium regni*, te uspostaviti veze s tamošnjim velikašima: primjerice 1609. godine posjetio je u Hlohovcu (mađ. Galgóc) Krstu III. Thurzóa (1583./84. – 1614.), rođaka budućega ugarskog palatina Jurja Thurzóa, koji je od početka 1604. bio suprug njegove sestre Suzane (1587. – 1633.).²²

Očeva svjesnost o važnosti (jezičnoga) obrazovanja očituje se u nekoliko stvarima. S jedne strane njegov je sin početkom veljače 1610. potvrdio svoju marljivost u studiranju: „Što se tiče mog učenja, učim kako dolikuje, jer znam da je znanje korisno za mnogo dobrih stvari te samo po sebi ugodno i hvale vrijedno.”²³ S druge strane, dok je otac ranije sa sinom uglavnom komunicirao na mađarskom i hrvatskom, tijekom Žigmundova studija u Beču promijenio je jezik; štoviše, očekivao je da mu sin piše na latinskom. Početkom 1611. godine, nakon nove očeve opomene, Žigmund, tada već *syntaxista*, obećao je da će „odsad Vašoj Milosti uvijek pisati na latinskom”²⁴. Napokon, strogi je otac početkom sljedeće godine čak inzistirao – dakako, na latinskom – da Žigmund marljivo vježba pisanje latinskih stihova.²⁵ Iako je mladiću učenje klasičnog jezika isprva teže išlo, dugoročno se ulaganje očito isplatilo. Kad se pak mladi grof poželio osloboditi mnogih latinskih tekstova, razmjenjivao je lijepe bogate rečenice na mađarskom jeziku sa svojom majkom.²⁶ U međuvremenu je učvrstio svoju vjeru jer je učio i živio među katoličkim mladićima, a u proljeće 1610. čak se upisao u Društvo Velike Gospe bečkih isusovaca.²⁷

²¹ Benda, 2007., 111, 113, 115-116; Ugry, 2024., 77-78.

²² ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. sine sign. a/3. 1609. [bez mjeseca], dana 19., Hlohovec (mađ. Galgóc). O braku usp. Ludiková, Zuzana et al., 2006. A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700), *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2), 367-368.

²³ „Az mi az tanulságomat illeti, úgy tanulok, az mint illik, mert tudom, hogy az tudomány sok jó dologra hasznos és ömágában kellemetes és dicséretes.” ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. 4; Beč, 3. veljače 1610.

²⁴ „ezután Nacságodnak deákul mindenkor fogok írnia” Ibid. Lad. 101. Fasc. 4; Beč, 26. siječnja 1611.; o stupnju obrazovanja usp. Ibid. Fasc. 10; vlastoručno pismo oca, pisano iz Zagrebačke županije u Beč, 17. travnja 1611.

²⁵ Ibid. Lad. 101. Fasc. 10; vlastoručno pismo oca pisano iz Jastrebarskoga u Beč, 2. siječnja 1612.

²⁶ Ibid. Lad. 101. Fasc. 8.; Smolenice (mađ. Szomolány), 29. svibnja 1612. s početkom „Édes, szerelmes fiam, Sygmond” [„Moj dragi, voljeni sine Žigmund”].

²⁷ „Ugyanazon szálláson vagyok Senei Pongracz uramnak [jám]bor ifjú legényi, kitől mind jámborságot, mind penig deák nyelvet [...] jobban tanulhatok. Immár az Boldog Asszony Társaságában is nevetem [beírtam?], Úr Istennek annyival jobban szolgálhassak.” Ibid. Lad. 101. Fasc. 5; Beč, 22. ožujka 1610. O bečkom društvu *Assumptio Mariae*, čiji je 75. rektor 1633. godine postao Žigmundov nećak

Za razliku od mnogih onovremenih aristokrata,²⁸ Žigmund naposljetku nije nastavio studij na bečkom sveučilištu, nego se vratio kući kao jedva dvadesetogodišnjak. Prema dostupnim podacima, između 1612. i 1620. nije obnašao nikakvu službenu dužnost, nego je uglavnom boravio na svojim posjedima u Varaždinskoj županiji (Krapina, Cesargrad, Mihovljan itd.), rjeđe u Vörösváru u Županiji Željezo (mađ. Vas; npr. 1618.),²⁹ te je kao zamjenik velikog župana Varaždinske županije pomagao ocu, koji je tada obnašao visoke državne dužnosti.³⁰ U tom razdoblju njegov je otac ponovno promijenio jezik komunikacije sa sinom: iako cjelokupna njihova korespondencija nije sačuvana, tada su se većinom međusobno dopisivali na hrvatskom jeziku. Tako je njegov sin 1621. godine, kad je nakon neuspješnih pokušaja da stekne položaje glavnog kapetana u Križevcima i Ivaniću³¹, konačno dobio svoju prvu važniju dužnost – dužnost kapetana u Petrinji, već dobro ovladao svima trima ključnim jezicima regije: hrvatskim, latinskim i mađarskim.

U međuvremenu je – vjerojatno u Beču ili možda uz privatne učitelje – naučio i njemački jezik, što je dodatno pomoglo i tomu da 1621. postane komornikom Ferdinanda II., premda ne „stvarnim“ komornikom (*wirklicher Kämmerer*), odnosno nije fizički bio prisutan na habsburškome dvoru.³² Znanje njemačkog jezika bilo mu je od posebne koristi: nakon što se početkom studenoga 1616. u krapinskom dvorcu oženio Anom Marijom, kćeri Ivana Keglevića i Suzane Bay koja se školovala i u Štajerskoj,³³ s njom se često dopisivao na njemačkom, a rjeđe na hrvatskom ili mađarskom jeziku. Dakle i njegova je supruga znala više jezika, pa je čak i svoje hrvatske dopise potpisivala germaniziranim oblikom imena „Anna

Gábor Ignác Erdődy usp. Kádár, Zsófia, 2018. Die jesuitischen Kongregationen der österreichischen Ordensprovinz (von ihren Anfängen bis 1671). Typen und Tätigkeitsfelder (ein Forschungsbericht), u: *Bruderschaften als multifunktionale Dienstleister der Frühen Neuzeit in Zentraleuropa* (Lobenwein, Elisabeth et. al. ur.), Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 307, No. 110.

²⁸ Više o tome Fazekas, István, 2002. A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631-ben, u: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* (Fodor Pál et al. ur.), Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 141; Ugrý 2024, passim.

²⁹ ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. 8., Fasc. 10. te Fasc. sine sign. a/2–3. i sine sign. b. passim.

³⁰ Radauš 1998, 73.

³¹ Križevci, 1620: ÖStA KA IHKR Prot. Vindica Bd. 63. 1620, fol. 29. i fol. 57.; Ivanić, 1620–21: *Ibid.* fol. 5., fol. 64–65 i fol. 75–76. itd.

³² ÖStA HHStA OKäA Reihe F, C 1 fol. 11; usp. i ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. 10; 4. veljače 1622.

³³ Horvat, Rudolf, 1910. Poziv na vjenčanje grofa Sigismunda Erdeda, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arhiva* 12, 239–240; Benda 2007, 111, odnosno i ŠA Bytča, OK TK Inv. č. 159; Samobor, 12. rujna 1616.

Maria Kheglewisch“.³⁴ No znakovit primjer višejezičnosti bio je i način na koji je Erdődy komunicirao s obitelji svoje supruge: s punicom se gotovo isključivo dopisivao na mađarskom, a sa svojim se „dvojezičnim“ puncem dopisivao na mađarskom, na hrvatskom, pa čak i na latinskom jeziku.

Jezične prakse bana grofa Žigmunda Erdődyja

Toma Erdődy, koji je tijekom cijelog života pomno pratio karijeru svojih sinova, preminuo je sredinom siječnja 1624. godine, pa na poslijetku nije doživio Žigmundovo imenovanje banom u ljeto 1627. godine, koji je na toj poziciji naslijedio Jurja Zrinskog (1622. – 1626.). Njegova je jezična priprema bila prikladna: višejezična komunikacija, koja je bila nužna za bansku dužnost, Erdődyju nije predstavljala nikakav problem. No to je bio tek jedan od preduvjeta za dobivanje te funkcije: uz uspješno banovanje njegova oca i djeda, bila su za to potrebna i vojno-politička iskustva te pokroviteljstvo dvorskih moćnika i velikaša, a nije bila zanemariva ni naklonjenost zvijezda – odnosno da se među sličnim kandidatima iz hrvatsko-slavonskih aristokratskih obitelji koji su vladali s više jezika ne pojavi netko sposobniji ili s utjecajnijim zaštitnicima.

Obnašajući najvišu hrvatsko-slavonsku čast, Erdődy je bez poteškoća komunicirao na hrvatskom jeziku s većinom tamošnjih staleža, pa tako i sa zagrebačkim biskupom Petrom Domitrovićem, zagrebačkim prepoštem Benediktom Vinkovićem, podbanom Gašparom Konjskim te s podžupanom Križevačke županije Gašparom Gotalom. Zanimljivo je međutim da mu je Vinković često pisao na latinskom jeziku. Sa svojim prethodnikom, banom Jurjem Zrinskim, dopisivao se uglavnom na mađarskom, a potpuno je razumljivo i da je s gotovo svim uglednicima te više ili niže pozicioniranim dužnosnicima sjeverno od Drave također komunicirao na mađarskom jeziku (npr. s nadzornikom tridesetnice u Nedelišću Pálom Taljánom, pa čak i s Jurjem Jászkayem, upraviteljem dvorca Devín, podrijetlom iz Hrvatske). Znakovito je i da se sa svojom braćom i rođacima, čak i unutar same Hrvatske, dopisivao malo na mađarskom, a malo na hrvatskom ili latinskom jeziku. No nije mu predstavljalo poteškoću ni dopisivanje na njemačkom jeziku s upravnim tijelima u Grazu, štajerskim velikašima ili pak s gradom Ptujem.³⁵ Ipak, dodatna istraživanja potrebna su kako bi se utvrdilo je li i koliko je višejezičnih tajnika ban imao za takvu komunikaciju.

³⁴ ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. 8; 15. lipnja 1616. (njemački); 20. srpnja 1627. (hrvatski). Usp. i. Fasc. 10. sine dato (mađarski) te hrvatska pisma Ane Marije Keglević upravitelju varaždinske utvrde Petru Turčiću u: SNA UAE Krab. 176. Turchich, Peter. fol. 1., fol. 7, fol. 16, fol. 23, fol. 24, fol. 34, fol. 35–36, fol. 44.

³⁵ Za mnoge primjere usp. u: ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 86. Fasc. 12. sine fol, passim, odnosno i Benda; Koltai, 2008., 433–437.

Najzad, posebnu pozornost zaslužuje činjenica da je taj hrvatsko-mađarski „dvojezični“ velikaš čak i svoja pisma na hrvatskom jeziku najčešće potpisivao kao *Comes Sigismundus Erdeödy* (mađ. *Gróf Erdődy Zsigmond*).³⁶ Time je jasno pokazao da, unatoč svojem hrvatskom materinskom jeziku, društveno prvenstveno pripada aristokraciji Ugarskoga Kraljevstva, čiji je službeni jezik bio latinski, iako je istovremeno bio i najviši dužnosnik Hrvatsko-Slavenskoga Kraljevstva. Štoviše, kao *Hungarus* se bez poteškoća kretao u hrvatskom okruženju. Čak mu je i vlastiti brat, Krsto Erdődy, koji je zazirao od boravka u Hrvatskoj, jednom prilikom ujesen 1613. iz Smolenica (mađ. *Szomolány*) prigovorio: „Čim se Vaša Milost nađe među Hrvatima, odmah se promijeni.“³⁷ Iako je za potpuno razumijevanje toga fenomena te za cjelovitu analizu jezičnih kompetencija, jezične strategije, uporabe jezika i kancelarijske prakse banova 16. – 19. stoljeća potrebno dodatno istraživanje, sigurno je da je jezična i politička, pa čak i mentalna integracija Žigmunda Erdődyja u hrvatsko društveno okruženje bila gotovo besprijekorna.

Arhivski izvori

ÖStA = Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč

HHStA FA Erdődy = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obiteljski arhiv Erdődy (*Depositum*)

HHStA OKäA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Oberstkämmeramt

KA IHKR Prot. = Ratni arhiv (Kriegsarchiv), Zentralstellen, Protokolle des Innerösterreichischen Hofkriegsrates

SNA = Nacionalni arhiv Slovačke (Slovenský národný archív), Bratislava

ÚAE = Ústredný archív rodu Erdődy

ŠA Bytča = Štátny archív v Bytči

OK TK = Oravský komposesorat – thurzovská korešpondencia

³⁶ Za više primjera usp. u: ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. sine sign. a/2; Cesargrad, 8. lipnja 1619. i Krapina, 2. lipnja 1622.; *Ibid.* Lad. 101. Fasc. sine sign. a/3; Mihovljan, 16. rujna 1620.

³⁷ „mihent Kegyelmed az horvátok köziben akad, megváltozik Kegyelmed” *Ibid.* Lad. 101. Fasc. sine sign.; Smolenice, 16. listopada 1613.

Literatura

- Benda, Borbála, 2007. Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul.* 80 (4), 109-125.
- Benda, Borbála; Koltai, András, 2008. Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 6, 429-460.
- Bene, Sándor, 2000. *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*, Budapest: Argumentum.
- Bene, Sándor et al. (ur.) 2017. *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Benka, Peter 2022. Jazyk v historickom výskume: Politické implikácie jazykovej praxe v Uhorsku v 16. a 17. storočí, *Historický časopis* 70 (4), 639-663.
- Blažević, Zrinka; Premerl, Daniel, 2016. Christianae reipublicae propugnator. Reformnokatolička mitopoetika bana Tome Erdődyja (1558 – 1624), u: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* (Blažević, Zrinka; Plejić Poje, Lahorka ur.), Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 393-408.
- Bubryák, Orsolya 2013. *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet.
- Fazekas, István 2002. A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631-ben, u: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* (Fodor, Pál et al. ur.), Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 139-158.
- Fodor, Pál; Sokcsévi, Dénes (ur.), 2015. *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet.
- Fundárková, Anna 2025. Urodzení polygloti na cestách – spôsoby a význam vyučovania jazykov uhorských aristokratov od konca 16. do začiatku 18. storočia, *Historický časopis* 73 (1), 51-86.
- Glück, Helmut et al. (ur.), 2019. *Adel und Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit: Ziele, Formen und Praktiken des Erwerbs und Gebrauchs von Fremdsprachen*, Wolfenbüttel: Harrasowitz Verlag.
- Hanák, Béla; Szabó, András Péter, 2021. *Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, sv. 1–2, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Horbec, Ivana; Matasović, Maja, 2019. Latein als „national“, Deutsch als kosmopolitisch? Die Mehrsprachigkeit des kroatischen Adels als Voraussetzung seiner politischen und sozialen Tätigkeit, u: *Adel und Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit: Ziele, Formen und Praktiken des Erwerbs und Gebrauchs von Fremdsprachen* (Glück, Helmut et al. ur.), Wolfenbüttel: Harrasowitz Verlag, 145-162.

- Horvat, Rudolf, 1910. Poziv na vjenčanje grofa Sigismunda Erdeda, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 12, 239-240.
- Kádár, Zsófia, 2018. Die jesuitischen Kongregationen der österreichischen Ordensprovinz (von ihren Anfängen bis 1671). Typen und Tätigkeitsfelder (ein Forschungsbericht), u: *Bruderschaften als multifunktionale Dienstleister der Frühen Neuzeit in Zentraleuropa* (Lobenwein, Elisabeth et. al. ur.), Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 239-311.
- Ludiková, Zuzana et. al. 2006. A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700), *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2), 327-410.
- Molnár, Antal, 2022. *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću: uloga Katoličke crkve u teritorijalnoj integraciji kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Pálffy, Géza, 2004. Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16. – 17. stoljeću (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose), u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova* (Milan Kruhek et al. ur.), Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 113-123.
- Pálffy, Géza, 2012. Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljevstva i u Habsburškoj Monarhiji), u: *Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova* (Sándor Bene et al. ur.) Zagreb: Matica hrvatska, 117-163.
- Pálffy, Géza, 2022a. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, III. nepromijenjeno izdanje, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; sažeta verzija na engleskom jeziku: Pálffy, Géza, 2009. *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. New York: Columbia University Press.
- Pálffy, Géza, 2022b. Határok fölött. Zrínyi Miklós lojalitásai és identitásai, u: *Zrínyi Miklós és öröksége* (Hausner, Gábor ur.), Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 53-71.
- Radauš, Tatjana, 1998. Erdődy, Žigmund I., *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4., Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 72-73.
- Štefanec, Nataša, 2011. *Država ili ne: ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*. Zagreb: Srednja Europa.
- Tusor, Péter, 2022. Egy zágrábi kanonok fellebbezése Rómába Pázmány ellen (gróf Erdődy János letétele az egri püspökségről, Sopron, 1625), u: *Magyarország és a római Szentszék. III* (Tusor, Péter; Kanász, Viktor ur.), Budapest – Roma: Gondolat, 229-263.
- Ugry, Bálint, 2024. *East Goes West. Kavalierstours of Hungarian Aristocrats in the Seventeenth Century* Budapest: HUN-REN Research Centre for the Humanities, Institute of Art History.

- Varga, Szabolcs, 2016. „Kuća Zrinskih nikad nije bila istinski dom obitelji Erdődy“. Poglavlja iz odnosa obitelji Zrinskih i Erdődy u ranom novom vijeku, *Zbornik Odsjeka povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 34, 107-123.
- Varga, Szabolcs, 2020. Egy főváros születése: Zágráb szerepének a változása Habsburg (I.) Ferdinánd (1526–1564) korában, *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* XV, Budapest: Budapest Főváros Levéltára. 11-34.
- Varga, Szabolcs; Sokcsevits, Dénes, 2022. *A horvát szábor története*, Budapest: Ország-ház Könyvkiadó.

Summary

Becoming a Ban in the First Half of the Seventeenth Century Zsigmond/ Žigmund Erdődy's linguistic preparation for holding the supreme office in Croatia and Slavonia

The study explores a hitherto little-researched topic: foreign language acquisition by the bans in Croatia and Slavonia, through the example of Count Zsigmond/Žigmund Erdődy (1593–1639), who was himself a ban from 1627 to 1639. The research is primarily based on his voluminous correspondence preserved in the family archives of the *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* in Vienna. Since the state union of Hungary and Croatia, established in 1102, became part of the Central European Habsburg Monarchy after 1526, the bans of Croatian-Slavonian territories, united due to the Ottoman advance from the middle of the century, had to speak at least four languages at a high level of proficiency to be able to hold their office successfully. In addition to Croatian, they needed to acquire the language of Hungarian administration (Latin), the mother tongue of their political partners in Hungary (Hungarian), and, finally, the main language of the central governmental bodies of the monarchy (German). In the case of Zsigmond Erdődy, this took place within the frames of a very conscious preparation arranged by his father, Ban Tamás/Toma I (1558–1624), who was also multilingual, similar to the grandfather, Ban Peter/Petar II (1504–67). Zsigmond was a native speaker of the Hungarian and Croatian languages, which he acquired from his parents and their Croatian-speaking employees, as he was mostly raised in the family's castles in Zagreb and Varasd/Varaždin counties. Between 1609 and 1612, he learnt Latin at the Jesuit gymnasium in the imperial city of Vienna, where he also familiarised himself with the monarchy's capital and made important contacts. Returning home, he did not hold any office between 1612 and 1620. In this period, he lived on the estates in Varasd/Varaždin county and corresponded with his father mostly in Croatian, but he also learnt German. The latter language was of particular importance to him. His wife, Anna Maria Keglevics/Keglević, whom he married in 1616, had been brought up partly in Styria. With her, he mostly communicated in German, less often in Croatian or Hungarian. Consequently, multilingual com-

munication needed for filling the position of the ban, which Erdődy obtained in 1627, did not present any difficulties to him. He had no problem communicating with the Croatian and Slavonian estates in Croatian, and with the Hungarian dignitaries north of the Drava in Hungarian. He corresponded with his brothers and cousins in Hungarian, Croatian, and Latin, even within Croatia. At the same time, with the government authorities in Graz, and the aristocrats and towns in Styria, he had discussions in German. However, this was not a rare phenomenon among the bans in the sixteenth and seventeenth centuries. The Draskovics/Drašković, Frangepán/Frankopan, Keglevics/Keglević, and Zrínyi/Zrinski families were also often multilingual. The study thus equally contributes to research on multilingualism that currently enjoys its heyday and adds valuable information to the exploration of the family history, art history, political and church history, and *peregrinationes* of the Erdődys, as well as the history of early modern Croatian-Hungarian relations in general.

Keywords: Hungary; Croatia; ban in Croatia and Slavonia; multilingualism; Erdődy family; Count Zsigmond/Žigmund Erdődy (1593–1639).

DECISION-MAKING IN THE FOREIGN POLICY OF EARLY MODERN RAGUSA (DUBROVNIK)*

Based on a comprehensive reading of the minutes of the Ragusan Senate, this article analyses the decision-making in the foreign policy of the Ragusan Republic. It provides an overview of the key institutions and their interaction in articulating foreign policy. Moreover, the text outlines the fundamental political values and traditional techniques of consultation which affected the outcome of decision-making. After providing such a broad context, it reconstructs in detail the procedures behind the two key foreign policy decisions: the election of diplomats and the writing of diplomatic letters and instructions. Finally, it addresses the two main problems which stemmed from the rigidly collective nature of Ragusan decision-making – the slowness and the leaking of information.

Keywords: Dubrovnik (Ragusa), diplomacy, decision-making, early modern, political history

Introduction: an obvious question

Perhaps the best-known commonplace regarding the Ragusan Republic is that it had a highly effective diplomacy – and this diplomacy is probably the most studied aspect of Ragusa's history. However, while there are numerous works on specific diplomatic crises, relationships with major powers, and even individual diplomats, one important question remains largely unanswered. That, quite obvious, question is: who and how exactly planned and conducted that diplomacy?

This general question can be divided into more specific ones. To begin with, which institutions decided on diplomatic matters? What were their methods of decision-making? How were the diplomats elected? How and by whom were the diplomatic letters and instructions written? Which political values influenced the formulation of foreign policy? Finally, which specific problems did Ragusan institutions encounter in planning and managing diplomacy?

* This research has been supported by the Croatian Science Foundation (HRZZ) under the project number IP-2022-10-4560.

This study attempts to address the aforementioned important questions, at least in a fragmentary and preliminary way – it is based on comprehensive but by no means systematic reading of the minutes of the Ragusan Senate.¹ It begins by providing a general overview of the key political institutions and their functions in the foreign policy of the Republic. The second subchapter deals with the fundamental values and *modus operandi* of Ragusan governing elite, revealing the ways in which they influenced foreign policy. The third part reconstructs in detail the procedures behind the two crucial diplomatic activities: electing diplomats and writing of diplomatic letters and instructions. Finally, the fourth part deals with the two main problems which troubled Ragusan foreign policy decision-making – slowness and leaks of information – as well as various solutions which the elite applied in trying to mitigate them.

The insight into all the aforementioned issues will hopefully help in dispelling an illusion characteristic of the traditional histories of Ragusan diplomacy. Namely, Ragusan government was all too often treated as a monolithic subject: usually labelled as the “Republic,” the “government,” or simply “Ragusa,” it was represented as unproblematically and smoothly guiding and managing the foreign policy. This article seeks to deconstruct that illusionary subject by stressing that Ragusan foreign policy was created through the interaction of several bodies and that it was a result of complex procedures which suffered from many specific problems. In other words, the point of this text is simple: when one takes a closer look at the Ragusan diplomacy, things are far more complicated than usually thought.²

Main governmental bodies and their functions in foreign policy

Generally speaking, Ragusan Republic was governed through a system of intertwined councils whose members were recruited from a closed and hered-

¹ The minutes of Ragusan Senate are preserved as two key series in the State Archives in Dubrovnik, both extensively used in this text: *Acta consilii Rogatorum* (henceforth ACR) and *Secreta Rogatorum*. For the sixteenth and seventeenth century, together they encompass more than one hundred extensive volumes. While they certainly provide a wealth of data, a truly in-depth insight into the topic would require systematic consultation of other archival series, as well as a comparative approach – both of which are currently beyond my capacities.

² Among the few studies which addressed, at least partially, the problems of decision-making in the Ragusan foreign policy, the most notable are: Bogdan KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, Zagreb: Školska knjiga, 1951; *idem*, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb: IBI, Poduzeće za izdavanje, prodaju i distribuciju knjiga, 1957, *passim*, especially 11-25, 35-45; Vesna MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2003, *passim*, especially 21-32, 240-245. These important works are extensively used in the text which follows.

itary patriciate.³ Although each of these councils tended to focus on a certain group of issues, there was no clear division of competencies between them. All of them could deal with very diverse matters, ranging from individual appeals to diplomatic issues or legislative proposals, and each of these bodies had certain judiciary and electoral functions.⁴

The formal head of the Republic was the Rector who presided over the three main councils and represented the Republic on ceremonial occasions but enjoyed little real power. The Rector was assisted and supervised by the eleven magistrates who, together with him, constituted the Minor council. The Minor council dealt with the everyday governmental business, but also received all governmental correspondence and prepared the agenda for the other two councils. The most influential council was the Senate which consisted of some 30 to 60 individuals, depending on the period. It had a key role in foreign policy and state security, but effectively deliberated on all important issues and served as the highest appellate court. The third and broadest of the governmental bodies was the Major council which encompassed all the adult male patricians, including almost 400 individuals at the peak of the patriciate's demographic expansion in the late fifteenth century. Nominally the most important governmental institution and the bearer of "sovereignty", the Major council elected the majority of magistrates, granted pardons, and voted on the new legislation.⁵

When it came to foreign policy of the Republic, the crucial role was played by the Senate. It was *de facto* the most influential governmental institution, gathering all the key magistrates of the Republic. The Senate consisted of the current Minor council, the Minor council and the Rectors from the previous year, certain officials which entered *ex officio* (e.g. *provisores civitatis*, civil and criminal judges) and

³ For two recent English overviews of the Ragusan patrician elite see: Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom: the Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*, Zagreb-Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.; Nenad VEKARIĆ, *The Nobility of Dubrovnik: Roots, Structure and Development*, Zagreb - Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2019.

⁴ Nella LONZA, *Pod plaštem pravde. Kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997., 64-74; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 163.

⁵ Good overviews of the three main councils are: Giacomo LUCCARI, *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa*, Venice: Ad instantia di Antonio Leonardi, 1605., 154-160; Konstantin VOJNOVIĆ, O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 103, Zagreb, 1891., 24-67; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 163-173; David RHEUBOTTOM, *Age, Marriage, and Politics in Fifteenth-century Ragusa*, Oxford: Oxford University Press, 2000., 30-43, 132-138. For the interaction of these bodies in the decision-making process, see: Lovro KUNČEVIĆ, Political Decision-making in the Republic of Ragusa (Dubrovnik) in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in: *The Cultures of Voting in Premodern Europe*, (ed. Serena Ferente, Lovro Kunčević i Miles Pattenden), New York: Routledge, 2018., 227-228.

a number of elected Senators.⁶ In the sixteenth and seventeenth century the Senate met three or four times a week and there were usually between 20 and 40 councillors.⁷ This gathering of the narrower patrician elite had the crucial say in all the important matters and especially those pertaining to foreign policy. It decided on diplomatic strategy, conducted espionage, elected ambassadors, and wrote or supervised the writing of diplomatic letters and instructions.⁸ Importantly, the Senate had a tendency to micromanage: despite of being swamped with work, when it came to foreign policy, it rarely delegated its work to other bodies. The majority of decisions regarding diplomacy – except for the drafting of documents and sending the most routine missions, both addressed below – were made by the Senate itself.

When it comes to the internal functioning of the Senate, it seems that its *modus operandi* was fairly egalitarian and that there was room for individual initiative. The Senators were able to put a certain topic at the agenda of the Senate by submitting it to the Rector and the Minor council, who then proposed it at one of the meetings.⁹ The vote of every member of Senate – regardless of his office, age or origin – had the same value, including that of the Rector himself.¹⁰ Moreover, it seems that there were no strict regulations limiting the freedom of speech, the only limitations being defamation, disturbance of order, and lobbying, as well as the obvious requirement that the Senators should keep to the topic which was debated.¹¹ There also seems to have been a time limit on the duration of the Senators' speeches. On several occasions in the seventeenth century, the minutes

⁶ On the composition of the Senate see: LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 156; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 168; RHEUBOTTOM, *Age, Marriage, and Politics*, 35.

⁷ *Liber croceus*, ed. Branislav M. Nedeljković, Beograd: SANU, 1997, cap. 86; LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 157; Jorjo TADIĆ, Dubrovački senat (<https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/a-b/bai-ivo/5827-dubrovaki-senat.html> accessed on 11.12.2024); Branislav M. NEDELJKOVIĆ, Nekolike karakteristike i opaske o dubrovačkom pravu i državi 1358-1460., *Istorijski časopis* 18, Beograd, 1971., 95; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 171.

⁸ On the issues which were dealt by the Senate, see: Filip DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika 1440*, (ed. Zdenka Janeković Römer), Zagreb: Dom i svijet, 2004., 66-67; LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 156-157; Bogdan KRIZMAN, 'Memoire' Bara Bettere austrijskom generalu T. Milutinoviću o Dubrovačkoj Republici iz 1815, *Anali Histroijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 1, Dubrovnik, 1952., 425; VOJNOVIĆ, O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke, 56-59; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 168-169.

⁹ For this mechanism, which was applied also for the agenda of the Major council, see: *Liber viridis*, ed. Branislav M. Nedeljković, Beograd: SANU, 1984, cap. 14; Milan REŠETAR, Dubrovačko Veliko vijeće, *Dubrovnik* 1/2, Dubrovnik, 1929., 64; LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 159; KRIZMAN, 'Memoire' Bara Bettere, 426.

¹⁰ LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 159.

¹¹ The information about the rules of the Senatorial debate is scarce. For some insights see: *Liber croceus*, cap. 86, 5; State Archives in Dubrovnik, *Secreta Rogatorum* 4, f. 2v, a tergo (5.12.1626); JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 174.

stress that speeches should not be longer than 7.5 minutes (*unum octavum horae*), but in exceptional circumstances this was prolonged to 15 minutes.¹²

In conducting diplomacy, the Senate was assisted by the Minor council which had several functions related specifically to foreign affairs. Thus, it was the body which was the first to receive and read all the correspondence directed to the Republic, deciding on important questions regarding when and how to present it to the Senate. Moreover, the Minor council, headed by the Rector as the representative of the Republic, was the body which received foreign envoys and visitors. Equally so, the Minor council was often entrusted by the Senate to finalize the text of diplomatic letters and instructions after the debate among the Senators. Finally, the Minor council was sometimes entrusted by the Senate to prepare and send less important diplomatic missions.¹³

The third governmental institution with an important role in foreign policy were the so-called *provisores civitatis*. Established in the late fifteenth century, these five influential officials had broad and diverse competences, such as drafting new laws or supervising whether the functioning of governmental institutions was according to the norms and customs.¹⁴ However, the *provisores* also played an important role in foreign policy. Namely, at least three of them had to be present together with the Rector and the Minor council at every audience of the foreign diplomats. Equally so, the *provisores* alternated with the Minor council in composing diplomatic letters and instructions. As will be shown below, after discussing the content of the diplomatic document in general terms, the Senate entrusted either the Minor council or the *provisores* to compose its final draft and submit it for approval.¹⁵

¹² *Secreta Rogatorum* 4, f. 3r, a tergo (3.7.1629), f. 136r (28.11.1643); for the decree allowing the Senators to exceptionally speak for 15 minutes during the debates about the aggregation of the new families into the patriciate, see: *ibid.*, f. 137r (1.12.1643).

¹³ DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika 1440*, 157-158; LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 158-159; Seraphinus Maria CERVA, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam. Editio princeps*, (ed. Relja Seferović), Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008., 309; KRIZMAN, 'Memoire' Bara Bettere, 426; VOJNOVIĆ, O državnom ustrojstvu republike Dubrovačke, 42-46; KRIZMAN, O dubrovačkoj diplomaciji, 35; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 166-167. For several examples of Minor council being entrusted by the Senate to organize and send less important diplomatic missions, see: State Archives in Dubrovnik, *Acta consilii rogatorum* 41 (1531-1534), ff. 29r, 131v, 203v; ACR 81 (1607-1608), ff. 39r, 66r, 66v, 189v. For more on the Minor council's role in composing diplomatic texts see the text below. Especially in the seventeenth and eighteenth century, the youngest member of the Minor council was specialized in certain diplomatic tasks, primarily maintaining contact with foreign representatives in the city (KRIZMAN, O dubrovačkoj diplomaciji, 35-36).

¹⁴ LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 160-161; *Liber viridis*, cap. 86; LONZA, *Pod plaštem pravde*, 74-76; Nella LONZA, Dubrovački patriciji pred izazovom prava: druga polovica 14. i 15. stoljeće, *Acta Histriae* 16/1-2, Kopar, 2008., 125; KUNČEVIĆ, Political Decision-making in the Republic of Ragusa, 227-228.

¹⁵ For the role of *provisores* in foreign policy see: *Liber viridis*, cap. 86 and the following subchapter.

General context: Ragusan political values and traditional *modus operandi* of senatorial consultation

Although important, the formal description of institutions offers only a partial insight into the Ragusan decision-making. In order to understand it fully, one has to consider also the political culture of the Republic, in particular its fundamental values and operating routines, i.e. the traditional ways of conducting political debate and voting.¹⁶ The following subchapter takes this broader perspective, stressing fundamental values such as collectivism and conservatism and their impact on decisions. Equally so, it attempts to reconstruct the ways in which operating routines of politics – primarily ways of formulating proposals, the order of presenting and voting on them – affected the final decision.¹⁷

The first characteristic of Ragusan decision-making was that it was strongly collective. In other words, the political system of the Republic was made so that there was minimal room for individual power. Literally all the important political decisions were made in councils which consisted of at least a dozen individuals (Minor council), but usually more, from several dozen (the Senate) all the way to several hundred (the Major council). This was a consequence of a typical republican ethos which was deeply suspicious towards the concentration of power and sought to distribute it among the greater number of individuals.¹⁸ Not surprisingly, such strongly collective decision-making was characterized by a lot of debate and successive rounds of voting. Since Ragusan foreign policy was articulated through interaction of several governmental bodies, many issues were debated *repeatedly* in different, partially overlapping, gatherings of

¹⁶ For the broad but nonetheless useful concept of “political culture” see, for instance: Lane CROTHERS and Charles LOCKHART, eds. *Culture and Politics: A Reader*, New York: St. Martin’s, 2000.; Stephen WELCH, *The Concept of Political Culture*, New York: St. Martin’s, 1993.; Michael BRINT, *A Genealogy of Political Culture*, Boulder: Westview, 1991. For a useful concise overview, see: Lucian W. PYE, Political culture, (<https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts-35#1G23045000958> accessed 11.12.2024). For a different perspective, see also the following works: Yves SCHEMEIL, Les cultures politiques, in: *Traité de science politique. Tome 3: L’action politique* (eds. Madeleine Grawitz and Jean Leca), Paris: Les Presses universitaires de France, 1985., 237-308; Serge BERSTEIN, L’historien et la culture politique, *Vingtième Siècle. Revue d’histoire* 35, Paris 1992., 67-77 (available online at: https://www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_1992_num_35_1_2567 accessed 23.03. 2025).

¹⁷ For an articulation of such broader approach to decision-making, going beyond the rational actor model, and considering the psychological, cultural, and contextual factors, see: Alex MINTZ and Karl DEROUEN Jr., *Understanding Foreign Policy Decision Making*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.: *passim*, especially, 9, 97-120, 144-145.

¹⁸ For more on Ragusan collectivism, see: KUNČEVIĆ, Political Decision-making in the Republic of Ragusa, 229-232; *idem*, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020., 105-117.

officials (the Minor council, *provisores*, and the Senate). Typically, this was the case when the Senate entrusted the Minor council or *provisores* with elaborating on some issue or writing a document and then returning it to the Senate for confirmation or further discussion. This collective nature of decision making was the main reason why – as will be elaborated below – Ragusan politics suffered from two typical problems of republican governance: it was comparatively slow and suffered from constant leaks of information beyond the elite circle.¹⁹

Another characteristic of Ragusan decision-making was a propensity towards a peculiar type of (geo)political reasoning, which stressed caution, gradual change, and traditional solutions. In other words, typical of Ragusan decision-making was what would in modern jargon be called “incrementalism”, i.e. the tendency not to innovate but to opt for repetition and minor modifications of well-known policies.²⁰ This preference for graduality, even status quo, was a natural consequence of the weakness and fragility of small state, but also of the strong conservatism of its patrician elite.²¹ This conservatism is visible already in the fact that, until the very end of the Republic in 1808, the Senate insisted on using Italian as the language of its diplomatic correspondence, despite suggestions that at least a partial introduction of French would have been prudent.²² Another salient manifestation of this approach was the strict neutrality which Ragusa maintained throughout the Early modern period. An equally important example is that in this period it maintained the same system of international patronage, essentially relying on the protection of Ottomans, Spanish and the Pope, despite profound geopolitical shifts such as the rise of France or protestant states.²³ Such incrementalist approach was clearly articulated by N. V Gozze, a

¹⁹ On the other hand, such collective decision-making could sometimes lead to better decisions than those made by an individual. Speculating a bit, one could argue that, at least in its good moments, Ragusan decision-making benefited from the phenomenon known as “the wisdom of the crowds.” It has been argued that collective decisions are superior to individual ones if certain conditions are met – most importantly, if group members have diverse opinions, maintain an amount of independence, and are able to form opinions based on their specialized knowledge (James SUROWIECKI, *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*, New York: Anchor books, 2004.). At least to a certain extent, in Ragusan system such conditions were met: it consisted of patricians of different backgrounds and interests, belonging to different factions, whose relative independence was guaranteed by the insistence on free debate and anonymity in voting.

²⁰ On incrementalism see: MINTZ and DEROUEN, *Understanding Foreign Policy Decision Making*, 73-74, with references to further literature.

²¹ For the profound conservatism shaping Ragusan politics, see: KUNČEVIĆ, *Vrijeme harmonije*, 118-124; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 195-196.

²² KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 161.

²³ The only truly noticeable shift was the stronger reliance on the Austrian Habsburgs which can be first detected during the Ottoman Christian conflict of 1683-1699 and which, to a certain degree, also

Ragusan political philosopher but also successful politician who served as the head of the Republic (*rector*) no less than seven times.²⁴ In his major work of political philosophy, published in 1591, Gozze lauded the opinion of those who warn that in politics one “should in no way do something unpredictable and with uncertain outcome”; insisted that the greatest danger for rulers is “to recklessly gamble with what is theirs”; and stressed that “rash and reckless advice, even if sometimes useful, should not be hurriedly put to practice, because afterwards always follows pointless regret.”²⁵ This tendency towards caution and small steps in Ragusan politics was also noticed by the historian A. Tenenti, who somewhat harshly concluded – “a life with no risks and no history.”²⁶

Besides collectivism and incrementalism, Ragusan decision-making was also shaped by one important *operating* norm – the traditional method of formulating proposals and voting on them. Namely, all the proposals put in front of the Senate were formulated as a choice between the two options, presented as *prima* and *secunda pars*. These two options were sometimes direct opposites – one being the negation of the other – but sometimes were simply different propositions or even slight variations of the same choice.²⁷ Importantly, the proposals were usually formulated as simple propositions regarding only one specific issue and rarely several of them simultaneously. That is, the decision-making process was split into many smaller steps each dedicated to one concrete topic. For instance, the senators were debating and then voting on whether the envoy was to be noble or not, whether his instruction was to be written by *provisores* or the Minor council, whether he was allowed to refuse the mission or not, etc. Besides

continued throughout the eighteenth century. This reflected the growing importance of Austrian Habsburgs in the Balkans – however, it was far from a truly novel arrangement due to the ancient constitutional ties of Ragusa with the Hungarian Kingdom. For the shift towards Austria in Ragusan foreign policy during the last quarter of the seventeenth century, see: Ragusan reliance on Austria see: Zdenko ZLATAR, *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question*, Boulder: East European Monographs, 1992.

²⁴ Nenad VEKARIĆ, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 5. *Odabrane biografije (E-Pe)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2014., 323-333.

²⁵ For three quotes, see: Nikola Vitov GUČETIĆ, *O ustroju država*, (ed. Marinko Šišak), Zagreb: Golden marketing, 2000., 502, 508, 494.

²⁶ Alberto TENENTI, *Piracy and the Decline of Venice*, (trans. J. Pullan and B. Pullan), Berkeley: University of California Press, 1967., xvii-xviii.

²⁷ Nella LONZA, *The Council Deliberations (Reformationes) as Sources for the Study of the Late Fourteenth-Century Dubrovnik*, in: *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, (ed. Nella Lonza i Zdravko Šundrica), Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005., 22; Nella LONZA, Introduction, in: *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, (ed. Nella Lonza), Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011., 20. For the similar practice in Major council, see also: REŠETAR, *Dubrovačko Veliko vijeće*, 64-65.

reflecting the incrementalist mentality typical of the Ragusan government, such an approach also facilitated reaching decisions (albeit making the entire process slower). Namely, breaking the problem into many smaller proposals made it easier for each of them to be discussed, modified, and thereby more readily accepted than it would have been if the senators were asked to decide on many issues by discussing and having a single vote on one complex proposal.²⁸

The voting procedure itself, conducted through a secret ballot, reflected the binary choice between the *prima* and *secunda pars*. After a certain proposal was put forth by the Rector and debated, the chancellor(s) walked around the hall carrying a specifically designed urn which had two connected compartments – one of them colored green, the other red. The Senators voted by inserting their hand into the urn and dropping a small ball into one of these compartments. The secrecy of their vote was ensured by the fact that the balls were fabricated of linen and thus made no sound, so that it was impossible to discern in which compartment the Senator had cast his ballot.²⁹ The minutes of the Senate reflected such a series of binary choices made through the secret ballot. The accepted proposal was followed by a short note about the number of votes for and against it (sometimes also the number of those excluded from voting), while the rejected proposal was crossed out.³⁰

This peculiar form of proposing motions had a significant impact on the final decision. Namely, the proposals were formulated in such a way that there *always was an alternative*, but one of the alternatives *had to be accepted*. Moreover, the fact that there was always an alternative proposal – if nothing else, simply negating the first or stating “to do otherwise” (*de aliter faciendo*) or to delay (*de differendo*) – probably helped avoid or at least reduce the phenomenon known as “group-think.” This phenomenon designates a tendency of groups to reach suboptimal decisions because their members seek consensus at the expense of exploring a variety of alternatives, i.e. they disregard opinions and information which do

²⁸ Moreover, the fact that every major and complex decision was divided into numerous smaller ones made it easier for the Rector and Minor council to “push” a certain issue. Namely, it was simpler to put a specific rejected proposal to vote again, perhaps reformulating it slightly, than it would have been had the senators rejected a complex decision with many, potentially problematic, elements. For this valuable insight I am grateful to Nella Lonza.

²⁹ Although little is known about the procedure of voting in the Senate itself, this much can be deduced from the record of the Senate’s decisions and by analogy with better known procedure of elections in the Major council (actually, a special case of voting): Nella LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, *Dubrovnik Annals* 8, Dubrovnik, 2004., 24-25; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 179.

³⁰ On the form of the record of the council’s minutes, see also: LONZA, *The Council Deliberations (Reformationes)*, 22; *eadem*, Introduction, 20-21.

not conform to the majority position and therefore make bad decisions.³¹ Since one of the key methods of avoiding “groupthink” is to invite criticism and alternative solutions, the mandatory alternative proposal certainly removed some of the cognitive bias.³² Other factors which could have prevented “groupthink” were the carefully maintained anonymity of voting and the heterogeneity of the patriciate, i.e., the fact that it was divided into at least two main factions.³³

Another important characteristic of Ragusan decision-making was the traditional order in which the proposals were put to vote. Namely, for every typical situation – such as deciding to write a diplomatic letter or to send an envoy – there was a customary order in which proposals were put on the agenda of the Senate by the Rector and the Minor council. This specific sequence in which issues were debated and balloted certainly affected the final outcome. Such traditional sequences – which usually had a deductive quality, moving from more general to the particular³⁴ – were by no means applied to the letter, but are nonetheless discernible.³⁵ For instance, in many cases, when sending a mission to a distant court, the Senate would first vote on whether to send an embassy or not; if it was decided to send it, it would vote on whether to send a nobleman or a person of non-noble status; then it would decide on issues such as the title, salary, and daily allowance of the diplomat; then it would decide on the possibility to refuse mission and the penalty for refusal; and only then the diplomat would be selected, which would be followed by decisions regarding his instruc-

³¹ MINTZ and DEROUEN, *Understanding Foreign Policy Decision Making*, 44-45; A good summary of the phenomenon is: Will KENTON, What Is Groupthink? Definition, Characteristics, and Causes, *Investopedia* (<https://www.investopedia.com/terms/g/groupthink.asp#:~:text=Groupthink%20is%20a%20phenomenon%20that,of%20a%20group%20of%20people>, accessed 12.12.2024).

³² It could be argued that the mandatory alternative proposal in Ragusan system performed a similar function to *contradictor*, an official tasked with speaking against the official or only proposal in some late medieval Italian communes. The *contradictor* at least created an illusion of the debate or, in better cases, truly offered an alternative solution (Lorenzo TANZINI, From discussion to vote: practices of political deliberation and written records in communal Italy, in: *Cultures of Voting*, 177-178).

³³ On Ragusan patrician factions see: Stjepan ĆOSIĆ and Nenad VEKARIĆ, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i Sorbonezi*, Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.; Nenad VEKARIĆ, *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*, Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2009.).

³⁴ The general tendency to propose from more general to the particular is also mentioned in: LONZA, *The Council Deliberations (Reformationes)*, 22.

³⁵ In some cases, such standard order in which proposals were put to vote was determined by laws. For instance, the important law from 1405, regulating the election of ambassadors and other officials sent abroad, decreed that the first thing to be decided was the salary of such officials and afterwards the penalty for refusing such a mission – which was natural, since the exact amount of the fee depended on the salary (*Liber viridis*, cap. 111).

tion, retinue, and the date of his departure.³⁶ As has been mentioned, the crucial role in this sequence – i.e. proposing motions in the Senate – was played by the Rector and his Minor council. However, in this delicate task they were supervised by the *provisores* who not only ensured that the proposals were put forth in customary order, but also that they were formulated as clear alternatives, the aforementioned *prima* and *secunda pars*.³⁷

The procedures and mechanisms of foreign policy decision-making

In order to ensure an effective decision-making process in a strongly collective form of government, Ragusans developed a number of formalized and complex procedures. This subchapter reconstructs in detail such procedures regarding two crucial types of foreign policy decisions: the election of diplomats and writing of diplomatic letters and instructions.

When it came to writing diplomatic letters – both to foreign powers and the Republic's diplomats themselves – the usual procedure was as follows. First, the Minor council decided that the Republic should write a letter or, alternatively, decided to answer the letter which was received. Presumably, after a rudimentary debate, the Minor council decided when to put the proposal in front of the Senate and how to formulate it.³⁸ Once it was presented to the Senate, the Senators debated how to formulate the letter in general terms and then voted on whether its text should be composed by the Minor council or by the *provisores*.³⁹ That the text of the letter was supposed to reflect the conclusions of the

³⁶ It has to be stressed that this was a typical sequence but by no means the only one and that variations were numerous. Briefly on the same topic, see: KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 30-32; *idem*, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, 18-19.

³⁷ For more see: KUNČEVIĆ, *Political Decision-making in the Republic of Ragusa*, 227. For an example of the intervention of *provisores* who insisted that a general issue should be proposed before the more particular one, see: ACR 82 (1609-1611), ff. 33r-33v.

³⁸ Unfortunately, this process is invisible in the laconic minutes of the Minor council and can be reconstructed only on the basis of various descriptions of its functions by premodern authors listed in the footnote 9.

³⁹ The minutes of the Senate contain countless examples of such decisions which were usually formulated in the traditional form of two proposals (*prima* and *secunda pars*), one of which was that the letter should be composed by the Minor council and the other that it should be composed by the *provisores*. For some of the literally thousands of examples from different periods, see: ACR 57 (1563-1566), ff. 22r, 43v, 52r, 62v, 66v, 75v, 78v-79r, 83v, 103v, 106v, 153r, 160r, 179v, 189r 199v, 201 202v; 215r, 216v; ACR 82 (1609-1611), ff. 2r, 2v, 6r, 8r, 10v, 21v, 23r, 26v, 30v, 31v, 49r, 60v, 61v, 63v, 64r, 77v, 82, 85v; ACR 98 (1643-1645), ff. 2v, 5r, 61r, 75v, 80r, 88r, 99r-v, 101v, 114v, 115r, 139r; ACR 122 (1675-1677), ff. 10r, 15v, 26r, 35r, 41v, 70r. It should be stressed that in the first decades of the sixteenth century the choice between Minor council and *provisores* was not yet standard and there were instances when the Senators voted whether a certain letter or instruction should be composed by the Senate itself or the *provisores* (for several such examples, see: ACR 41 (1531-1534), ff. 78v, 111r, 119v, 134r, 142r, 150r,

senatorial debate is confirmed by the fact that occasionally the Minor council or the *provisores* were explicitly entrusted to compose it "as it was deliberated in this council."⁴⁰ Usually, after a few days, the draft of the letter was presented by one of these two bodies back to the Senate. The Senate then voted whether to accept the text or change it. If it was accepted, the letter was sent. On the other hand, if the Senate decided that the text should be changed, sometimes it corrected the letter itself, but more frequently, it entrusted such modifications to the Minor council or *provisores* who had to resubmit the text to the Senate for final approval.⁴¹

Similar procedure was followed when it came to instructions issued to the Republic's diplomats. After the Senate decided to send envoys to a certain court and voted on the details of their forthcoming embassy, it debated on the general content of their instruction. The debate was followed by a vote whether

153r, 173r). On the other hand, there were also instances when the writing of certain, usually less important, diplomatic documents was entrusted to Minor council without alternative *pars* being the *provisores*, but most often *de aliter faciendo* or simply to delay the task. For some examples see: ACR 41 (1531-1534), ff. 9r, 26v, 35v, 61v, 122r, 244r. This custom was again applied more frequently towards the end of the seventeenth century (for instance: ACR 122 (1675-1677), ff. 64v, 68v, 70v, 74r-74v; ACR 133 (1693-1694), f. 21r).

⁴⁰ The usual formulation in the decision was that the letter should be composed *prout consultum est in praesenti consilio, uti consultum est* or *prout consultum est in eo* (i.e. the Senate). For several examples, see: ACR 81 (1607-1608), f. 172v; ACR 82 (1609-1611), f. 61v; ACR 94 (1634-1636), f. 145v; ACR 133 (1693-1694), ff. 41, 61v. One should also keep in mind that the content of both the diplomatic letters and instructions was influenced by the chancellors of the Republic, who were present at all the meetings of the aforementioned bodies and wrote down the text (KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 37; on the analogous role of chancellors in stylization of legal texts, see: LONZA, *Dubrovački patriciji pred izazovom prava*, 124).

⁴¹ There are numerous examples of such decisions literally in every book of the Senate's minutes. For a random selection of examples from the sixteenth and seventeenth century, see: ACR 41 (1531-1534), ff. 62v, 281r-v; ACR 57 (1563-1566), f. 200r; ACR 82 (1609-1611), f. 6r, 10r, 27v, 49r, 63r; ACR 86 (1617-1619), f. 89v; ACR 93 (1629-1630), f. 112v; *Secreta Rogatorum* 4 (1624-1658), f. 201v. On this procedure see also: KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 29. While the procedure was usually simple - with the Senate approving the draft submitted in to it - sometimes the deliberations could get quite complex. A good example is the instruction issued to the envoy to Alvise Gritti in the summer of 1531. Trying to find a way to wiggle out of Gritti's insistent demands that Ragusa should pay tribute to his patron, John Zápolya, thereby acknowledging him as the Hungarian King, the Senators intensely debated for more than a week. Originally the *provisores* were tasked with writing the instruction for the envoy (*Secreta Rogatorum* 1 (1497-1537), f. 52r, 3.8.1531). However, after they submitted it on the next session, the Senate voted to modify the text (*ibid.*, f. 52r, 4.8.1531). After a couple of days, there was a proposal regarding the further modifications and the Senate voted between the two versions of addition to the instruction (*ibid.*, f. 52v, 8.7.1531). The next day, the *provisores* submitted the new version, but the Senate again refused to accept it and voted to modify it once more (*ibid.*, f. 53r, 9.8.1531). After several days, the Senate again voted on the proposal how to modify the instruction and then finally confirmed it by yet another round of voting (*ibid.*, f. 53r-v: 12.8.1531). All in all, the composing of this text took some nine days, involved two governmental bodies (the Senate and the *Provisores*), and required 7 rounds of voting in the Senate itself (starting with the decision to entrust the composing of instruction to the *provisores* until the final approval).

to entrust the Minor council or the *provisores* with composing the text of the instruction.⁴² After a short time, usually just a few days, the text was submitted to the Senate which voted whether to accept it or to change it. Again, the procedure involved several consultations in two or three governmental bodies (Minor council, Senate, and often also the *provisores*) and lasted for days, even weeks.⁴³

All in all, the typical procedure of composing a diplomatic letter or writing an instruction involved the interaction of two (Minor council and Senate) or three bodies (Minor council, Senate, and *provisores*). In a typical version of the procedure, the Minor council debated the issue twice: first when it decided to put this topic on the agenda of the Senate and, second, when formulating the text of the letter or instruction (if the Senate entrusted it with that task). Equally so, the Senate debated the diplomatic letter or instruction on at least two occasions: first, when deciding generally about its content and entrusting its final composition to one of the two smaller bodies; second, when listening to the version of the letter prepared by one of these bodies and deciding whether to accept it or modify it. However, in many cases the process was more complex, involving also the third body, *provisores*, or involving additional consultations in those governmental bodies (when the Senate decided to modify the draft presented to it). In such cases, the procedure involved six or more debates, sometimes in three different bodies, and could stretch to several weeks.⁴⁴

⁴² As with the letters, the instructions composed by smaller bodies were supposed to follow the conclusions of the senatorial debate. This is nicely illustrated by one decision of the Senate from 1530 in which it entrusted the Minor council to write an instruction *secundum opiniones arengatorum quomodo eius* [Minor council] *melius videbitur* (*Secreta Rogatorum* 1 (1497-1537), f. 38r; for similar examples but with *provisores* writing or modifying the text of diplomatic instructions after the senatorial debate, see: *ibidem*, f. 108v; ACR 57 (1563-1566), f. 30v).

⁴³ Some of the numerous examples of this procedure in the minutes of the Senate are: ACR 41 (1531-1534), ff. 25r, 27r, 47v, 70r, 80v, 135v, 150v, 176r, 225r, 282r; ACR 57 (1563-1566), ff. 13r, 39r, 159v; ACR 73 (1593-1594), ff. 113v; ACR 82 (1609-1611), ff. 53v; ACR 84 (1613-1615), f. 88v; ACR 85 (1615-1617), f. 214v; ACR 122 (1675-1677), ff. 61r-61v, 72r-72v, 101v-102r, 109v-110v.

⁴⁴ The series of steps through which the Republic answered to the letter of its ambassador in Rome in January 1609 can serve as a good illustration of one, more complex but by no means exceptional, procedure of answering a diplomatic letter. As usual, the first to discuss the ambassador's letter was the Minor council, since it was the body which received all diplomatic correspondence and put it on the agenda of the Senate. After the Minor council brought it to the Senate's agenda on 9th January, the Senators voted whether to respond to that letter or not. After deciding to respond, the Senators voted on whether the response should be drafted by the Minor council or the *provisores*, deciding that the latter should do it (ACR 82 (1609-1611), f. 2r). Then on the 15th of January the Senators listened to the *provisores'* version of the letter and approved it, but immediately voted on whether an addition should be made. After deciding it should be made, there was another round of voting regarding whether this addition should be made by the Minor council or the *provisores*, and it was decided that the *provisores* should do it (*ibid.*, f. 6r). Then, on 22nd January, the Senate again listened to the letter with the new addition by the *provisores* and decided that the addition should be further corrected. In other words, the Senate was not happy

Another crucial foreign policy decision was electing the envoys of the Republic. Unfortunately, relatively little is known about the exact procedure of electing ambassadors which was done in the Senate.⁴⁵ What can be inferred from scarce references is that ambassadors were elected through direct nomination, in Ragusan documents called *scrutinium*.⁴⁶ Most likely, the procedure was that the chancellor approached each Senator and asked him in confidence to nominate one candidate, noting the names of the nominees. After all the Senators were thus consulted, the chancellor singled the names of those who were nominated by three or more Senators since they were eligible for election.⁴⁷ In the second

with the addition and decided to do it itself. After the Senate changed the text, there was a new vote on the correction, but the majority of Senators was still not content and decided that it should be corrected yet again. Finally, after this second round of corrections, the letter was approved by the Senate (*ibid.*, f. 8r). All in all, the decision to respond to the ambassador in Rome – and, more importantly, what to respond – was reached through a succession of debates in three bodies: first the Minor council, then the Senate, then the *provisores*, then again the Senate, then again the *provisores*, then again the Senate formulating the final version. In sum, leaving the work of *provisores* and Minor council aside, only when it comes to Senate, it took some 13 days and eight rounds of voting to answer this one letter.

⁴⁵ Originally, the election of ambassadors was a prerogative of the Major council, but during the fifteenth century it gradually transferred to the Senate. The details of this process are still unresearched and one can only cautiously suggest its vague outlines through the changing legal norms. Thus, in the early fifteenth century the Senate first gained the right to initiate such elections, since the law from 1405 stated that the Major council can elect ambassadors and other officials sent abroad only after the Senate had voted to start that process (*Liber Viridis*, cap. 111). The next step came in 1424, when another law decreed that hitherto such officials were to be *elected* by the Senate, with a 2/3 majority, and only afterwards confirmed by the Major council with a simple majority (*Liber Viridis*, cap. 199). At an uncertain point, this confirmation by the Major council disappeared, so that by the early sixteenth century the diplomats were elected exclusively by the Senate (and by the simple majority). However, it seems that in this period there still were vestiges of the earlier practice: in exceptional situations, when it came to very important missions, the Senate delegated the elections of diplomats to the Major council, as it did with the ambassadors to Charles V in 1535/6 (*Dubrovačka akta i povelje* II/2, (ed. Jovan Radonić), Beograd: SKA, 1938., 382).

⁴⁶ This was different from the standard system of nomination through election chambers selected by lot which was applied in the Major council. The fact that direct nomination (*scrutinium*) was applied to electing ambassadors is confirmed by its mention in different laws such as: *Liber viridis*, cap. 65 (1388), cap. 414 (1450); *Liber croceus*, cap. 117 (1487). That this was the practice also in the seventeenth century is confirmed by a short reference to the election of tribute ambassadors *per scrutinium* in one senatorial decision from 1614 (ACR 84 (1613-1615), ff. 201v-202r. On *scrutinium* in general, see: LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 22-24).

⁴⁷ This procedure is based on the ancient law from 1388, regulating the election by direct nomination, traditionally applied for the offices outside of the city, including the diplomats: *Liber viridis*, cap. 65; LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 22-23. By the sixteenth century, in the Major council this procedure was replaced by a different one in which individuals were nominated by three Senators elected by lot, who whispered the names of candidates to the chancellor (LUCCARI, *Copioso Ristretto*, 155; LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 24). However, since direct nomination (*scrutinium*) is mentioned in documents about elections of ambassadors also in the later periods (see the previous footnote), it is more likely that elections of ambassadors in the Senate continued with the older form of direct nomination.

half of the fifteenth century, but probably also in the later period, the names of nominees were noted on small strips of paper which were then put in a cap or sack so they could be drawn in random order and put to vote. Before the voting itself began, the names of all nominees had to be read so that the Senators could make an informed choice.⁴⁸

The election itself was probably conducted in the same way as all the other voting procedures in the Senate and Major council. After the name of a candidate was proclaimed, the chancellor(s) moved from one senator to the other carrying the aforementioned voting urn with the two compartments – one of them, colored red, was for affirmative vote, and the other, colored green, for negative. The senators made their choice by dropping a small linen ball into one of the urn's compartments. After all the votes were collected, they were counted, and the winning candidate was the one who received the biggest number of positive votes, providing that this number superseded half of the valid votes.⁴⁹

Clearly, this peculiar system is quite different from the modern elections. The first important difference is that the senators could vote not only for but also *against* candidates. Another peculiarity in comparison to modern elections was that the Senators voted regarding *each of the candidates*, instead of choosing only one among the nominated. These specific features sometimes led to situations when candidate(s) received more negative votes than positive ones.⁵⁰ Equally so, such a voting system could lead to peculiar cases of failed elections in general, situations when *none* of the candidates received more positive than negative votes and the entire process had no winner.⁵¹

Importantly, these features of Ragusan elections enabled electoral strategies

⁴⁸ This procedure with paper straps and reading of the candidates' names before the voting is mentioned in: *Liber croceus*, cap. 117; see also: LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 23.

⁴⁹ LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 24-25, 27. In the case when two candidates had the same number of votes, the voting was repeated (*Liber viridis* cap. 65; LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 27).

⁵⁰ Traditionally, in Major council elections, such delicate situations were marked with three zeroes after the candidate's name: that is, the number of negative votes was not noted, just the fact that they superseded that of positive ones (LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 27). When it came to the elections of diplomats in the Senate, the approach was even more discreet. Only the name of the elected candidate was noted, while the names of the defeated ones were simply omitted (even those who received more positive votes than negative ones, but fewer than the winner).

⁵¹ For several illustrative examples of failed elections of diplomats from different periods, see: ACR 41 (1531-1534), ff. 61r, 175v-176r; ACR 73 (1593-1594), ff. 19r, 64v, 104v, 107v, 110r; ACR 81 (1607-1608), f. 246r; ACR 82 (1609-1611), ff. 13v, 25v, 54r; ACR 85 (1615-1617), f. 213v; ACR 90 (1626-1628), f. 190r; ACR 122 (1675-1677), f. 4r.

which are not possible today. Thus, for instance, it was completely acceptable to have several favorites for a post and to vote for more than one candidate. Equally so, one could vote against all candidates, hoping that his favorite (or even himself) will be nominated after the current ones fail.⁵² Intriguingly, it seems that numerous votes against a certain candidate did not necessarily mean that he lacked support - quite to the contrary. Namely, three zeroes were sometimes good news: it is likely that, when it came to dangerous and long diplomatic missions, the relatives and friends of the candidate voted *against* him, trying to spare him from trouble.

As can be seen from all the aforementioned, Ragusan decision-making involved dozens of individuals and consisted of complex formal procedures. While such a collective and formalized system ensured broad consultation and legitimacy, it also resulted in two problems typical of republican governance. Namely, it was relatively slow and had problems maintaining secrecy. The next section addresses these two issues and the various solutions which the Ragusan elite applied in trying to solve or at least mitigate them.

Typical problems: secrecy and slowness

Usually, organizing a diplomatic mission took weeks, sometimes even months, and required dozens of rounds of voting on issues such as the envoys' instruction, salary, retinue, date of departure or gifts to be distributed. While *ad hoc* embassies to foreign courts could typically be arranged in one to roughly three weeks, it was not uncommon for the deliberations to take much longer.⁵³ Thus, for instance, the decision-making process regarding the preparation of an embassy to Rome in 1532 took roughly two months and thirty-four rounds of voting on different topics.⁵⁴ Discussions and voting regarding the annual mission of the tribute ambassadors often started in November and - of course, intermittently - lasted until spring, sometimes even May.⁵⁵ Importantly, the decision-making

⁵² LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 26.

⁵³ For several examples of missions to foreign courts organized within the usual time of one to three weeks: *Dubrovačka akta i povelje* II/1, (ed. Jovan Radonić), Beograd: SKA, 1935., 190-196; ACR 41 (1531-1534), *passim* between ff. 76r-84r (13.5.1532-29.5.1532); ACR 73 (1593-1594), *passim* between ff. 18r-27r (2.9.-11.9.1593); ACR 93 (1631-1633), *passim* between ff. 214r-219r (25.6.-11.7.1633).

⁵⁴ The consultations began in early April and lasted quite intensively until late May (ACR 41 (1531-1534), *passim* between ff. 59v-83v). For similar examples, see: *Secreta Rogatorum* 1 (1497-1537), ff. 85r-90v; *Dubrovačka akta i povelje* II/1, 382-386; *Dubrovačka akta i povelje* III/1, (ed. Jovan Radonić), Beograd: SKA, 1939., 326-329.

⁵⁵ On the election of tribute ambassadors see: MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 21-25, for chronology especially 23. It should also be stressed that the departure date of diplomats was often

process did not end with the departure of the diplomats but continued during the mission with additional instructions, as well as after their return with the final report, review of expenses, additional awards, and the formal discharge.⁵⁶

Besides the general complexity of the procedure and the tendency of Senate to micromanage, another serious reason for delays were the problems with electing envoys. Namely, the most important consequence of the aforementioned possibility to vote negatively for all candidates was that the elections of diplomats did not necessarily end with a positive result. There were numerous examples of failed elections when nobody was elected since all the candidates received more negative than positive votes. This constantly forced the Senate to repeat the elections, but without the guarantee of a positive result. What further prolonged the process was the traditional right of those elected to consider for three days and to refuse office without any penalty due to reasons such as illness, familial problems, or because they had recently served as envoys. Lacking those reasons, they could also refuse by simply paying the fine or, in the worst case, by agreeing to suffer the customary punishment of several months' internment in the city's district.⁵⁷ Together with the failed elections, this right to refuse embassy often caused serious delays in organizing diplomatic missions. Thus, for instance, there were six failed attempts to elect the tribute ambassadors in only one session of the Senate in 1676; in 1609 the elections of two envoys to Istanbul involved fifty-six rounds of balloting, lasting for ten days; finally, the elections of tribute ambassadors in 1661-1662 dragged on for four months.⁵⁸

The Senate tried to speed up the decision-making process in several ways. One strategy were its constant attempts to impose deadlines on itself. That is, the Senate occasionally obliged the Rector to propose a given topic on a certain date or even decreed that, until decided otherwise, a certain issue must be debated on a specific day every week.⁵⁹ However, most of Senate's efforts were

prolonged several times, and, in the meantime, additional decisions were made, usually about their instruction, retinue, provision or the gifts to be made to different dignitaries.

⁵⁶ For a good overview of the consultations after the mission see: KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 73-75, 143-156.

⁵⁷ For various regulations about refusing diplomatic missions see: *Liber Viridis*, cap. 111 (1405), 79-80; cap. 199 (1424); ACR 59 (1568-1570), f. 90r; KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 66-68, 75; MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 24.

⁵⁸ For these examples see: ACR 122 (1675-1677), ff. 20v-21r; MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 22-23. For additional examples of prolonged elections of diplomats, see: Toma POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1973., 77; *Secreta Rogatorum* 1 (1497-1537), ff. 54r-v; ACR 81 (1607-1608), ff. 27r, 28r, 29r, 30v, 32r, 38r-38v.

⁵⁹ For several examples of such decisions regarding different topics, not only diplomacy, see: ACR 84 (1613-1615): f. 187r; ACR 85 (1615-1617): ff. 16v, 87r-87v, 102 r; ACR 98 (1643-1645): ff. 52r, 124r; ACR 114 (1666-1667): ff. 80v-81r; ACR 116 (1668-1669), f. 171r.

focused specifically on trying to prevent the prolonged elections of diplomats. Thus, on several occasions the senators literally imposed fines on themselves, if the elections of tribute ambassadors were not started or continued within a given deadline.⁶⁰ At one point in 1569, the Senators even contemplated solving the problem in another, quite a radical way - by electing the senior of the two tribute ambassadors four years in advance.⁶¹ Yet another strategy, aimed specifically at avoiding refusals of missions, was to motivate those elected to accept by raising their salary, daily expenses, granting them certain lucrative privileges or decreeing that afterwards they would be liberated from diplomatic duties for a longer period than usual.⁶² However, even more frequently, the Senate resorted to intimidating the candidates into accepting. Thus, for instance, the senators simply decreed that the candidate did not have the customary right to refuse the post without penalties, increased the fine for refusing, sometimes to impressive amounts such as 2000 ducats, or increased the duration of internment in the district, sometimes up to two years.⁶³ In cases when it was absolutely crucial for

⁶⁰ MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 23.

⁶¹ ACR 59 (1568-1570), ff. 187r, 193r-193v; however, relatively soon the Senate dropped this idea (*ibid.*, 205r). Such method of electing ambassadors was contemplated once more, in 1576, but the Senate rejected the suggestion to apply it (ACR 63 (1575-1576), f. 128r); POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, 258-259; MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 23). Most likely, the problem which the Senate tried to solve with this unusual decree was that those elected repeatedly refused to accept the position, thus prolonging the organization of missions. Popović speculates that the reason behind such refusals was that the nobles were reluctant to renounce the enormous trade profits during the ongoing Ottoman-Christian tensions in the Mediterranean (POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, 258-259). While this might have been one reason, it also seems likely that the nobles were unwilling undertake potentially dangerous missions to the Porte in a situation when Ragusans were assisting the anti-Ottoman coalition.

⁶² A good example are the elections of the ambassador to Rome in 1532. After one candidate refused, which was followed by a round of failed elections, the Senators decided to raise the salary of the ambassador. However, this was clearly not a sufficient motivation because soon another candidate refused, which prompted the Senators to raise the daily allowance as well (ACR 41 (1531-1534), ff. 61r, 62v; for a similar example: *Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), f. 175r). Another strategy of encouraging candidates to accept was by offering them the privilege of selling a certain amount of salt in the suburb of Ploče – clearly a lucrative opportunity (for example, see: ACR 96 (1643-1645), f. 117v; ACR 122 (1675-1677), f. 5v). Moreover, in 1568 the Senate tried to motivate the future ambassadors to Istanbul by promising that they would be spared of diplomatic duties for five years after the mission (*Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), f. 175r). For similar eighteenth-century examples of Senate trying to motivate the nobles to accept their election as envoys by increasing their salary or the vacancy after the mission, see: Vesna MIOVIĆ, Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic, *Dubrovnik annals* 9, Dubrovnik, 2005., 53.

⁶³ MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 24-25, 144, 151, 153. For more examples of such strategies, see: *Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), f. 175v; *Secreta Rogatorum* 4 (1624-1658), ff. 76v, 186v-187v. For an example when all the other ways of refusing except the high fee were denied (including the internment in the district), see the decision regarding the election of an envoy to Charles V in 1532 (*Secreta Rogatorum* 1 (1497-1537), f. 62r).

ambassadors to be elected quickly, the Senate flatly decreed that those elected could not refuse in any way or left them the dubious possibility of refusing with the penalty being exile or death.⁶⁴

Another serious problem, inherent in Ragusa's system of collective governance, was maintaining secrecy. During the sixteenth and seventeenth centuries, the Senate usually included around thirty or forty people and thus it is not surprising that there were constant leaks of information. It seems that not only the spies of foreign powers, but even the city's population in general, were often aware of what had happened behind the closed doors of the council rooms.⁶⁵ The government tried to control the flow of politically delicate information with several strategies which ranged from protecting the physical record of deliberations to threatening the Senators with harsh punishment for revealing the governmental *arcana*. The motives behind such attempts were not only to prevent leaks to foreign governments. In an equal measure, it was about hiding from the commoners the less popular decisions and the conflicts within the ruling circle, in the constant attempt to project an image of a wise and unified elite.⁶⁶

⁶⁴ Thus, for instance, when electing the two envoys to the sandzabey of Herzegovina in 1565, the Senate simply decreed *quod illi duo nobiles qui eligentur pro eundo ad D. Sangiaccum Chercegovinae nullo modo possint refutare sed statim teneantur acceptare et quod quilibet possit habere huiusmodi electionem non obstantibus quibuscumque ordinibus in contrarium* (ACR 57 (1563-1566), f. 200v). Similarly, when electing two envoys to negotiate a highly delicate matter with the sandzabey of Herzegovina in 1560 the Senate decreed that those elected *nullo modo recusare possint legationis officium* (*Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), f. 54r). For similarly laconic statements regarding the envoys to the Venetian Captain of the Gulf in 1603 or to the sandzabey of Herzegovina in 1607, see: *Dubrovačka akta i povelje* III/1, 66; ACR 81 (1607-1608), f. 58r. For threats of exile or death to those who refused the post, see: MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, 153.

⁶⁵ Most obviously, when such a big number of people was involved, it was quite likely that some of them will turn into informants for foreign governments. Thus, there are examples when Venice had spies among the narrowest circles of the city's elite and was so well informed as to literally receive copies of letters sent to the Ragusan government (Paolo PRETO, *Tajna diplomacija Mletaka i Dubrovnika*, in: *Tajna diplomacija Dubrovniku u XVI. stoljeću*, (ed. Mirjana Polić Bobić), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2011., 67-68; State Archive in Venice, *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche* (henceforth: PTM) busta 292, no. 23; PTM, busta 289, no. 116). In general, Venice was well informed regarding the intentions of Ragusan government and the happenings in the councils (for some examples of such information, obviously gained from someone in governmental circles, see: PTM busta 291, no. 258; PTM busta 292, no. 24, no. 142). The Venetian informants also offer glimpses of the fact that the non-noble population of the city was aware of the diplomatic strategy of its government and commented on it, even appealed for it to be changed (PTM busta 292, no. 142).

⁶⁶ For the self-representation of Ragusan elite, especially its insistence on the (illusion) of social harmony, see: JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 38-40; Zrinka PEŠORDA VARDIĆ, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski institut za povijest, 2012., 176-181; Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015., 13, 148-150.

One strategy for preventing the leaking of sensitive information was safeguarding the physical record of the Senate's decisions. According to the law from 1428, two reliable secretaries were to keep the books of council minutes, and also of diplomatic letters and instructions, under strict lock and key.⁶⁷ However, soon it was decided that this was not enough and in 1443 a specific kind of minutes was introduced, the so-called *Secreta rogatorum*. The prologue to the law establishing *Secreta* explicates the reasons behind it: in the ordinary minutes there were "many secret things", which when found out, led to serious "scandals" and damage to the "honor" of the Republic.⁶⁸ These "secret" minutes were where the secretaries noted the most delicate decisions of the Minor council and the Senate, which were thus excluded from their ordinary minutes. Unsurprisingly, the *Secreta* were even more closely guarded than the ordinary minutes. The secretaries who kept them locked were allowed to show them exclusively to the Minor council or the Senate – and then only if they had the quorum – and these volumes were occasionally destroyed.⁶⁹

Another measure ensuring secrecy was self-censorship, often noticeable in the record of the Senate's deliberations. In the already quite laconic minutes of the Senate, there are many instances when it was deliberately avoided to be specific regarding sensitive issues. To the historian's frustration, the Senate often decided to consult "on the matter known to this council", to act regarding the "persons known to this council" or decided something "due to reasons known to this council".⁷⁰ Sometimes this way of recording resulted with truly cryptic formulations such as one decision in 1617 which states that it was decided "that the person known to this council should be interrogated regarding the matter which was discussed today."⁷¹ This practice is reminiscent of *lettera ostensibile*, a custom applied also in Ragusa, of writing a diplomatic letter in such a way as not to reveal anything if it fell into the wrong hands.⁷² Analogously, the text of the Senate's minutes was sometimes written so as not to reveal much to the

⁶⁷ *Liber viridis*, cap. 223.

⁶⁸ *Liber viridis*, cap. 342.

⁶⁹ *Ibid.*, cap. 342; JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 170.

⁷⁰ Some of the typical formulations are: *super negotio noto presenti consilio, persone note presenti consilio* or *ob causas notas presenti consilio*. For these and other similar examples see: *Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), f. 137r; ACR 81 (1607-1608), ff. 19r-19v, 25r, 52v; ACR 82 (1609-1611), f. 1v; ACR 84 (1613-1615), ff. 14r, 25v; ACR 85 (1615-1617), ff. 65v, 97v, 98r, 179r, 180r, 214r, 222v, 252v; ACR 116 (1668-1669), ff. 17, 189r; ACR 122 (1675-1677), ff. 4v, 86r, 87r, 102r; *Dubrovačka akta i povelje* III/1, 68.

⁷¹ *Prima pars est de commitendo ut persona nota presenti consilio interrogatur super materia de qua consultum est hodie in eo* (ACR 85 (1615-1617), f. 222v). Another equally unrevealing example is the decision from July 1607 *de deliberando in presenti consilio super materia de qua in eo consultum est* (ACR 81 (1608-1609), f. 71r).

⁷² For *lettera ostensibile* in Ragusan diplomacy see briefly in: KRIZMAN, *O dubrovačkoj diplomaciji*, 33.

readers who did not know the context - and, unfortunately, historians are often among them.

However, the most frequent method of trying to keep secrets was by attempting to intimidate the senators into silence. In other words, the authorities made a serious effort to prevent senators from speaking about sensitive political issues outside of the council's sessions. In general, as all the other members of the Major council, the Senators were bound by solemn oaths, taken at the beginning of the annual elections in December, to maintain secrecy regarding those issues they were ordered to.⁷³ In addition, on numerous occasions the Senate imposed an additional oath and strict penalties on its members, forbidding them to speak about what had happened during the sessions. After the sensitive issue was debated, the Senate decided on the penalties to be imposed on those who revealed it. The text of this decision was usually followed by a list of all the members of the Senate who were present with the note that they swore secrecy, sometimes also followed by the list of absentees. The penalty for revealing the content of the debate was often quite harsh, revealing the anxiety of the government regarding the matter. For instance, in the seventeenth century, the typical punishment included some or all of the following: the trial for perjury, the loss of right to offices and benefices for a certain period (usually ten years), imprisonment in one of the city's dungeons (usually for the period between 6 months up to 3 years) and occasionally also the significant fine (for instance, of 500 or even 1000 ducats).⁷⁴ As is confirmed by the investigations regarding the leaks of information, the Senate did not merely threaten the councilors but made concrete efforts to look into such breaches of secrecy and punish the offenders.⁷⁵

⁷³ *The Statute of Dubrovnik of 1272 = Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII*, (ed. Nella Lonza), *Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku*, 2012., 2, V. For the context of this oath: LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, 16. For the oaths of other officials also specifically obliged to preserve secrecy: *The Statute of Dubrovnik of 1272*, 2, II; 2, IV; 8, II.

⁷⁴ For some of the numerous examples see: *Secreta Rogatorum* 4 (1624-1658), ff. 9r 12r, 14r, 19v, 37v, 44r, 50r, 59r, 64r-v, 69v, 82v, 96v, 103r, 114v-115r, 122v, 136r, 143r, 164r-165v, 194r, 198v, 229r, 232v. Sometimes such decrees imposing severe penalties on Senators are to be found also in the regular minutes, for instance: ACR 122 (1675-1677), f. 62v; ACR 133 (1693-1694), ff. 29r-29v. For several, albeit less frequent and usually less strict, similar decisions from the sixteenth century, see: *Secreta Rogatorum* 2 (1555-1569), ff. 37v-38r, f. 51v-52r, 52v, 93v, 96v, 98r, 101v-102v, 133r-v, 143r-v, 145v-146r, 150r-151v, 176v. For similar decrees in the fifteenth century, see: JANEKOVIĆ RÖMER, *The Frame of Freedom*, 170.

⁷⁵ Several of such investigations have been preserved in: State archive of Dubrovnik, ASMM 17, Sv. 64, br. 2051, br. 162; ASMM 17, Sv. 65, br. 2025, 41, 64 and 85. Occasionally the Senate made the councilors swear that they will report those whom they hear speaking about its decisions to the Minor council which was then obliged to notify the Senate or start an investigation on its own, eventually submitting it to the Senate (see, for instance: *Secreta Rogatorum* 4 (1624-1658), ff. 190r-v, 279r).

Conclusion: on mechanized *virtù* and its reasons

At the end, it seems useful to borrow a famous metaphor. Ragusan system of decision-making can be described as the “mechanization of *virtù*,” similar to how John Pocock described the early modern conceptualizations of elections in the Venetian Great council.⁷⁶ In other words, Ragusans tried to regulate the complex and unpredictable process of political consultation by breaking it into small, formalized, and predictable steps which were supposed to lead to an optimal outcome. Of course, as can be seen from the text above, in reality the Senate’s deliberations were often far from this ideal. However, at least on the normative level, Ragusans tried to turn decision-making into a highly routinized, mechanical affair – almost a political computation.

The last question of this text is: why? The most obvious reason for such an approach to political deliberation was desire to reach optimal decisions: the aforementioned formalized *modus operandi* sought to ensure the consultation of broad number of individuals and ensure that each of them could act rationally in what he deemed a common interest. However, an equally important, if not even more important, reason behind such formalization was the desire to avoid conflicts within the Ragusan elite itself. The clear procedure and rigidly upheld rules – in which, moreover, secrecy of vote was crucial – minimized the potential conflicts between different patrician factions or at least contained them within the institutional framework.⁷⁷ Moreover, there was yet another, third reason for such formalized approach to decision-making. Namely, when deciding on foreign policy, Ragusan Senators usually decided about themselves or, at least, about their relatives, friends, and enemies – in any case, it was often *personal*. One should keep in mind that most Ragusan diplomats were patricians, members of the elite circle. That is, the people who were elected to prolonged and sometimes dangerous missions abroad belonged to the relatively small group of patrician males, which, for instance, in 1594 included 309 individuals, while in the seventeenth century it was significantly smaller.⁷⁸ The fact that the senators

⁷⁶ John G. A. POCOCK, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 1975., 284-285. The physical devices, which besides the formalization also play an important role in Pocock’s assessment, were present in Ragusa as well, including the rows of benches, balloting boxes, and physical dislocation of councilors depending on their current role in election (see, for instance: LONZA, Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, *passim*).

⁷⁷ KUNČEVIĆ, Political Decision-making in the Republic of Ragusa, 232-235.

⁷⁸ The number from 1594 is known because of an important list of members of Great council which has been preserved, while we do not have such precise data for other years (for the estimates see: Nenad VEKARIĆ, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1: *Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011., 141-142).

decided about their own fate and fate of those close to them required impersonal rules and clear procedures which were meant to reduce the influence of personal interests and emotions on foreign policy decisions. Such a quintessentially republican aspiration was clearly stressed in the well-known inscription which stands at the entrance of the Hall of Ragusan Major council. There, in stone, are the following words: *Obliti privatorum publica curate*.⁷⁹

Literature

- BERSTEIN, Serge, 1992. L'historien et la culture politique, *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 35, Paris, 67-77. (available online at: https://www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_1992_num_35_1_2567 accessed 23.03.2025).
- BRINT, Michael, 1991. *A Genealogy of Political Culture*, Boulder: Westview.
- CERVA, Seraphinus Maria, 2008. Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam. Editio princeps (ed. Relja Seferović), Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- CROTHERS, Lane and Charles LOCKHART, eds., 2000. *Culture and Politics: A Reader*, New York: St. Martin's.
- ĆOSIĆ, Stjepan and Nenad VEKARIĆ, 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i Sorbonezi*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Dubrovačka akta i povelje* II/1 (ed. Jovan Radonić), 1935. Beograd: SKA.
- Dubrovačka akta i povelje* II/2 (ed. Jovan Radonić), 1938. Beograd: SKA.
- Dubrovačka akta i povelje* III/1 (ed. Jovan Radonić), 1939. Beograd: SKA.
- GUČETIĆ, Nikola Vitov, 2000. *O ustroju država* (ed. Marinko Šišak), Zagreb: Golden marketing.
- DE DIVERSIS, Filip, 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika 1440* (ed. Zdenka Janeković Römer), Zagreb: Dom i svijet.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 2015. *The Frame of Freedom: the Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*, Zagreb – Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- KENTON, Will. What Is Groupthink? Definition, Characteristics, and Causes, *Investopedia* (<https://www.investopedia.com/terms/g/groupthink.asp#:~:text=Groupthink%20is%20a%20phenomenon%20that,of%20a%20group%20of%20people>. accessed 12. 12. 2024).
- KRIZMAN, Bogdan, 1957. *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb: IBI, Po-duzeće za izdavanje, prodaju i distribuciju knjiga.

⁷⁹ On this maxim, see: Nella LONZA, *OBLITI PRIVATORUM PUBLICA CURATE: A Ragusan Political Epigraph and its Historical Background*, *Dubrovnik annals* 11, Dubrovnik, 2007., 25-47.

- KRIZMAN, Bogdan, 1951. *O dubrovačkoj diplomaciji*, Zagreb: Školska knjiga.
- KRIZMAN, Bogdan, 1952. 'Memoire' Bara Bettere austrijskom generalu T. Milutinoviću o Dubrovačkoj Republici iz 1815, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 1, Dubrovnik, 423-464.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2018. Political Decision-making in the Republic of Ragusa (Dubrovnik) in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in: *The Cultures of Voting in Premodern Europe*, (ed. Serena Ferente, Lovro Kunčević i Miles Pattenden), New York: Routledge, 225-241.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2020. *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Liber croceus* (ed. Branislav M. Nedeljković), 1997. Beograd: SANU.
- LONZA, Nella, 2008. Dubrovački patriciji pred izazovom prava: druga polovica 14. i 15. stoljeće, *Acta Histriae* 16/1-2, Kopar, 117-136.
- LONZA, Nella, 2004. Election Procedure in the Republic of Dubrovnik, *Dubrovnik Annals* 8, Dubrovnik, 7-41.
- LONZA, Nella, 2011. Introduction, in: Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397, (ed. Nella Lonza), Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 17-25.
- LONZA, Nella, 2007. *OBLITI PRIVATORUM PUBLICA CURATE: A Ragusan Political Epigraph and its Historical Background*, *Dubrovnik annals* 11, Dubrovnik, 25-47.
- LONZA, Nella, 1997. *Pod plaštem pravde. Kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- LONZA, Nella, 2005. The Council Deliberations (*Reformationes*) as Sources for the Study of the Late Fourteenth-Century Dubrovnik, in: *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, (ed. Nella Lonza i Zdravko Šundrica), Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 17-26.
- LUCCARI, Giacomo, 1605. *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa*, Venice: Ad instantia di Antonio Leonardi.
- MINTZ, Alex and Karl DEROUEN Jr., 2010. *Understanding Foreign Policy Decision Making*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MIOVIĆ, Vesna, 2005. Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic, *Dubrovnik annals* 9, Dubrovnik, 37-69.
- MIOVIĆ, Vesna, 2003. *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.
- NEDELJKOVIĆ, Branislav M., 1971. Nekolike karakteristike i opaske o dubrovačkom pravu i državi 1358-1460., *Istorijski časopis* 18, Beograd, 87-114.

- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, 2012. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski institut za povijest.
- POCOCK, John G. A., 1975. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press.
- POPOVIĆ, Toma, 1973. *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd: Srpska književna zadruka.
- PRETO, Paolo, 2011. Tajna diplomacija Mletaka i Dubrovnika, in: *Tajna diplomacija Dubrovniku u XVI. stoljeću* (ed. Mirjana Polić Bobić), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 63-70.
- PYE, Lucian W. Political culture, (<https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts-35#1G23045000958> accessed 11.12.2024).
- REŠETAR, Milan. Dubrovačko Veliko vijeće, *Dubrovnik* 1/1-2 (1929): 3-10, 60-68.
- RHEUBOTTOM, David, 2000. *Age, Marriage, and Politics in Fifteenth-century Ragusa*, Oxford: Oxford University Press.
- SCHEMEIL, Yves, 1985. Les cultures politiques, in: *Traité de science politique. Tome 3: L'action politique* (eds. Madeleine Grawitz and Jean Leca), Paris: Les Presses universitaires de France, 237-308.
- SUROWIECKI, James, 2004. *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*, New York: Anchor books.
- TANZINI, Lorenzo, 2018. From discussion to vote: practices of political deliberation and written records in communal Italy, in: *The Cultures of Voting in Premodern Europe* (ed. Serena Ferente, Lovro Kunčević i Miles Pattenden), New York: Routledge, 172-186.
- TENENTI, Alberto, 1967. *Piracy and the Decline of Venice* (trans. J. Pullan and B. Pullan), Berkeley: University of California Press.
- The Statute of Dubrovnik of 1272 = Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII (ed. Nella Lonza), 2012. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2009. *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2011. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1: *Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2014. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 5. *Odabrane biografije (E-Pe)*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.

- VEKARIĆ, Nenad, 2019. *The Nobility of Dubrovnik: Roots, Structure and Development*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- VOJNOVIĆ, Konstantin, 1891. O državnom ustrojstvu Republike Dubrovačke, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 103, Zagreb, 24-67.
- WELCH, Stephen, 1993. *The Concept of Political Culture*, New York: St. Martin's.
- ZLATAR, Zdenko, 1992. *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question*, Boulder: East European Monographs.

Sažetak

Donošenje odluka o vanjskoj politici u Dubrovačkoj Republici tijekom novog vijeka

Na temelju zapisnika dubrovačkog Senata (*Acta Consilii Rogatorum*) članak nudi analizu načina na koje su se u novovjekovnoj Dubrovačkoj Republici donosile odluke o vanjskoj politici. Njegov prvi dio donosi pregled najvažnijih političkih institucija koje su kreirale vanjsku politiku (Senat, Malo vijeće, providnici grada) i njihovih interakcija. Drugi dio posvećen je temeljnim političkim vrijednostima koje su utjecale na odluke o vanjskoj politici – dubrovačkom kolektivizmu i konzervativizmu (inkrementalizmu). Taj dio predstavlja i niz specifičnih tehnika, odnosno operativnih normi koje su se primjenjivale u radu dubrovačkog Senata: prepoznatljiv način formuliranja prijedloga kroz dihotomiju *prima* i *secunda pars*, redoslijed predlaganja od općeg prema pojedinačnom te tajno glasanje uz pomoć glasačke žare. Treći dio članka donosi detaljnu rekonstrukciju procedura kojima je Senat birao diplomate te „proizvodio“ diplomatske upute i pisma u suradnji s Malim vijećem i providnicima grada. Konačno, posljednje potpoglavlje posvećeno je analizi dvaju temeljnih problema koji su proizlazili iz izrazito kolektivističkog načina donošenja odluka, tipičnog za Dubrovnik, a to su sporost i curenje informacija.

Ključne riječi: Dubrovnik (Ragusa); diplomacija; donošenje odluka; novi vijek; politička povijest.

„NEKA LEŠ POBUNJENIKA BUDE NAJLJEPŠI MIRIS U DRŽAVI“ KONCEPT „ZLOČINA POVREDE VELIČANSTVA“ PRI SUĐENJU PETRU ZRINSKOM I FRANU KRSTI FRANKOPANU

U radu se razmatra utjecaj koncepta „zločina povrede veličanstva“ (*crimen laesae maiestatis*) na primjenu pravnog instrumenta proskripcije, nadležnost suda i provođenje postupka te odluku o kazni prilikom suđenja Petru Zrinskom i Franu Krstu Frankopanu 1670. – 1671. Posebna je pozornost poklonjena važnosti doktrine u argumentaciji i ishodu toga procesa.

Ključne riječi: Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, zločin povrede veličanstva, proskripcija, sudski postupak, 17. stoljeće

Objava prijevoda rekonstruiranog spisa o suđenju Petru Zrinskom i Franu Krsti Frankopanu¹ povod je da se razmotre i preispitaju pogledi na tijek postupka i politiku kažnjavanja u kršenju pobune hrvatskih i ugarskih velikaša 1670. – 1671. U ovom je ogledu naglasak na pravnom određenju djela koje im se stavljalo na teret, jer je to pitanje presudno utjecalo na izbor pravnog instrumenta za progon, na način vođenja postupka i odluku o kazni.²

Koncept zločina povrede veličanstva

Koncept zločina povrede ili uvrede veličanstva (*crimen laesae maiestatis*) niknuo je na podlozi rimskoga prava, kao što je slučaj i s mnogim drugim pravnim institutima, posebice u sferi građanskog prava, ali donekle i u kaznenom pravu i

¹ *Kazneni postupak protiv Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana. Dokumenti, prir. i prev. Ivana HOR-BEC, Maja MATASOVIĆ i Nella LONZA (Lonza, Nella ur.), Zagreb: Zaklada Marija i Mirjan Damaška i Školska knjiga, 2023. Izvornici su većinom objavljeni u: Acta coniurationem Bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia / Izprave o uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana, prir. Franjo RAČKI. Zagreb: JAZU, 1873.*

² Ovaj se ogled na više mjesta dodiruje s uvodnim studijama Mirjana Damaške u spomenutom prijevodnom izdanju; usp. Mirjan DAMAŠKA, *V oblačnih dnevih, v urah nesričnih: Zrinsko-frankopanska urota u svjetlu prevedenih dokumenta*, u: *Kazneni postupak*, 21-36, te isti, *Tijek postupka protiv Zrinsko i Frankopana*, u: *Kazneni postupak*, 37-64.

postupku. Kao što je poznato, rimsko je pravo, upotunjeno kanonskim pravom, bilo onaj temelj na kojem su se gradili pravni poretci svih europskih država razvijenoga srednjeg vijeka i ranoga modernog razdoblja.³

Polazišta su uglavljena u Justinijanovu *Codexu* (C. 9.8), koji citira zakon *Lex Iulia de maiestate* (poznat i po prvim riječima kao *lex Quisquis*), vjerojatno iz Cezarova vremena, i u zbirci mišljenja rimskih pravника *Digesta* (D. 48.4), koja citira rimskog pravnika Ulpijana. Na ta se dva rimska pravna izvora oslonila cjelokupna kasnija doktrina, a nebrojeno su puta citirani i u sudskom spisu protiv Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana.⁴ Rimska se osnovica jasno prepoznaje u nekoliko ključnih pitanja koja je razmatrala srednjovjekovna i ranonovovjekovna literatura i koja su izvirala u mnogim procesima u praksi, a odnose se na objekt zaštite i definiciju toga zločina.

U rimskom je pravu *majestas* izvorno bila čast i veličajnost rimskog naroda,⁵ a *populus romanus* koncept koji približno odgovara današnjem pojmu države kao pravnog subjekta u javnoj sferi.⁶ Pojam zločina protiv rimskog naroda tek je s vremenom protegnut na napad na vladarevu osobu.⁷ U izvorima rimskog prava nije izrađena apstraktna *figura criminis*, nego je tema obrađena kroz primjere, kao što su podizanje oružja protiv vlasti i slanje glasnika neprijatelju rimskog naroda, ali i oskrnjavanje carskih kipova.⁸

Razmišljajući u 16. stoljeću o postavkama i naravi kraljevske (apsolutne) monarhije, teoretičari suvereniteta, kao što je naprimjer bio Jean Bodin, i dalje su isticali da *maiestas*, koju se štiti, nije veličanstvo konkretnog vladara, nego njegova suverena vlast.⁹ U raspravama o prirodi vladarskih prava i pitanju komu

³ Literatura o toj temi nepregledna je. Za najopćenitiji pogled vidi: Peter STEIN, *Rimsko pravo i Europa. Povijest jedne pravne kulture*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007., 47-114.

⁴ Primjerice u *Kazneni postupak*, u optužnici protiv Petra Zrinskog (br. 64, str. 223, 225), optužnici protiv Frana Krste Frankopana (br. 65, str. 230), Frankopanovu odgovoru na optužnicu (br. 75, str. 250, 254), replici tužitelja na taj odgovor (br. 77, str. 273, 277-279) i dr.

⁵ „Majestas“, u: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray, 1875. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Majestas.html (pristup 10. siječnja 2025.).

⁶ Ivo KRBK, Suverenitet, *Rad JAZU* 334, 1964., 57-58.

⁷ Za evoluciju u rimskom pravu vidi: Marzena DYJAKOWSKA, *Crimen laesae maiestatis: A study of Roman law influences in old Poland*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013., 21-27; Henrik-Riko HELD, Pravní okvir oduzimanja imovine u kontekstu Zrinsko-frankopanske urote, *Povijesni prilozi* 66, 2024., 248-249.

⁸ D. 48.4; DYJAKOWSKA, *Crimen laesae Maiestatis*, 40-52.

⁹ KRBK, Suverenitet, 80-81; Mario SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis. Per la storia del pensiero giuridico moderno*, 2, Milano: Giuffrè, 1974., 190-191. Takvo se gledište ogleda i u suvremenom opisu smaknuća Zrinskog i Frankopana, u kojemu se navodi da bi kralj bio spreman „oprostiti krivnju koja se odnosi na njegovu osobu, no da je u njemu sjedinjeno upravljanje narodom i obrana država“,

pripada *maiestas* iznosio se zaključak da je to najviša vlast, trajna i neograničena zakonima (*legibus soluta*), osim Božjim i prirodnim.¹⁰ Međutim, vladari su nositelji tog apstraktnog „veličanstva“ (*qui Maiestatem habent ac tenent*),¹¹ pa se napad na njih podvodi pod napad na *maiestas*. Carpzov čak sasvim izričito nabraja vladare na koje se to odnosi, jer nisu podložni višoj vlasti, a među njima je i kralj Ugarske.¹² Osim na svjetovne vladare, *crimen laesae maiestatis* odnosio se i na napade na papinsko veličanstvo.¹³

Rimski kazuistički pristup, u kojemu se nabraja zabranjeno a da se precizno ne odredi bit onoga što se štiti, dominirao je i tijekom srednjega vijeka, s rijetkim pokušajima apstrahiranja zajedničkih značajki djela, kao što je onaj Angela Gambiglionijsa.¹⁴ Tek s razvitkom i usponom penalistike u renesansi neki pravni pisci, kao što su Girolamo Giganti i Prospero Farinacci – citirani i u spisu kojime se bavimo na više mjesta – nastoje izraditi i izbrusiti opću definiciju tog zločina, što je povezano i s općim trendom rada na pravnoj sistematici i nastojanja da se poopćavanjem i konceptualizacijom pravnih termina ponude čvršći i spretniji pravni instrumenti.¹⁵ U praksi se zločin povrede veličanstva redovito interpretativno protezao prema svim zločinima koji napadaju vladara ili državu.¹⁶

Stara rimska podloga zločina povrede veličanstva kroz srednjovjekovnu se primjenu stopila s – također izvorno rimskim – pojmom izdaje (*proditio*). Za razliku od modernih sustava, u kojima se izdaja sagledava iz kuta sigurnosti države kao objektivnog dobra, u predmodernom razdoblju ona primarno ostaje u subjektivnoj sferi povrede vjernosti i zadane riječi.¹⁷ Smatrala se vrlo teškim zločinom u pravnoj sferi, jer se njome kršila formalna vjernost vladaru, na kojoj je počivao feudalni sustav, a osuđivana je i u širokim krugovima kao odbojan čin prijetvornosti i gaženja povjerenja, čime se ujedno lako mobiliziralo javno mnijenje protiv onoga koga je vlast etiketirala kao izdajicu.¹⁸

pa da se zato kazna mora izvršiti. Vidi: Bogoljub KRNIC, Savremeni izvještaj o smaknuću Zrinskoga i Frankapana, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10/1, 1909., 240.

¹⁰ KRBEK, Suverenitet, 82; SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 190-191, 204-223.

¹¹ Benedikt CARPZOV, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, Wittebergae, 1670., I, 41, sub 18-29, str. 247-248.

¹² CARPZOV, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, str. 249, I, 41, sub 37.

¹³ Na pr. Hieronymus GIGAS, [Girolamo Giganti], *Tractatus de crimine laesae maiestatis...*, Lugduni, 1557., 9-11.

¹⁴ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 178-179, 182.

¹⁵ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 178-180.

¹⁶ Vidi GIGAS, *Tractatus de crimine laesae maiestatis*, 8-9. SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 179-182.

¹⁷ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 176. O utjecaju germanskih pravnih shvaćanja o nevjeri prema vladaru vidi: DYJAKOWSKA, *Crimen laesae maiestatis*, 87-89.

¹⁸ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 70-71, 162-164.

S druge strane odgovornost za zločin povrede veličanstva s vremenom se produbljivala i širila u raznim smjerovima, naprimjer tako da je obuhvatila puku namjeru bez izvršenja djela i uvela posljedice za članove obitelji.¹⁹ Još su znameniti pravni pisci Bartolo da Sassoferrato u 14. i Angelo Gambiglioni u 15. stoljeću istaknuli da se u praksi smatra da to djelo čini i onaj tko zna za zavjeru protiv vladara i pobunu, a to ne otkrije.²⁰ Do trenutka kad su se hrvatski velikaši našli pred sudom određenje tog zločina toliko je nabujalo da ga se moglo primijeniti na osobe koje su se na najrazličitije načine uključile u pobunu, kao i na čitavu skalu postupaka, sve do onih u sferi pokušaja, nakane i podrške.

Već i samo bujanje rasprava o zločinu povrede veličanstva u 16. i 17. stoljeću pokazuje koliko je to tada bila živa tema,²¹ koju su u prvi plan gurali „politički“ procesi korišteni u obračunu kraljevske vlasti s otporom velikaša na raznim stranama. Svoj doktrinalni vrhunac *crimen laesae maiestatis* dosegnuo je s Benediktom Carpzovim, koji se – prema običaju toga vremena – u svojem djelu pozivao na brojne talijanske autore ranijih generacija, koji su stoljećima u pravnoj doktrini postupno gradili i pročišćavali taj pravni koncept. Carpzov je svoj znameniti sudski priručnik, citiran često i u našem spisu,²² objavio 1638.²³ Prema Carpzovu, *crimen laesae maiestatis* osobito je teško djelo (*crimen gravissimum*) jer uključuje povredu Boga (*offensio Dei*), koji je izvor vladarske vlasti, ocoubojstvo (budući da je vladar poput oca domovine), izdaju (*proditio*) i krivokletstvo (gaženje dane vjere).²⁴ Među specifičnostima za postupanje kod tog zločina ističe sumarno i neformalnije vođenje procesa (*summarie et de plano, sine strepitu et figura iudicii*), oslanjanje presude i odluke o torturi na niži dokazni standard, nezastarijevanje zločina, otpadanje privilegija od primjene torture te primjerenu smrtnu kaznu kao redovnu, uz oduzimanje imovine.²⁵

¹⁹ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 262, 264-265, 268-297, 306-338. Odgovornost rodbine postojala je in nuce već u rimskom pravu; vidi: DYJAKOWSKA, *Crimen laesae Maiestatis*, 75-78.

²⁰ Bartolovo i Gambiglionijsvo gledište u spisu se navode kako ih prenosi GIGANTE (br. 65, str. 225-226); v. i: SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 178-179.

²¹ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 6.

²² *Kazneni postupak*, br. 64, str. 215, 223; br. 65, str. 225, 230; br. 75, str. 258; br. 76, str. 265; br. 77, str. 273, 281, 283; br. 79, str. 303.

²³ CARPZOV, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*. Sbriccoli s pravom ističe kako su priručnici za sudove (*Practicae*) pisani za homogenizirane državne oblike 16. stoljeća, počeli zamjenjivati stariju formu rasprave (*Tractatus*). Mario SBRICCOLI, *Le droit à la Renaissance*, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti* (1972-2007), Milano: Giuffrè editore, 2009, 244.

²⁴ CARPZOV, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, 254; SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 191.

²⁵ CARPZOV, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, 246-247.

U te se okvire uklapa i obračun sa Zrinskim i Frankopanom – ne samo postupak pred sudom nego i raniji akt proskripcije.²⁶ Kvalifikacija djela detaljno je predstavljena u optužnicama, u kojima se velikaši terete za „neizreciv i najopakiji zločin veleizdaje“, odnosno „veleizdaju i uvredu veličanstva“, i to čak više-struku.²⁷ Time je – tvrdilo se – iznevjerena prisega vjernosti, pogaženo prirodno pravo, napadnuta domovina čiji je otac vladar, pa i sam Bog, od kojega potječe svjetovna vlast – posve s osloncem na tadašnju doktrinu.²⁸

Dvojba kaznenog progona: proskripcija ili sudski postupak?

Već je prva Tajna konferencija od 20. ožujka 1670. spomenula da se za nevjeru „gubi glava“,²⁹ a izvrsno obaviješteni mletački poslanik na austrijskom dvoru dojavio je u domovinu: „razabire se da je stvar došla u stanje kada je teško postići nagodbu i pretpostavlja se da će biti nužan mač i prolijevanje krvi.“³⁰ Dakle već se u rano proljeće 1670. naziralo da će vladar ići u krajnji obračun, a ne popuštati i tražiti kompromis, kako su se ufali hrvatski velikaši. Načelno promatrano, za obračun s velikašima, ustvari sa Zrinskim, koji je imao vodeću ulogu, vlasti su raspolagale s dva pravna instrumenta: moglo se povesti sudski postupak, a moglo se ići i „prečicom“ i primijeniti pravni institut proskripcije.

Proskripcija je akt koji se izricao nakon što bi se osumnjičenika pozvalo da se opravda zbog zločina pobune i povrede veličanstva (*crimen rebellionis et laesae maiestatis*) koji mu se stavljao na teret, a on bi se na to ogлуšio. Budući da se, prema pravnoj predmnjevi, time sam očitovao kao pobunjenik (*notorischer Reichsrebell*), moglo se bez provođenja ikakva drugog dokazivanja izreći deklaratornu osudu, koja je smjesta postajala ovršna i koja je djelovala retroaktivno. Proskribirani je njome stavljan „izvan zakona“, tj. prijetnjom kaznama nasilno su se presijecali svi njegovi društveni kontakti i uskraćivala mu se zaštita pravnog poretka, tako da ga se moglo nekažnjeno ubiti, a njegovu imovinu plijeniti. Institut se načelno trebalo primjenjivati samo u izuzetnim okolnostima, kada se sudište redovite nadležnosti nije moglo okupiti i djelovati, no u praksi se taj uvjet ekstenzivno tumačilo.³¹

²⁶ V. niže.

²⁷ *Kazneni postupak*, br. 64, str. 223.

²⁸ *Kazneni postupak*, br. 64, str. 215; br. 65, str. 225, s pozivom na doktrinu.

²⁹ *Kazneni postupak*, br. 14, str. 89.

³⁰ RAČKI, *Acta*, br. 178, str. 126.

³¹ Christoph KAMPMANN, *Reichsrebellion und kaiserliche Acht. Politische Straffjustiz im Dreißigjährigen Krieg und das Verfahren gegen Wallenstein 1634*, Münster: Aschendorff, 1992., 32-40.

S korijenima u rimskoj povijesti još iz vremena Suline diktature institut proskripcije primjenjivao se i u srednjovjekovnoj Europi. Od kraja 16. stoljeća i doktrina mu je posvećivala posebnu pozornost, a među autorima koji su pisali o toj temi bili su Andreas Gaill i Joachim Mynsinger, obojica više puta citirani (premda za druga pitanja) u spisu sa suđenja Zrinskom i Frankopanu.³² Taj se institut osobito razvio u praksi Svetoga Rimskog Carstva (*proscriptio*, *Reichsacht*), a i Leopoldov ga je djed, Ferdinand II. Habsburški, primjenjivao ili pokušao primijeniti u obračunima s češkim pobunjenicima i protivnicima u vrijeme Tridesetgodisnjeg rata. U mišljenju Tajne konferencije od 20. ožujka 1670. citira se izraz o „papiru koji ima snagu mača“, koji je aludirao upravo na neprovedenu Ferdinandovu namjeru da 1619. proskripciju izrekne protiv Fridrika V., falačkog izbornog kneza i svojega političkog suparnika u borbi za češko prijestolje,³³ a proskripciju je isti vladar iskoristio i za uspješni obračun s češkim velikašem Albrechtom von Wallensteinom 1634.³⁴

U te se obrise posve uklapa koncept carskog proglasa od 29. ožujka 1670., kojime se Zrinskomu oduzima banska čast i sve povlastice uz obrazloženje da je na više načina počinio *crimen laesae maiestatis* i *perduellio*, odnosno bio nevjeran svojem vladaru. Budući da je to, kako se kaže, notorno (*hoc crimen esse notorium*), a prilike ne dozvoljavaju odgodu i sazivanje sabora na kojemu bi se poveo redoviti postupak, proglašava ga se za krivca nevjere, povrede veličanstva i izdaje, oduzimaju mu se sve službe i izdaje se ucjena na njegovu glavu, a njegovim se podanicima i vazalima zabranjuje da mu pružaju odanu pomoć, pod prijetnjom da će i sami potpasti pod kaznu zbog nevjere i zločina povrede veličanstva.³⁵ Posljedično, svu je imovinu Zrinskog trebalo oduzeti i predati Kraljevskoj komori.³⁶ Sadržaj je obilato začinjen retorikom o „suzbijanju nepravde i ratne opasnosti“

³² *Kazneni postupak*, br. 75, str. 252, 258; br. 77, str. 282; br. 81, str. 326.

³³ Isti se izraz „ferri vim ista papyrus habet“ spominje u suvremenom opisu toga slučaja iz 1619. Usp. RAČKI, *Acta*, br. 130, str. 89; *Kazneni postupak*, br. 14, str. 91, bilj. 94 (autorica bilješke: Maja Matasović); za kontekst vidi: Robert BIRELEY, *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578-1637*, New York: Cambridge University Press, 2014., 110; KAMPMANN, *Reichsrebellion und kaiserliche Acht*, 47-70.

³⁴ U Wallensteinovu slučaju pravni su savjetnici tumačili da proces nije potreban jer je djelo notorno (manifestno). Ilja MIECK, *L'assassinat de Wallenstein (1634)*, u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Yves-Marie Berce i Elena Fasano Guarini ur.), Rome: École Française de Rome, 1996., 521-525, 530; KAMPMANN, *Reichsrebellion und kaiserliche Acht*, 102-172; HELD, *Pravni okvir oduzimanja imovine*, 253.

³⁵ RAČKI, *Acta*, br. 171a-d, str. 115-119; *Kazneni postupak*, br. 21-23, str. 104-109. Sam Zrinski naknadno spominje „in publica regni diaeta pro infami, pro rebelli, tanquam proditor patriae sum proclamatus“ (RAČKI, *Acta*, br. 550, str. 354).

³⁶ O konfiskaciji u postupanjima protiv Zrinskog i Frankopana detaljno: HELD, *Pravni okvir oduzimanja imovine*, 239-262.

te „spasu naroda kao vrhovnom zakonu“.³⁷ Proskripcija je izrađena u nekoliko varijanata usmjerenih različitim adresatima, a po terminologiji posebno je zanimljiva ona na hrvatskom upućena časnicima u hrvatskoj i slavonskoj Krajini, u kojoj se Zrinski označava kao „nevernik i puntar“, a to „tak je znano i očivesto, da se z nikakovim zpričavenjem zakriti nemore“ i stoga je opravdano da bude „proskribovan i bantisan“.³⁸

Carski proglas s proskripcijom dozvolio je naglu konfiskaciju imovine i stisnuo obruč oko Zrinskog i Frankopana.³⁹ U travnju se Frankopan tužio da su proskripcijom osuđeni i ozloglašeni bez saslušanja.⁴⁰ U pismu vladaru od 5. rujna 1670. Zrinski se poziva na dano mu obećanje da ga „neće proglasiti pobunjenikom i nevjernikom... ako se na vrijeme pokorim“ i da će sačuvati život, položaj i imovinu.⁴¹ Zrinski je podneskom od 5. rujna 1670. obrazlagao, između ostalog, da je takav postupak prema njemu nezakonit, odnosno protivan zakonima i pravima Kraljevstva, koje je kralj potvrdio, a koji u svakom slučaju predviđaju sudski postupak s pravom na obranu. Iznosi i to da nema mjesta primjeni zakona drugih pokrajina ni carskih zakona (tj. prava Svetoga Rimskog Carstva).⁴² Međutim, na taj se način nije moglo obesnažiti proskripciju, koja je zamišljena kao izuzetna mjera za izvanredne okolnosti i koja je, suprotno tvrdnjama Zrinskoga, ušla u praksu Kraljevine Ugarske te Kraljevine Hrvatske i Slavonije još u kasnome srednjem vijeku.⁴³ Izdavanjem proskripcije u njegovu slučaju kraljevska je vlast ustvari posegnula za već ustaljenim pravnim instrumentom s nizom precedenata i na našem području.

Institut proskripcije baca ponešto drugačije svjetlo od uobičajenog i na rana obraćanja Zrinskog i Frankopana vladaru s molbom za milost. Naime iz ranije prakse znamo da se proskripciju ukidalo samo ako bi se proskribirani odazvali i „očistili“ od optužbi koje su ih teretile.⁴⁴ Dakle obraćanje vladaru s opravdanjem

³⁷ *Kazneni postupak*, br. 22, str. 105; br. 23, str. 108.

³⁸ RAČKI, *Acta*, br. 171d, str. 118-119; *Kazneni postupak*, br. 24, str. 108-109.

³⁹ Kako se daje zaključiti iz regesta koji donosi Rački (*Acta*, br. 270, str. 169-170) i drugih dokumenata, po svoj je prilici postojao analogni akt protiv Frankopana koji u sudskom spisu nije sačuvan.

⁴⁰ *Kazneni postupak*, br. 40, str. 147.

⁴¹ *Kazneni postupak*, br. 59, str. 199. Zrinski ovdje Lobkowiczovo pismo tumači prema svojim nadanjima i očekivanjima, a ne prema stvarnom sadržaju jer mu je Lobkowicz obećao samo da će ga zagovarati pred vladarom; usp. br. 26, str. 111.

⁴² RAČKI, *Acta*, br. 519, str. 335; *Kazneni postupak*, br. 59, str. 202.

⁴³ O primjeni tog instituta u kasnosrednjovjekovnoj Slavoniji izlagala sam na znanstvenom skupu *Škrinja povlastica: povijesno-filološke refleksije*, održanome u Zagrebu u prosincu 2024., a pisana će verzija biti objavljena u zborniku radova.

⁴⁴ Primjerice *Codex diplomaticus comitum de Blagay / A Blagay-Család oklevéltára*, prir. Lajos THALLÓCY i Samu BARABÁS, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897., br. 205, str. 388-394; Tamás

i molbom za milost ne treba smještati u domenu pukih emotivnih transakcija, nego u okvire racionalnoga i očekivanoga pravnog postupanja.

Proskripcija je dala pogodan pravni okvir za ranu pljenidbu imovine.⁴⁵ Dvor i njegovi savjetnici nisu je ni kasnije izrijeком ukinuli, no taj je put postao sporedan, jer je pala odluka da se slučaj ipak okonča sudskim postupkom.⁴⁶

Utjecaj koncepta povrede veličanstva na prijepore o nadležnosti

U postupcima protiv Zrinskog i Frankopana bila je sporna nadležnost Delegiranog suda. Za nit koju pratimo nije relevantno procesno pitanje može li upuštanje u raspravu prekludirati prigovor nenadležnosti.⁴⁷ Stoga ga ostavljam po strani, a osvrnut ću se na prigovore o sudbenosti na koje utječe koncept zločina povrede veličanstva: na plemićku povlasticu da im sudi njihov stalež i na ovlast Delegiranog suda da sudi u kraljevo ime.⁴⁸

Već u lipnju 1670., dok su tekla preliminarna ispitivanja Zrinskog, buknulo je nezadovoljstvo ugarskih plemića koji su isticali da velikašu smije suditi samo opći sabor,⁴⁹ a takvi su se prigovori zbog kršenja temeljnih zakona kraljevstva čuli i tijekom jeseni iste godine.⁵⁰ Unatoč tomu Delegirani sud uspostavljen je 20. rujna.⁵¹ Tajna konferencija bila je svjesna napetosti i otpora koje taj potez može izazvati, pa je osnivanje Delegiranog suda branila argumentom da bi redoviti sudovi bili neefikasni (čitaj: teško bi bilo kontrolirati ishod), a da se opreznim određenjem sastava Delegiranog suda može ublažiti naknadno nezadovoljstvo Ugarskog sabora.⁵² S pozivom na zakone Ugarskoga Kraljevstva iz 15. stoljeća i Tripartit, obrana Zrinskoga pokušala je u podnesku iz ožujka 1671. osporiti nadležnost Delegiranog suda navodeći da „domovinska prava“ i ugarski zakoni predviđaju da onomu tko je optužen za veleizdaju ili zločin povrede veličanstva sude kralj osobno i odabrani domaći plemići, a ne stranci.⁵³ Frankopan se u

PÁLOSFALVI, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, Budapest: Magyar Történelmi Emlékek, 2014., 108-109, 284.

⁴⁵ O tome detaljnije: HELD, Pravni okvir oduzimanja imovine, 239-262.

⁴⁶ *Kazneni postupak*, br. 60, str. 205-206; br. 64, str. 214; br. 65, str. 224; HELD, Pravni okvir oduzimanja imovine, 256-257.

⁴⁷ *Kazneni postupak*, br. 82, str. 332.

⁴⁸ Neka je od njih razmotrio i DAMAŠKA, Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana, 43-45; u svojem tekstu ne ponavljam ondje iznesene argumente.

⁴⁹ RAČKI, *Acta*, br. 460, str. 301.

⁵⁰ RAČKI, *Acta*, br. 545, str. 353.

⁵¹ *Kazneni postupak*, br. 61, str. 206-207.

⁵² *Kazneni postupak*, br. 63, str. 211-213; pogotovo bilj. 709, str. 213-214.

⁵³ *Kazneni postupak*, br. 79, str. 304-305.

odgovoru na optužnicu i odgovoru na tužiteljevu repliku pozvao na povlasticu svoje obitelji da im sudi samo kralj, a – dosljedno tomu – tim se svojim podnescima obraćao izravno kralju ignorirajući Delegirani sud.⁵⁴

Osim iz imena, izvedena narav i ovlast Delegiranog suda jasno se vide iz odluke kojom je imenovan, a kojom se određuje da ishod postupka ne smije objaviti, nego ga, s pratećim argumentima, podastrijeti vladaru koji će donijeti konačnu odluku.⁵⁵ I sam je Delegirani sud u prijedlogu presude protiv Frankopana svoju ovlast za suđenje nepobitno izveo iz prijenosa izvornoga kraljevskog prava ujedno jasno zauzevši gledište da kod zločina povrede veličanstva svi privilegiji otpadaju.⁵⁶ I Tajna je konferencija u svojem konačnom mišljenju i prijedlogu kazne od 21. travnja 1671. podržala sastav, ovlasti i djelovanja Delegiranoga suda pozvavši se na presedan delegiranog suda koji je uspostavio Ferdinand II. za obračun s češkim velikašem J. Wallensteinom 1634.⁵⁷

Takvo je viđenje bilo posve suglasno s europskim trendovima. Naime još se u 14. stoljeću diljem Europe počela intenzivnije graditi teorija da kralju i kraljevskim sudovima pripada isključiva nadležnost u onoj domeni u kojoj on svojim dostojanstvom i ovlastima čuva mir i javni poredak. Stoga se jurisdikcija vladara i njegovih sudova određivala *ratione delicti*, a otpadali su eventualni imuniteti pojedinca, čak i onaj za pripadnike klera.⁵⁸ Time je postupno došlo do slabljenja staroga načela po kojemu velikaši uživaju povlasticu da im sude pripadnici njihova staleža, te su se – posebno u Francuskoj – definirali predmeti koji su „cas royaux“, tj. u kojima je sudbenost pridržana kralju.⁵⁹ Politički teoretičari 17. stoljeća navode jedino da nije zgodno da kralj sam sudi u svojoj stvari, nego to treba prepustiti svojim pomoćnicima, tj. preporučuje se uspostava delegiranih sudova, kakav će suditi i našim velikašima.⁶⁰ U praksi europskih zemalja bilo je sasvim uobičajeno formiranje takvih posebnih sudova, kao što je bio onaj 1618. u

⁵⁴ *Kazneni postupak*, br. 75, str. 250; br. 78, str. 286.

⁵⁵ *Kazneni postupak*, br. 61, str. 206.

⁵⁶ *Kazneni postupak*, br. 81, str. 325.

⁵⁷ *Kazneni postupak*, br. 83, str. 346. O Wallensteinovoj pobuni vidi još: MIECK, *L'assassinat de Wallenstein* (1634), 532-533. Ustvari, takav je Delegirani sud Ferdinand II. Habsburški, Leopoldov djed, uspostavio već za suđenje češkim pobunjenicima 1621. slijedeći savjet da nije zgodno da sam predsjedava sudom. Vidi: BIRELEY, *Ferdinand II*, 118-120.

⁵⁸ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 228, 231-232; *Kazneni postupak*, br. 63, bilj. 709, str. 213.

⁵⁹ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 64-66

⁶⁰ Lodovico SETTALA, *Dalla ragion di Stato libri sette*, Milano: Gio. Battista Bidelli, 1627., 39; citirano prema: Gianfranco BORELLI, *La necessità della congiura nelle scritture italiane della ragion di Stato*, u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Yves-Marie Bercé i Elena Fasano Guerini ur.), Roma: École Française de Rome, 1996., 86.

Holandiji za suđenje Van Oldenbarneveltu,⁶¹ za suđenje atentatoru na Luja XV. u Francuskoj, za suzbijanje pobuna u Acheni i Frankfurtu itd.⁶²

Pravni koncepti i uloga doktrine u raspravi

Tijekom 1670. politika Dvora prema Zrinskom i Frankopanu bila je u sivoj zoni, u kojoj još nisu bile podignute optužnice, ali su se poduzimale određene radnje oko prikupljanja činjenica i brušenja procesne politike. No bez jasno-ga formalnog okvira razmimoilazila su se gledišta i očekivanja: je li to još bio „rep“ postupka iniciranog proskripcijom ili se prešlo na opću istragu? Velikaši su, čini se, još neko vrijeme smatrali da činjenice koje ističu za opravdanje i o kojima ih ispituju služe tomu da se ukine proskripcija („Čak i da sam bio krivac svemu“, piše Zrinski 27. lipnja, „došao sam njegovu Veličanstvu, svojemu milostivu vladaru i pokorio se zapovijedima zato da izbjegnem naziv izdajice i pobunjenika...“)⁶³ tek postupno shvaćajući da opseg i oštrina ispitivanja idu ipak u drugome, samostalnom smjeru.⁶⁴ Tajna je konferencija međutim još u travnju 1670. imala pred očima pripremu procesa koji će biti vrlo kratak jer će ga se moći temeljiti na priznanjima optuženika.⁶⁵ Konačno se ipak razvio puni proces u kojem su izvedeni različiti dokazi i u kojem je ispitano znatno više činjeničnih i pravnih pitanja.⁶⁶

U prvi se mah Zrinski pokušavao braniti sam osvrćući se na optužbe vlastitim riječima, u slobodnoj formi,⁶⁷ što je tužitelj prikazao kao smicalicu i „puštanje

⁶¹ Rudolf DEKKER, *Complots dans la République des Provinces-Unies au XVIIe siècle*, u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Yves-Marie Bercé i Elena Fasano Guerini ur.), Roma: École Française de Rome, 1996., 581.

⁶² Karl HÄRTER, *Political crime in early modern Europe. Assassination, legal responses and popular print media*, *European Journal of Criminology* 11/2, 2014., 151.

⁶³ *Kazneni postupak*, br. 52, str. 179, RAČKI, *Acta*, br. 456, str. 299: „obedivi jussis ut perduellis et rebellis nomen fugiam“, na istoj liniji i u *Kazneni postupak*, br. 55, str. 187: „Neque spero me pro rebelli adiudicari, cum sponte obedivi“.

⁶⁴ *Kazneni postupak*, br. 53, str. 183; br. 54, str. 183-184.

⁶⁵ *Kazneni postupak*, br. 38, str. 133-135.

⁶⁶ Pitanje trenutka pokretanja postupka razmatra Mirjan Damaška nudeći zaključak da su sve radnje do početka lipnja 1670. potpadale pod opću istragu, a od tog razdoblja nadalje pod posebnu istragu (DAMAŠKA, *Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana*, 39-42). Osobno mislim da je autor na krivom tragu i da nema dokaza da bi postupak bio inspiriran *Ferdinandeom*, koja je tako dijelila procesne stadije. Po mojem mišljenju, uočava se, doduše, razlika između šireg i neformalnijeg prikupljanja dokaza u prvom razdoblju i fokusiranosti na dokazivanje krivnje u formalnom postupku pred sudom u drugom, no razdjelnicu čine optužnice iz studenoga 1670.

⁶⁷ *Kazneni postupak*, br. 47, str. 164-168; br. 50, str. 177; br. 51, str. 178-179; br. 52, str. 179-180; br. 54, str. 183-184; br. 55, str. 184-187; br. 56, str. 187-188; br. 59, str. 194-205; br. 70, str. 235; br. 71, str. 236-239; br. 72, str. 240-247.

magle“.⁶⁸ Naknadno je ipak odlučio prihvatiti stručnu pravničku pomoć dodijeljenog mu branitelja.⁶⁹ Pečat njegovoj obrani dao je mladi i neiskusni pravnik dr. Adam Ignaz Strell,⁷⁰ a Frankopanu je dodijeljen Johann Eillers.⁷¹

Nakon što je i obrana došla u profesionalne ruke optuženici više nisu tijesno kontrolirali argumentaciju koju će njihovi branitelji iznositi. Bilo bi pretjerano tvrditi da oni nisu znali i pratili što se u njihovo ime piše, jer su očito i sami nudili argumente, kao što su zasluge predaka, ali ego-forma u obraćanju sudu ne bi trebala zavesti suvremenog čitatelja da pomisli da čuje „glasove optuženika“. Premda i u zadnjim podnescima povremeno znaju prodrijeti iskrene riječi samih optuženika i vapaji nad sudbinom, kao kada Frankopan zdvojan iznosi: „Milosrdni Bože! Kako bih izmeđuхват do dva debelih zidina, lišen svakog ljudskog društva, imao mogućnost dokazivanja?“;⁷² razmjena podnesaka optužbe i obrane sve je više sličila na pravnu bitku koja je samim optuženicima klizila iz ruku. Jasno se vidi da obranu postavljaju profesionalni branitelji, koji se oslanjaju na doktrinalna djela i iz njih crpu argumente koji bi mogli ići u prilog njihovim branjenicima.⁷³ Naprimjer oba odvjetnika u obrani naširoko eksploatiraju argument da je onaj drugi bio „smrtni neprijatelj“ ne bi li postigao da ga, sukladno stavovima doktrine, isključe kao svjedoka optužbe.⁷⁴

U početnim stadijima postupka fokus je bio na prikupljanju i ispitivanju raznih činjenica poširoko vezanih uz „urotu“ i ulogu pojedinaca u njoj. Nakon što su se optužba i obrana razvile kao diskusija profesionalnih pravnika, pravna pitanja dolaze u prvi plan i citati iz pravnih djela postaju sve obilniji. Čak i za vrijeme trajanja postupka pravni zastupnici i dalje proučavaju literaturu, jer za neke već iznesene tvrdnje iznose nove potkrjepe doktrine. Tako naprimjer tužitelj dodaje Mynsingerovo mišljenje ranije iznesenom gledištu Brunnemanna, Menochija i Gabrielija da postoji dužnost dojave djela i onda kada ga se ne može dokazati.⁷⁵ Ili,

⁶⁸ *Kazneni postupak*, br. 76, str. 264-265.

⁶⁹ *Kazneni postupak*, br. 79, str. 300-324.

⁷⁰ *Kazneni postupak*, br. 74, str. 248. Upisao je studij 1664., a 1666.-67. još je bio student. Vidi: Universität Wien, Universitätsarchiv, AT-UAW, J Alt 1.5.16 (<https://scopeq.cc.univie.ac.at/Query/detail.aspx?ID=372640>; posljednji pristup 12. siječnja 2025.).

⁷¹ *Kazneni postupak*, br. 73, str. 247.

⁷² *Kazneni postupak*, br. 78, str. 297.

⁷³ Ponešto drugačije poglede na doktrinu i vještinu branitelja iznosi DAMAŠKA, Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana, 52.

⁷⁴ *Kazneni postupak*, br. 78, str. 296; br. 79, str. 314. Istini za volju, Zrinski je još prije podizanja optužnice Frankopana prikazao kao neprijatelja (br. 55, str. 186; o mogućim motivima vidi DAMAŠKA, *V oblačnih dnevih, v urah nesričnih*, 29-30).

⁷⁵ *Kazneni postupak*, br. 81, str. 326, bilj. 1435.

stavu da je za odgovornost dovoljan pokušaj, što je dotada potkrijepio navodima Pereza, von Gaila i Gigantea, tužitelj naknadno, u završnom prijedlogu, dodaje i uputu na Treutlera.⁷⁶ Ponekad dolazi i do diskusija obojenih profesionalnim taštinama, kao kad Frankopanov branitelj ismjehuje tužitelja da „uvodi nove glose i želi tumačiti Gigantea na određen način; s obzirom da pak njegove glose nisu ni akurzijevske niti su autentične, ne zahtijevaju daljnji odgovor“⁷⁷.

U toj je pravničkoj argumentaciji uputa na zakonodavstvo marginalna, prisutna takoreći u tragovima.⁷⁸ Srednjovjekovni i ranonovovjekovni pravni sustavi i inače su se u vrlo, vrlo malom udjelu oslanjali na propise, koji su ustvari vrijedili koliko ih je pravna praksa u nekom trenutku održavala i podržavala. Stoga primjenu propisa povjesničar mora utvrditi iz procesnih izvora ne pretpostavljajući njegovu primjenu, pogotovo ako nije citiran.⁷⁹ Sav je drugi normativni prostor bio ispunjen običajnim pravom koje je uživalo institucionalnu zaštitu, ili – češće – gusto bio nabijen doktrinom, koja je perpetuirala, modificirala, brusila, nadograđivala stavove o mnogim pravnim pitanjima.⁸⁰

Na toj su doktrini bili školovani apsolutno svi pravnici diljem Europe i oni, kada djeluju kao tužitelji, branitelji ili suci, upravo u doktrini traže i nalaze odgovore na pitanja koja se pred njih postavljaju.⁸¹ Zato se debata – kao što je vidljivo i iz procesa Zrinskomu i Frankopanu – vodi uz pomoć pozivanja na mišljenja iz literature.⁸² Argumentacija se polaže na ono što su znameniti pravni pisci (*auctoritates*) izvodili iz rimskog prava i starijih autora, dalje razradili u svojem

⁷⁶ *Kazneni postupak*, br. 81, str. 329, bilj. 1663.

⁷⁷ *Kazneni postupak*, br. 78, str. 296.

⁷⁸ Primjerice optužnice pozivaju Delegirani sud da utvrdi sadržaj „pisanih općih zakona i ostalih propisa i uredaba koji su od pomoći“ (*Kazneni postupak*, br. 64, str. 223 i br. 65, str. 230). U odgovoru na repliku Petar Zrinski poziva se na propise relevantne za nadležnost u suđenju plemiću (br. 79, str. 304-305).

⁷⁹ Suprotno smatra DAMAŠKA, Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana, 37-38.

⁸⁰ O prednosti doktrine pred propisima u sferi kaznenog prava i procesa vidi: Mario SBRICCOLI, *Giustizia criminale*, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti* (1972-2007), Milano: Giuffrè editore, 2009., 9-10, 13-17.

⁸¹ Ponekad se u starijoj literaturi spominjalo da je pravno mišljenje traženo od nekih njemačkih sveučilišta, kao što predviđa naprimjer Carolina, no o tome u spisu nema traga. Vidi Karl TOIFEL, *Die Türken vor Wien im Jahre 1683*. Prag-Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag, 1883., 79; suprotno Adam WOLF, *Fürst Wenzel Lobkowitz, Erster geheimer Rath Kaiser Leopolds (1609-1677)*, Wien: Braumüller, 1869., 313. Za Carolinu, uz ostalu opsežnu literaturu, posebno vidi: Mario SBRICCOLI, *L'inquisizione come apparato giuridico nella storia della giustizia criminale*, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti* (1972-2007), Milano: Giuffrè editore, 2009., 149-151.

⁸² Tako je primjerice bilo i poljskoj ranonovovjekovnoj praksi (v. primjere u: DYJAKOWSKA, *Crimen laesae Maiestatis*, 223, 225, 229) i pri suđenju za Tolminski ustanak 1713. (vidi: Dragica ČEČ, 'Priznal je, da je s helebardo in žvižganjem vodio upornike proti Gorici'. O povezavi *crimen laesae maiestatis* z uopori in pomenu kaznovanja upornikov v tolminskem puntu 1713, *Zgodovina za vse* 20/2, 2013., 52).

djelu i u tome domišljenom obliku prenosili dalje. Sbriccoli to nasljeđe pregnan-tno naziva „kolektivni pravnik“.⁸³ U doktrini se u dugom trajanju pravno znanje iskristaliziralo u stavove koji su dominantni, ako možda i nisu monolitni. Budu-ći da se pravno znanje doživljavalo kao jedna cjelina, u argumentaciji nije bilo relevantno što je iz kojeg razdoblja niti se gledalo na povijesni kontekst, tako da će se – kao i u tome spisu – naći bok uz bok rimski izvori i relativno recentna mišljenja velikoga njemačkog pravnika Benedikta Carpzova, stara tek nekoliko desetljeća.

Pri čitanju toga procesnog spisa potvrđuje se uobičajeni dojam da se gotovo svako gledište i optužbe i obrane moglo poduprijeti nekim velikim imenom i nečijim autoritetom. Doktrina je, dakako, u nekim pitanjima uniformna, ali u mnogima i nije. Ona je podatna, razvija se i mijenja i u tome je njezina snaga, osim u činjenici što je očuvala impresivno jaku pravnu tradiciju koja seže od rimskog prava. No njezina sposobnost gradnje i dograđivanja istovremeno je idealna podloga za „uvezivanje“ u sustav pojedinih opasnih pravnih koncepata, kao što je u krajnjoj liniji i zločin povrede veličanstva, a koji u nekom trenutku postaju idealni instrument za političke obračune posve u rukama vlasti.⁸⁴ Stoga se ta podatnost počinje odbacivati u 18., a osobito u 19. stoljeću, kada pravna sigurnost postaje jedna od najviših vrijednosti moderne države, a zaštita prirod-nih, kasnije i građanskih i ljudskih prava, postaje jedan od njezinih postulata.⁸⁵ No u vrijeme suđenja Zrinskom i Frankopanu to je još daleka budućnost.

Zločin povrede veličanstva i pravna pitanja o odgovornosti

Kao što smo naznačili, pravna argumentacija iznesena u postupku nadah-njivala se doktrinom, od nje preuzimala tumačenja i pozivala se na nju kao na najvažniji pravni izvor.

Osim na utvrđivanje činjenica, optužba i obrana bile su fokusirane na ne-koliko skupina pravnih pitanja. Jedna je bila ona o dokazima na teret optuženi-ka. Nasuprot obrani, optužba je tvrdila da je Zrinski u svojim prvim iskazima priznao djelo, što bi bio dovoljan dokaz za osudu, čak i protiv Frankopana kao njegova mogućeg sudionika.⁸⁶ Frankopanova obrana pokušala se pozvati i na presumpciju nevinosti kod nedovoljnih dokaza,⁸⁷ no tu je liniju argumentacije optužba vrlo efikasno prepriječila pozivom na doktrinu o tome da se kod zločina

⁸³ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 39.

⁸⁴ HÄRTER, *Political crime in early modern Europe*, 151.

⁸⁵ SBRICCOLI, *Giustizia criminale*, 27-29.

⁸⁶ *Kazneni postupak*, br. 77, str. 281.

⁸⁷ *Kazneni postupak*, br. 75, str. 251.

povrede veličanstva u ime efikasnosti smije prihvatiti slabiji dokazni standard (svjedočenje jednog svjedoka, pa i sudionika, izvansudsko priznanje).⁸⁸ Druga skupina pitanja bila je vezana uz koncept pokušaja i dobrovoljnog odustanka: obrana se pozivala na doktrinu „udaljenog čina“, koja oslobađa odgovornosti onoga koji odustane znatno prije izvršenja,⁸⁹ no optužba je tvrdila da odustanak u tom slučaju ne vrijedi jer je pokajanje stiglo tek u trenutku očaja i bezizlaznosti, a da je izvršenje spriječeno tek Božjom milošću, a ne voljom optuženika.⁹⁰ Treće pravno pitanje bilo je može li se Frankopana osuditi zbog pukoga znanja za tuđu namjeru i propusta da to prijavi: na nj je doktrina odgovarala potvrdno i tražila da se takav sudionik kazni kao da je i sam glavni krivac.⁹¹ U prijedlogu presude protiv Zrinskog završno su još jednom u dvadesetak točaka precizno pobrojena i opisana ponašanja koja se uklapaju u opis zločina povrede veličanstva.⁹² Naposljetku, premda je koncept zločina povrede veličanstva predviđao izricanje „otežane“ smrtno kazne, kako se ističe još u optužnicama s pozivom na Brunnemana i Carpzova,⁹³ na kraju je izrečeno pomilovanje za odsijecanje ruke, a druge sramotne kazne otpale su već do donošenja presude.

Kao što se vidi, od polaganja činjenica na tu rešetku pitanja zavisili su zaključci o krivnji, ishodu postupka i kazni, a na većinu gledišta presudno je utjecala doktrina o *crimen laesae maiestatis*, koja je mijenjala uobičajeni pristup pitanjima krivnje i odgovornosti. Drugim riječima, da djelo nije bilo tako definirano, odgovori bi bili posve drugačiji.

Čak ni onda kada se neka rješenja u postupku mogu učiniti forsiranjem volje vladara mimo prava, ti postupci ustvari ne iskaču iz onoga što je pravo toga vremena smatralo prihvatljivim. Budući da je pravna doktrina svugdje u Europi u to vrijeme glavni pravni izvor, ona je kroz stavove destilirane u konceptu *crimen laesae maiestatis* dala pečat i tim suđenjima. Bez obzira na to što se može žaliti osuđenike, smatrati da je obračun s njima bio okrutan i tugovati nad strašnom sudbinom dviju prevažnih velikaških obitelji, pogrešno bi bilo misliti da je režim improvizirao i nasumce gazio pravne okvire. Taj postupak u pravnom smislu nije, nažalost, ništa izuzetno, nego se s nebitnim odstupanjima uklapa u model koji je bio primjenjivan i drugdje u obračunu središnje vlasti s

⁸⁸ *Kazneni postupak*, br. 81, str. 331; br. 82, str. 343.

⁸⁹ *Primjerice*, *Kazneni postupak*, br. 79, str. 318-319.

⁹⁰ *Kazneni postupak*, br. 82, str. 343.

⁹¹ *Kazneni postupak*, passim, osobito br. 65, str. 225-226, 229-230; br. 75, str. 251-253; br. 77, str. 273-277, 282; br. 78, str. 292-293; br. 79, str. 300-324; br. 81, str. 325-331.

⁹² *Kazneni postupak*, br. 82, str. 333-336.

⁹³ *Kazneni postupak*, br. 64, str. 223; br. 65, str. 230.

težnjama velikaša. Pravni koncept zločina povrede veličanstva ima iz našega kuta gledišta neprihvatljivu sposobnost da uklanja uobičajene pravne standarde (naprimjer u dokazivanju),⁹⁴ no to je ipak bio *pravni* koncept koji je podržavala tadašnja doktrina, koja je bila dominantni pravni izvor.

Zaključni naglasci

Na temelju spisa primjećuje se kako su se oni koji su odlučivali o sudbini Zrinskog i Frankopana neprestano kolebali između dvaju načela.⁹⁵ S jedne su se strane presude i njihovo izvršenje činili odličnom prilikom za iskazivanje snage i trijumfa carske vlasti u obračunu s onima koji je ugrožavaju, pod *mottom* stavljenim u naslov ovoga rada: „Neka najljepši miris u državi bude vonj leša pobunjenika“ (*optimus odor in republica sit cadaver rebellis*).⁹⁶ U nacrtu presude spominju se čak razni simbolični instrumenti koje je država namislila izvaditi iz svoje komunikacijske „kutije za alat“: glavu Zrinskoga trebalo je nabiti na kolac na granici u Međimurju, na grob je trebalo postaviti sramotni epitaf,⁹⁷ a osuđeniciima je trebala biti odsječena desnica koja se dignula na vladara.⁹⁸ Međutim, od spomenutih se zornih kazni odustalo, a sramotno odsijecanje ruke bilo je u zadnji čas oprošteno,⁹⁹ možda zbog bojazni da se ne izazovu zgražanje, nemiri i kult mučeništva. Umjesto toga odlučeno je da se tijela mogu pokopati „u tišini bez ikakve raskoši i pompe“.¹⁰⁰ Na kraju je za *damnatio memoriae* poslužila kampanja kroz pamflete, koja je bila pomno pripremljena i nedvojbeno je imala znatan odjek pokazavši da je država shvatila puni potencijal tiskane riječi.¹⁰¹

S druge strane, kako se kraljevska vlast stabilizirala, tako je mogla pokazati i pokoji tračak prijetvornog milosrđa, pa je 1675. Leopold na inicijativu biskupa

⁹⁴ O sumarnosti postupka i odstupanju od uobičajenih standarada vidi također: DAMAŠKA, Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana, 38; HELD, Pravni okvir oduzimanja imovine, 252 i ondje cit. literatura.

⁹⁵ O dvojakom licu pravde sjajno je pisao Mirjan DAMAŠKA, *Lica pravosuđa i državna vlast. Usporedni prikaz pravosudnih sustava*, Zagreb: NZ Globus, 2008.

⁹⁶ RAČKI, *Acta*, br. 262, str. 165; *Kazneni postupak*, br. 34, str. 120; br. 84, str. 353. Zanimljiva je paralela s primjedbom mletačkog izaslanika o Zrinsko-frankopanskoj uroti kao gangreni zbog koje država trune (citirano prema: Rački, *Acta*, VI).

⁹⁷ *Kazneni postupak*, br. 82, str. 344, bilj. 1570. Epitaf je sastavio Abele, tajnik Tajne konferencije.

⁹⁸ *Kazneni postupak*, br. 83, str. 345.

⁹⁹ *Kazneni postupak*, br. 85, str. 356; br. 86, str. 358.

¹⁰⁰ *Kazneni postupak*, br. 83, str. 348.

¹⁰¹ Već 1671. tiskan je niz izdanja s tekstem i grafikama o postupku i egzekuciji Zrinskog, Frankopana i Nádasdyja, koja zaslužuju dodatnu pozornost, pa ih ovdje ostavljam po strani. Općenito o tom žanru vidi: HÄRTER, Political crime in early modern Europe, 142-168.

Leopolda Kollonicsa dozvolio, pače, sufinancirao postavljanje grobnog spomenika pogubljenim velikašima u Bečkome Novom Mjestu.¹⁰²

Zaključno se može sažeti da je koncept *crimen laesae maiestatis* u praksi djelovao kao mač s dvije oštrice. S jedne je strane ta kvalifikacija bila toliko široka da su se pod nju mogla podvesti razna za najvišu vlast nepoželjna ponašanja, u rasponu od urota koje žele usmrćenje ili bar svrgnuće vladara do pukih verbalnih ispada. S druge se strane uime višeg cilja otklanjala primjena mnogih procesnih standarda, reducirale su se kautele, dozvoljavali su se brojni izuzetci od uobičajenih pravnih načela. Kao što je sažeto rekao znameniti pravnik Baldus de Ubaldis, „zbog velike težine zločina, dozvoljeno je ono što inače nije, te je dopušteno prekoračiti zakone“¹⁰³. Tu se doista svrhom opravdavalno sredstvo. Dopuštala se izvanredna sudbenost institucija unatoč staleškim i drugim imunitetima, represivni aparat izlazio je iz uobičajenih procesnih okvira, jamstva za optuženike skidala su se i nijekalo im se pravo na obranu, kažnjavala se i sama namjera, pa i propust prijave, otpadalo je čak mnogo tehničkoga pravnog posla oko dokazivanja pojedinih aspekata djela, jer su se i „laki dokazi“ smatrali dovoljnim.¹⁰⁴ Premda su neki autori pokušavali stupnjevat težinu zločina, pa razlikovati „povredu“ i „umanjenje“ veličanstva, dominantna je doktrinalna struja tu distinkciju odbacila,¹⁰⁵ što je dovelo do širokog otvaranja vrata za političke procese protiv protivnika režima,¹⁰⁶ unatoč tomu što su već i stariji pravni autori vidjeli kakve mogu biti posljedice kada toliko oštro oružje dođe u ruke tiranina.¹⁰⁷ Simbolično rečeno, kada je god bila zazivana *maiestas* i kad je god neko djelo bilo „prepoznato“ kao *crimen laesae maiestatis*, bez puno se krzmanja skidao povez s očiju nepristrane Pravde¹⁰⁸, pa se od nje tražilo da odloži vagu i zavitla mačem.¹⁰⁹

¹⁰² Emil LASZOWSKI i Velimir DEŽELIĆ, Pomilovanje Petra Zrinskoga i Franje K. Frankopana g. 1687., *Hrvatska prosvjeta* 1/6-7, 1914., 296-299, na str. 299. Zanimljivo je da se Petar Zrinski obratio Kollonicsu radi posredovanja još u vrijeme iznošenja opravdanja (vidi *Kazneni postupak*, br. 14, str. 87).

¹⁰³ Cit. Prema: SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 364.

¹⁰⁴ Vidi: SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 364-365.

¹⁰⁵ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 248.

¹⁰⁶ Za Nizozemsku vidi: DEKKER, *Complots dans la République des Provinces-Unies au XVIIe siècle*, 581.

¹⁰⁷ SBRICCOLI, *Crimen Laesae Maiestatis*, 256-260.

¹⁰⁸ O pojavi poveza na očima Pravde krajem 15. stoljeća i o njegovoj simbolici s mnogo nijansi piše: Mario SBRICCOLI, *La benda della giustizia. Iconografia, diritto e leggi penali dal Medioevo all'Età moderna*, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti (1972-2007)*, Milano: Giuffrè editore, 2009., 155-156, 190-204.

¹⁰⁹ U toj se slici zapravo udaljujem od srednjovjekovne i renesansne simbolike mača, o kojoj vidi: SBRICCOLI, *La benda della giustizia*, 181-188.

U procesima protiv Zrinskog i Frankopana sam „klizni“ koncept *crimen laesae maiestatis*, kod kojeg se opravdavallo negiranje uobičajenih pravnih zasada i načela, funkcionirao je za optuženike kao hidra s tisuću glava: jednu odsiječeš, druge tri narastu. Potpuna odgovornost za pokušaj, a pogotovo za samu namjeru i saznanje – što je doktrina kao glavni pravni izvor svesrdno podržavala – pokazuje da je to za Zrinskog i Frankopana bila već unaprijed izgubljena stvar. „Najljepši miris u državi od leša pobunjenika“ počeo se ustvari širiti već od trenutka kad je država otklonila put kompromisa i odlučila se za konačni obračun korištenjem koncepta zločina povrede veličanstva.

Literatura

- BIRELEY, Robert, 2014. *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578-1637*, New York: Cambridge University Press.
- BORELLI, Gianfranco, 1996. La necessità della congiura nelle scritture italiane della ragion di Stato, u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Bercé, Yves-Marie i Guerini, Elena Fasano ur.), Roma: École Française de Rome, 81-91.
- CARPZOV, Benedikt, 1670. *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, Wittebergae.
- Codex diplomaticus comitum de Blagay / A Blagay-Család oklevéltára* (Thallóczy, Lajos i Barabas, Samu prir.), Budapest: Magyar Tudományok Akadémia, 1897.
- ČEČ, Dragica, 2013. 'Priznal je, da je s helebardo in žvižganjem vodio upornike proti Gorici'. O povezavi *crimen laesae maiestatis* z uopori in pomenu kaznovanja upornikov v tolminskem puntu 1713, *Zgodovina za vse* 20/2, 41-65.
- DAMAŠKA, Mirjan, 2008. *Lica pravosuđa i državna vlast. Usporedni prikaz pravosudnih sustava*, Zagreb: NZ Globus.
- DAMAŠKA, Mirjan, 2023. Tijek postupka protiv Zrinskog i Frankopana, u: *Kazneni postupak protiv Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana. Dokumenti* (Horbec, Ivana, Matasović, Maja i Lonza, Nella, prir. i prev.; Lonza, Nella ur.), Zagreb: Zaklada Marija i Mirjan Damaška i Školska knjiga, 37-64.
- DAMAŠKA, Mirjan, 2023. *V oblačnih dnevih, v urah nesričnih: Zrinsko-frankopanska urota u svjetlu prevedenih dokumenta*, u: *Kazneni postupak protiv Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana. Dokumenti* (Horbec, Ivana, Matasović, Maja i Lonza, Nella, prir. i prev.; Lonza, Nella ur.), Zagreb: Zaklada Marija i Mirjan Damaška i Školska knjiga, 21-36.
- DEKKER, Rudolf, 1996. *Complots dans la République des Provinces-Unies au XVIIe siècle*, u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Yves-Marie Bercé i Elena Fasano Guerini ur.), Roma: École Française de Rome, 579-595. 1875. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: John Murray.
- DYJAKOWSKA, Marzena, 2013. *Crimen laesae maiestatis: A study of Roman law influences in old Poland*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

- GIGAS, Hieronymus [Girolamo Giganti], 1557. *Tractatus de crimine laesae maiestatis...*, Lugduni.
- HÄRTER, Karl, 2014. Political crime in early modern Europe. Assassination, legal responses and popular print media, *European Journal of Criminology* 11/2, 142-168.
- HELD, Henrik-Riko, 2024. Pravni okvir oduzimanja imovine u kontekstu Zrinsko-frankopanske urote, *Povijesni prilozi* 66, 239-262.
- KAMPMANN, Christoph, 1992. *Reichsrebellion und kaiserliche Acht. Politische Straffjustiz im Dreißigjährigen Krieg und das Verfahren gegen Wallenstein 1634*, Münster: Aschendorff. 2023. *Kazneni postupak protiv Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana. Dokumenti* (Horbec, Ivana, Matasović, Maja i Lonza, Nella prir. i prev; Lonza, Nella ur.), Zagreb: Zaklada Marija i Mirjan Damaška i Školska knjiga.
- KRNIC, Bogoljub, 1909. Savremeni izvještaj o smaknuću Zrinskoga i Frankapana, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10/1, 238-242.
- LASZOWSKI, Emil i DEŽELIĆ, Velimir, 1914. Pomilovanje Petra Zrinskoga i Franje K. Frankopana g. 1687., *Hrvatska prosvjeta* 1/6-7, 296-299.
- MIECK, Ilja, 1996. L'assassinat de Wallenstein (1634), u: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne* (Bercé, Yves-Marie i Guarini, Elena Fasano ur.), Rome: École Française de Rome, 507-534.
- PÁLOSFALVI, Tamás, 2014. *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, Budapest: Magyar Történelmi Emlékek.
- RAČKI, Franjo (prir.), 1873. *Acta coniurationem Bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia / Izprave o uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana*, Zagreb: JAZU.
- SBRICCOLI, Mario, 1974. *Crimen Laesae Maiestatis. Per la storia del pensiero giuridico moderno*, 2, Milano: Giuffrè.
- SBRICCOLI, Mario, 2009. Giustizia criminale, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti (1972-2007)*, Milano: Giuffrè editore, 3-44.
- SBRICCOLI, Mario, 2009. La benda della giustizia. Iconografia, diritto e leggi penale dal Medioevo all'Età moderna, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti (1972-2007)*, Milano: Giuffrè editore, 155-208.
- SBRICCOLI, Mario, 2009. Le droit à la Renaissance, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti (1972-2007)*, Milano: Giuffrè editore, 209-276.
- SBRICCOLI, Mario, 2009. L'inquisizione come apparato giuridico nella storia della giustizia ciminale, u: idem, *Storia del diritto penale e della giustizia. Scritti editi e inediti (1972-2007)*, Milano: Giuffrè editore, 131-154.
- SETTALA, Lodovico, 1627. *Dalla ragion di Stato libri sette*, Milano: Gio. Battista Bidelli.
- STEIN, Peter, 2007. *Rimsko pravo i Europa. Povijest jedne pravne kulture*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

TOIFEL, Karl, 1883. *Die Türken vor Wien im Jahre 1683*, Prag – Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag.

WOLF, Adam, 1869. *Fürst Wenzel Lobkowitz, Erster geheimer Rath Kaiser Leopolds (1609-1677)*, Wien: Braumüller.

Summary

**„Let the corpse of the rebel be the most beautiful scent in the State“:
the concept of the crime of *lèse-majesté* in the trial to Petar Zrinski
and Fran Krsto Frankopan**

Grounded on the proceedings of the 1670-1671 trial to Croatian magnates Petar Zrinski and Fran Krsto Frankopan, this paper explores how the framing of their deeds as the crime of *lèse-majesté* impacted the composition of the court, the evidence, the position of the defendants, and the capital sentences pronounced.

Special attention is paid to the legal procedure of proscription, developed in the early stage of this trial. It is demonstrated that it was adopted in the anti-magnate struggle of the royal power in different European countries of the period, and that it was embedded in the earlier practice in the Croatian area, too.

Contrary to the literature which tended to interpret the trial to Zrinski and Frankopan as a notoriously illegal scheme imposed by the royal power, this paper argues that the procedure respected the legal framework of the procedure for the cases labelled as *lèse-majesté*, which know many exceptions and particularities, if compared with the regular model of criminal trial. In fact, the lawsuit against the Croatian magnates mirrored the standpoints of the most authoritative legal writings of the time, and the practice experimented elsewhere.

Keywords: Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Crime of *lèse-majesté*, Proscription, Criminal Trial, Seventeenth Century

DUBROVAČKI NAPORI ZA STJECANJE NAKLONOSTI BOSANSKOG DVORA I UTJECAJ BOSANSKIH NAMJESNIKA U ODRŽAVANJU DUBROVAČKIH POVLASTICA U PRVOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA*

Ovim radom nastoje se utvrditi sredstva i diplomatska pregnuća Senata za stjecanje naklonosti bosanskih namjesnika i njihovih glavnih pomoćnika. Uz vještu retoriku uvjeravanja i laskanja, koja je ciljala na željeno milosrđe i naklonost namjesnika, neizostavan dio dubrovačke diplomacije činili su pomno izabrani pokloni koji su jasno oslikavali političku hijerarhiju daroprimaca te društvene navike, zdravstvena stanja i konzumerističke potrebe bosanskoga dvora. Naklonost bosanskih namjesnika bila je bitna jer su oni imali presudan utjecaj u održavanju povlastica propisanih dubrovačkom ahdnamom. Za dosljednu primjenu ahdname bila je nužna suradnja niže i više strukture osmanskoga upravnog sustava te će se u tom kontekstu razmotriti međudjelovanje triju upravnih razina: Porte kao donosioca odluke, bosanskoga namjesnika kao upravnoga posrednika i lokalnih službenika kao izvršnih organa. Pokušat će se utvrditi učinkovitost i teritorijalni doseg političke moći bosanskih namjesnika te locirati ona upravna razina na kojoj je zapinjalo pravilno funkcioniranje osmansko-dubrovačkih odnosa.

Ključne riječi: 18. stoljeće; Dubrovačka Republika; dubrovačka diplomacija; politički utjecaj bosanskih namjesnika.

Uvod

Dubrovačka Republika uredila je odnose s Osmanskim Carstvom poveljom iz 1442. godine kojom su utvrđene obveze i prava obiju država potpisnica. Zahvaljujući dobromu geostrateškom položaju, Dubrovčani su od sultana Murada II. (1421. – 1444., 1446. – 1451.) osigurali brojne političke i trgovačke povlastice, a

* Rad je nastao u sklopu istraživačkog projekta *SANITAD*, koji se provodi u Hrvatskom institutu za povijest i financira sredstvima Europske unije iz fonda *NextGenerationEU*.

zauzvrat su se obvezali na vjernost i godišnji dar u srebrnome posuđu u vrijednosti od 1.000 dukata. Brz proboj sultana Mehmeda II. Osvajača (1444. – 1446., 1451. – 1481.) do dubrovačke granice primorao je Senat 1458. godine na plaćanje godišnjega harača čiji se iznos u vrijeme sultana Bajazida II. (1481. – 1512.) ustalio na 12.500 zlatnika (1481.).¹ Svaki sultan koji je kasnije došao na vlast potvrdio je povelju sultana Mehmeda Osvajača iz 1458. godine (dubrovačka kapitulacija ili ahdnama)² podsjećajući Dubrovčane da su harač i vjernost Osmanskomu Carstvu uvjet poštivanja brojnih trgovačkih privilegija Dubrovačke Republike.

Postupne gospodarsko-političke promjene u Osmanskome Carstvu nepovratno su promijenile karakter osmansko-dubrovačkih odnosa. Nesklad između davno propisanih političkih okvira i novih ekonomskih prilika ponukao je Dubrovčane da potraže susjeda koji im može pružiti snažniju zaštitu. Službeno priklanjanje Austriji, prvi put zabilježeno nakon osmanskoga poraza 1683. godine kod Beča, u 18. je stoljeću postalo uobičajena praksa dubrovačke diplomacije.³ Dubrovačko udaljavanje od Carstva vidljivo je u prestanku plaćanja harača nekoliko godina kasnije. Nakon 1687. godine Dubrovčani su prestali plaćati jednogodišnji harač pravdajući se siromaštvom izazvanim ratnim operacijama u njihovu susjedstvu. Dubrovačka borba za smanjenje harača trajala je do 1703. godine, kada je sultan pristao na trogodišnji harač sve dok se materijalna situacija u Dubrovniku ne poboljša. Od tada su poklisari harača i dragomani (prevođitelji) u audijenciju sultanu u Istanbul odlazili svake treće godine.

To udaljavanje od Porte dovelo je do čvršćeg vezanja za prvoga osmanskog susjeda – bosanskoga namjesnika. Na jačanje veza s bosanskim namjesnikom utjecalo je i držanje Porte, koja je namjesniku kao „najboljem poznavatelju lokalnih prilika“ prepustila brigu o praktičnim pitanjima s Dubrovačkom Re-

¹ Više u: Vinko FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808*, knjiga 1-2, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980., 203-216, 228, 235-236; Vesna MIOVIĆ, *Na razmeđu (odnosi na dubrovačko-osmanskoj granici 1667-1806)*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997., 13-15; Vesna MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003., 9-15.

² Prijevođe kapitulacije vidi u: Gliša ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, knjiga I, sveska 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940., 572-579; Nicolaas H. BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship according to the firmans of Murad III (1575 - 1595), extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague: Mouton, 1968., 55-59; Dušanka BOJANIĆ, *Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike (1627-1647)*, *Miscellanea* 10, 1982., 42-43; Mladen GLAVINA, *An Overview of the Formation and Functioning of the Institute of Capitulations in the Ottoman Empire and the 1604 Dubrovnik Capitulation*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 58, 2008., 155-158.

³ Više u: FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, 174-182, 286-287, 289-293; Zdravko ŠUNDRICA, *Obavještanje služba Dubrovačke Republike u 18. stoljeću (Epizoda austrijsko-turskog rata 1737-1739)*, *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37, 1999., 172-183; Žarko MULJAČIĆ, *Prilog politici Dubrovnika za austrijsko-turskog rata 1788.-1789.*, u: *Iz dubrovačke prošlosti* (Hekman, Jelena ur.), Zagreb: Matica Hrvatska, 2006., 34-39.

publikom. Prijenos nadležnosti s carskoga na bosanski divan, između ostaloga, potaknut je i opadanjem značenja Dubrovačke Republike za Carstvo. Naime posljednja veća obavještajna djelatnost Republike za Portu obavljena je tijekom Ciparskoga rata (1570. – 1573.),⁴ a nakon toga izvještaji su, kao dio redovne korespondencije, upućivani bosanskim namjesnicima. Osim toga, osnivanjem splitske skale (luke) 1592. godine Dubrovnik je prestao biti glavna izvozna luka za proizvode iz osmanskoga zaleđa, kamo je tekla glavna žila kucavica dubrovačke tranzitne trgovine. Daljnjem urušavanju veza između Republike i Carstva tijekom 18. stoljeća pridonio je prodor europskih i rastući sloj osmanskih trgovaca koji su imali štetan učinak na ekonomski napredak i trgovačku ulogu Republike u okviru Carstva.⁵

Nemar oko potvrđivanja dubrovačke kapitulacije u razdoblju 1649. – 1703. godine pokazatelj je daljnjega slabljenja političkih veza Dubrovnika i Porte. Također, nakon 1703. godine, kada je Dubrovčanima dopušten trogodišnji harač, nijedna strana nije željela obnoviti kapitulaciju do pojave povoljnijih okolnosti.⁶ Priznanice koje je Porta izdavala dubrovačkim poklisarima prilikom isplate harača postale su najčešći oblik njihova odnosa tijekom prve polovice 18. stoljeća.⁷ Slučajeve dubrovačkih sporova i problema koji su činili bogati dio korespondencije iz ranijih stoljeća sultan je prenio na bosanski divan.

Tijekom 18. stoljeća bosanski su namjesnici, uza svakodnevne probleme između osmanskih i dubrovačkih podanika, brinuli i za temeljna dubrovačka prava i dužnosti prema Osmanskom Carstvu. Tako ih je i bosanski namjesnik Topal Osman-pašu (1719. – 1720., 1727. – 1728., 1730.) uputio da se „ne obraćaju Porti nego u Travnik jer će njihovi zahtjevi tamo biti brže riješeni“,⁸ te je Republika glavne diplomatske bitke za očuvanje tributarnih povlastica vodila upravo na bosanskome divanu.

⁴ Vesna MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005., 48, 135; Mladen GLAVINA, *Dubrovačka Republika u 17. stoljeću u registrima središnje vlade Osmanskog Carstva*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012., 64.

⁵ Više u: Vuk VINAYER, *Turska i Dubrovnik u 18. veku*, Beograd: Srpska književna zadruka, 1960., 120-127; Traian STOIANOVICH, *Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *The Journal of Economic History* 20/2, 1960., 259-267, 306; Hrvoje PETRIĆ, *The Navigation and Trade Agreement of 1718 and Ottoman Orthodox Merchants in Croatia and the Military Border*, u: *The Peace of Passarowitz, 1718*. (Ingrao, Charles; Samardžić, Nikola i Pešalj, Jovan ur.), West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2011., 179-189.

⁶ Više u: MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 21, 41-42.

⁷ MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 135; GLAVINA, *Dubrovačka Republika u 17. stoljeću*, 69-70, 74.

⁸ Enes PELIDIJA, *Banja lučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo: El-Kalem, 2003., 100.

Ovim radom nastoje se utvrditi sredstva i diplomatska preguća Senata za stjecanje naklonosti bosanskih namjesnika i njihovih glavnih pomoćnika. Uz vještu retoriku uvjeravanja i laskanja, koja je ciljala na željeno milosrđe i naklonost namjesnika, neizostavan dio dubrovačke diplomacije činili su pomno izabrani i pažljivo odvagani pokloni koji su jasno oslikavali političku hijerarhiju daroprimaca te društvene navike, zdravstvena stanja i konzumerističke potrebe bosanskoga dvora. Sastavom poklona mjerila su se diplomatska nastojanja Dubrovačke Republike koja su za cilj imala uspješnost misije i stvaranje mreže pokrovitelja na dvoru, što je, zbog čestih upravnih rotacija i promjena političkih snaga, za Dubrovnik bilo dugoročno ulaganje u odnose s Osmanlijama.

Osim toga, primjeri iz prve polovice 18. stoljeća pokazat će koliki je bio utjecaj bosanskih namjesnika u održavanju povlastica propisanih dubrovačkom ahdname. Budući da je za dosljednu primjenu ahdname i sukcesivnih fermana Porte suradnja niže i više strukture osmanskoga upravnog sustava bila nužna, razmotrit će se djelovanje triju upravnih razina – Porte kao donosioca odluke, bosanskoga namjesnika kao, uvjetno rečeno, upravnoga posrednika i lokalnih službenika kao izvršnih organa. U tom kontekstu pokušat će se utvrditi učinkovitost i teritorijalni doseg političke moći bosanskih namjesnika te locirati ona upravna razina na kojoj je zapinjalo pravilno funkcioniranje osmansko-dubrovačkih odnosa.

Načini pridobivanja naklonosti bosanskoga namjesnika i njegova dvora

Prvi susret dubrovačkih poklisara s novim bosanskim namjesnikom u Travniku bio je pravi primjer vješte dubrovačke diplomacije ukrašene izrazima pokornosti i poniznosti prema najvećem zaštitniku Dubrovačke Republike – Osmanskomu Carstvu. Budući da je prvi dojam bio ključan, Senat je preko obavještajnih kanala u Istanbulu pokušao saznati korisne informacije o novome namjesniku.⁹ Obuhvatne obavještajne akcije nisu bile potrebne ako je u Bosnu dolazio namjesnik kojega je dubrovačka vlada otprije znala, poput Ali-paše Hečimovića (1736. – 1740., 1745., 1747. – 1748.). Ali-paša je pokazao veliku naklonost prema Republici tijekom obnašanja dužnosti velikog vezira (1732. – 1735.), kada im je osigurao nekoliko naklonjenih fermana.¹⁰ Senat ipak ništa nije htio prepustiti slučaju te je 1736. godine dubrovački dragoman Miho Zarini (1727. – 1765.)¹¹

⁹ KRIZMAN, *Diplomati i konzuli*, 43; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 45.

¹⁰ ŠUNDRICA, *Obavještajna služba Dubrovačke Republike*, 160; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 342-344; Miljenko FORETIĆ, *Dubrovnik u vrijeme austro-turskog rata 1736.-1739.*, u: *Dubrovnik u povijesnim i kulturnim mijenama. Zbornik odabranih radova* (Kisić, Anica ur.), Dubrovnik: Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2007., 31.

¹¹ O Zariniju vidi u: Vesna MIOVIĆ, *Miho Zarini-Dragoman (Interpreter for the Turkish Language) of Republic of Dubrovnik*, u: *Plurilingvizam u Evropi 18. stoljetja* (Ferluga Petronio, Fedora ur.), Maribor: Slavistično društvo Maribor, 2002., 303-317.

tijekom misije kod trebinjskoga mirimirana Ibrahim-paše Resulbegovića (1728. – 1751.)¹² trebao ispitati raspoloženje koje vlada o novom namjesniku.¹³

Svečani posjet kojim su Dubrovčani iskazivali počast zbog dolaska novoga namjesnika u Bosanski ejalet bio je određen nizom ceremonijalnih pravila i običaja.¹⁴ Senat je 1736. godine za misiju čestitanja i darivanja Ali-paše izabrao plemića Marka Tomu Basiljevića (Bassegli) (1707. – 1746.). Nakon što je položio zakletvu da će služiti na korist Dubrovačke Republike poslanik je krenuo na Ploče, gdje je tijekom svečanoga ispraćaja dobio državnu uputu prema kojoj je novomu bosanskom namjesniku trebao izraziti veliko zadovoljstvo što je došao vladati u njihovu blizinu, preporučiti mu interese Republike i njezinih trgovaca te tražiti pomoć u rješavanju tekućih problema.¹⁵

Kako bi za svoje zahtjeve pridobio podršku namjesnika, Basiljević mu je uručio „uobičajeni poklon“ koji se sastojao od dva kaveca (oko 12 metara)¹⁶ sukna raša, dva kaveca sukna londonske čohe (*Maut Londrina*) ili mletačkoga sukna serža (*Saia Veneziana*),¹⁷ deset glava šećera,¹⁸ deset vrećica začina,¹⁹ šest snopova

¹² Više o njemu i obitelji Resulbegović: Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Copia Lettere Diverse (dalje: CLDT), serija 27.1, svezak 2, f. 33r-33v, 96v-97r; sv. 3, f. 153v-154r; Vladislav SKARIĆ, Trebinje u 18. veku, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 45, 1933., 49-50; Mustafa BUSULADŽIĆ, Osman paša Resulbegović, *Gajret: kalendar za godinu* 1939, 1938., 275-283; Šerbo RASTODER, O porijeklu porodice Resulbegovića, *Almanah* 50, 2011., 117-121.

¹³ DAD, Lettere di Levante (dalje: Let. Lev.), serija 27.1, svezak 73, f. 258r-258v.

¹⁴ Više u: VINAVER, *Dubrovnik i Turska u XVIII. veku*, Beograd: Naučno delo, 1960., 25; VINAVER, Bosna i Dubrovnik, 202-203, 213; Toma POPOVIĆ, Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka Hercegovačkog sandžaka u XVI veku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13, 1962., 90-93; MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg, 124-133; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 37-44.

¹⁵ O izboru, pripremama, poklonima i službenoj prepisci 1736.: DAD, Acta Consilii Rogatorum (dalje: Cons. Rog.), serija 3, svezak 157, f. 131r-132v, 135r, 150r, 152v-153r, 159v; sv. 158, f. 20r-20v, 22v, 23r; DAD, Acta Consilii Minorum (dalje: Cons. Min.), serija 5, svezak 93, f. 234r, 240r, 244v; DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 22v-38v; DAD, CLDT, sv. 2, f. 45r; DAD, Lettere di Ponente (dalje: Let. Pon.), serija 27.6, svezak 54, f. 154r-154v, 163v; DAD, Acta Turcarum (dalje: AT), serija 75, f. B21/19, B23/26, 180; B 11 72a/b; 411a/b; 158; 353; B13 3.

¹⁶ MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg, 128; MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, 51-54.

¹⁷ Serž je lagana vunena tkanina, skrletne i tamno crvene boje, upotrebljavala se za izradu ogrtača ili podstavu kaputa. DAD, Let. Lev., sv. 67, f. 103r, 166r; sv. 68, f. 50r, 79v, 148r, 155r, 197v, 220r; sv. 69, f. 99r, 184r; sv. 70, f. 27v, 62r, 140v, 225v; VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 63; Mine Esiner ÖZEN, Türkçe'de Kumaş Adları, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 33, 1980./81., 304, 309, 332.

¹⁸ Šećer dolazi u „glavama“ jer je bio „oblika i veličine glave“. Fatma Emine BERKSAN, Matbah-i Amire (Saray Mutfağı) 1703–1730, doktorska disertacija, İstanbul Üniversitesi, 2005., 35, 79-81; Zafer KARADEMİR, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 37, 2015., 181-218.

¹⁹ U „mirišljave začine“ ubrajali su se papar, šafran, cimet, đumbir, klinčić, karanfilić, pinjol i muškat. BERKSAN, *Matbah-i Amire*, 46-47, 98-100; Zdravko ŠUNDRICA, O darovima u dubrovačkoj diplomaciji, u: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva 1* (Stipetić, Vladimir ur.), Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008., 134.

voštanih svijeća (24 svijeće)²⁰ i dvadeset kutija zahara (ušćerenih bombona). Velika pažnja pridavala se ćehaji, te mu je poklisar Basiljević zauzvrat za podršku i zaštitu dubrovačkih interesa uručio kavetac sukna raša, četiri kutije zahara,²¹ dvije glave šećera i deset vrećica začina.²²

Darivanje bosanskoga namjesnika Ali-paše i njegova ćehaje Mehmed-bega nastavilo se i sljedećega dana, kada je održan gotovo jednak posjet. Jedina je razlika u tome što je Ali-paša toga puta predstavljen kao hercegovački sandžakbeg, a ćehaja Mehmed-beg kao ćehaja hercegovačkoga sandžakbega. Naime Porta je od 18. stoljeća bosanskim namjesnicima u lenski prihod (arpaluk) redovito dodjeljivala hercegovački sandžak, koji je donosio dodatnih 410.515 akči.²³ To je značilo da je funkciju bosanskoga namjesnika i hercegovačkoga sandžakbega obnašala jedna osoba. Senat je sandžakbegu, uz uobičajeni poklon u praktičnim artiklima, odredio i novčani poklon, 300 dubrovačkih dukata od 40 grošeta (dinarića).²⁴ Poklon u iznosu od 15 dukata dobio je i ćehaja Mehmed-beg zbog velikoga utjecaja na hercegovačkoga sandžakbega.²⁵ Namijenjen isključivo hercegovačkom sandžakbegu, taj je novčani poklon vrlo jasno pokazivao koliku su važnost Dubrovčani pridavali prvomu osmanskom susjedu koji je imao važnu ulogu u uspostavi mirnoga suživota i održavanja suradnje između pograničnoga stanovništva. Osim toga, on je uređivao i presudno pitanje izvoza mesa i žitarica iz Hercegovine.²⁶

Darivanje se nastavilo i nekoliko dana kasnije, kada je uslijedila druga, privatna audijencija, u kojoj se Basiljević sastao nasamo s pašom kako bi mu predstavio tekuće probleme Republike. Tom mu je prilikom uručio još četiri

²⁰ Drago ROLLER, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću (Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 2)*, Zagreb: JAZU, 1951., 132-133; Toma POPOVIĆ, Izvoz balkanskog voska u 16. i 17. veku, *Istorijski časopis* 42-43, 1995./96., 65-73; Esad KURTOVIĆ, Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i zaleđu), *Prilozi Instituta za istoriju* 39, 2010., 15-28.

²¹ Priscilla Mary IŞIN, Celebrating with Sweets in Ottoman Turkey, *Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 2011: Celebration*, London: Boyars Publishers, 2012., 154-155.

²² DAD, Let. Lev. sv. 74, f. 30r-30v.

²³ Više u: Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Sarajevo: Svjetlost, 1959., 47; Vesna MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 38, 2000., 128, 159; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 33-36; Azra GADŽO KASUMOVIĆ, Funkcija osmanskog valije u Bosanskom ejaletu i dokumenti koje je izdavao, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 33, 2012., 13-14.

²⁴ Poklon hercegovačkom sandžakbegu iznosio je jednako kao 600 dnevnicu zidara i drvodjelje. Vuk VINAVER, Cene i nadnice u Dubrovniku 18. veka, *Istorijski časopis* 9/10, 1959., 318, 324.

²⁵ DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 30v.

²⁶ Kada su dužnost namjesnika i sandžakbega (1730., 1732. i 1746.) obnašale dvije osobe, namjesnik je pokazao pretenzije na sandžakbegov novčani poklon. DAD, Let. Lev., sv. 72, f. 73r-77v; sv. 73, f. 84r-90r; sv. 76, f. 142v-143v; DAD, AT, 192.

kaveca satena²⁷ i dvije kutijice mirisnih ulja. Na pašin zahtjev, iz Dubrovnika su mu naknadno poslali liječničku uputu o djelotvornosti ulja.²⁸ Izgleda da su se Ali-paši svidjela mirisna ulja jer su ona postala sastavni dio gotovo svih poklona koje su mu dubrovački poslanici uručivali ne samo u Travniku nego i u Istanbulu.²⁹ Paša je preko poslanika Basiljevića naknadno naručio indijsku datulju (tamarind),³⁰ a zatim i željeznu krletku. I dok je njih Senat našao među trgovačkom robom u Dubrovniku, teže je bilo naći hranu za kanarinke, koje nije bilo ni u Dubrovniku ni u Barletti.³¹ Dubrovački konzul u Barletti Filip Bonelli (1710. – 1747.) javio je da šalje samo limune koje je Senat tražio za namjesnika, a koje je također uz veliku muku našao.³²

Nedugo zatim Dubrovčani su Ali-paši poslali zmijske otrovnice (poskoke) koje su lovci ulovili na konavoskim stijenama i hridima. Dubrovčani su javili da su sve pretražili, ali nisu pronašli zmijska jaja koja je paša tražio jer „na ovim stranama

²⁷ Cons. Rog., sv. 157, f. 132r-132v, 152v-153r, 160r; sv. 158, f. 20r, 20v, 23r, 23v; Cons. Min., sv. 93, f. 234r, 240r. Saten (atlas) ubraja se u skupocjene materijale, a upotrebljavao se za izradu odjeće, jastučnica, posteljine i prekrivača za sofe. ÖZEN, *Türkçe'de Kumaş Adları*, 302, 319; Josip LUČIĆ, Dubrovčani i Hasan-paša Predojević, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27/1, 1994., 66-67; MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg, 128-129.

²⁸ Mirisna su ulja pripravljana od začina, voća, cvijeća i biljaka, a upotrebljavala su se u higijenske, liječničke i kozmetičke svrhe. Više u: Cantù CESARE, *Storie minori: Storia di Milano, La Lombardia nel secolo XVII.*, sv. II., Torino: UTET, 1864.), 433-435; Valentina FORNACIALI, *Toilette, profumi e belletti Alla Corte Dei Medici*, Livorno: Sillabe, 2007., 67-73; Bahattin YAMAN, *Osmanlı saray sanatkarları*, Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008., 115-116; Hedda REINDL-KIEL, Power and Submission Gifting at royal circumcision festivals in the Ottoman Empire (16th-18th centuries), *Turcica* 41, 2009., 54, 61-62.

²⁹ DAD, Cons. Rog., sv. 158, f. 20r, 37v-38r; sv. 159, f. 53v, 54v; sv. 160, f. 171v, 178r; sv. 162, f. 28v-29r; DAD, Cons. Min., sv. 94, f. 77v-78r, 164r, 165v-166r; DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 74v, 81r, 104r; 138r; sv. 75, f. 210v; sv. 76, f. 203v-204v, 213v.

³⁰ Osim u prehrani, upotrebljavala se i u liječenju probavnih i želučanih poteškoća, groznice, sunčane, reumatizma i upale zglobova. Suraiya FAROQHI, *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*, London, New York: I.B. Tauris, 2014., 71.

³¹ Kanarinci su bili cijenjeni na osmanskome dvoru zbog svojega pjeva, posebno u paru. Više u: Francois POUQUEVILLE, *Travels Through the Morea, Albania, and Other Parts of the Ottoman Empire: Comprehending a General Description of those Countries, their Productions, the Manners, Customs, and Commerce of the Inhabitants*, London: Printed for Henry Colburn, 1813., 162; Hedda REINDL-KIEL, Dogs, Elephants, Lions and a Rhino on Diplomatic Mission: Animals as Gifts to the Ottoman Court, u: *Animals and People in the Ottoman Empire* (Faroqhi, Suraiy ur.), Istanbul: Eren, 2010., 277-279; Claudia SWAN, Birds of paradise for the sultan. Early seventeenth-century Dutch-Turkish encounters and the uses of wonder, *De Zeventiende Eeuw: Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief* 29, 2013., 61-63.

³² Limun se upotrebljavao kao lijek protiv temperature tako što se miješao s kavom ili vinom. DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 25r, 32r, 37r-38v; DAD, Let. Pon., sv. 54, f. 154r-154v; DAD, Cons. Rog., sv. 158, f. 20r; POUQUEVILLE, *Travels Through the Morea, Albania*, 84; BERKSAN, *Matbah-i Amire*, 94; MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg, 142.

nema zmija koje nose jaja³³. S obzirom na to da se u to vrijeme proširila kuga u Transilvaniji, Vlaškoj i Banatu, a smrtni su slučajevi zabilježeni i u Bjelopolju kod Mostara,³⁴ može se pretpostaviti da je paša želio osigurati zalihe lijeka protiv kuge (terijak), koji se pripremao od zmijskoga praha i otrova.³⁵

Jasno je da Dubrovčani, unatoč znatnim naporima, ponekad nisu uspijevali udovoljiti svim zahtjevima namjesnika Ali-paše, pogotovo u luksuznim i rijetkim predmetima. Izgleda da se u takve artikle ubrajala i vodica (hidrolat) cedra koju je Senat neuspješno pokušavao pronaći 1728. i 1732. za namjesnike Ahmed-pašu Rustempašića (1728. – 1730.) i Hadži Ibrahim-pašu (1730. – 1733.).³⁶ Isto se može reći i za satove koje su Dubrovčani za namjesnike tražili izvan granica Republike.³⁷ U Dubrovniku 1745. godine nije bilo ni kave koju je namjesnik Ali-paša tražio preko svojeg čehaje Mehmed-bega.³⁸

Osim kave, spomenuti čehaja Mehmed-beg posredovanjem Republike nabavljao je žitarice i šećer, a tražio je i usluge dubrovačkoga državnog urara Vlaha Rossija, koji je na njegovu molbu poslan u Mostar na nekoliko dana.³⁹ Međutim, u prvoj polovici 18. stoljeća Republika je čehajama bosanskih namjesnika najčešće slala papire za pisanje pisama. Ako dubrovački trgovci u svojim dućanima nisu imali papira, Senat bi ga najčešće naručio iz Venecije.⁴⁰ U optjecaju je bilo nekoliko vrsta papira, od kojih je čehaja najčešće tražio *Cartu imperijalu*, poznatu pod imenom i *Carta Turcha*. Riječ je o kvalitetnome bijelom papiru, dobre teksture i većih dimenzija koji je Senat nabavljao u Italiji po cijeni od pola reala po

³³ DAD, CLDT, sv. 2, f. 108r-110r; DAD, AT, BVI 22/54

³⁴ DAD, Let. Pon., sv. 55, f. 140v, 141r-141v, 147r-148v, 154v-155r, 164v-165r, 178r-178v, 179v, 195r; DAD, Acta et Diplomata (dalje: DA), serija 76, f. 3061/III 38; 3133/34; *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi I. (1706.-1787.). Zapisnik ili knjiga bilješki samostana Presvetoga Trojstva u Brodu u Slavoniji* (Biber, Egidije Stjepan ur.), Slavonski Brod: Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod, 1995., 85-87.

³⁵ Među sastojcima su bili meso zmije ljutice, smola drveća, analni sekret dabra, bilje i začini. Takvi napici uzrokovali su povraćanje, znojenje ili pražnjenje crijeva. Đuro ORLIĆ, Iz medicinskog Dubrovnika 18. vijeka, *Dubrovnik* 10/2, 1967., 94-95; Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću, *Povijesni prilozi* 16, 1997., 146-147.

³⁶ Hidrolat cedra upotrebljavao se za proširene vene, hemoroide i poticanje rasta kose. DAD, Let. Lev., sv. 72, f. 10v; sv. 73, f. 66v, 73; DAD, DA, 3260/36.

³⁷ DAD, CLDT, sv. 2, f. 144r; sv. 3, f. 117r; DAD, Cons. Rog., sv. 157, f. 113v-114r; sv. 158, f. 165r; sv. 162, f. 110r; sv. 163, f. 130r; DAD, Cons. Min., sv. 94, f. 113r.

³⁸ DAD, CLDT, sv. 2, f. 247v, 248r-248v. Više u: Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini, *Narodna uzdanica, Kalendar za 1940* 8, 1939., 141-148; Aleksandar FOTIĆ, The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans, *Acta Orientalia* 64/1, 2011., 89-100.

³⁹ Urar Vlaho boravio je 1736. i 1738. godine po tri mjeseca u osmanskome zaleđu. DAD, AT, 22/40; 22/54; B21/19; DAD, Cons. Min., sv. 93, f. 227r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 134r-134v; 166r-166v; 254v-255r; sv. 3, f. 56v. Više o urarima u Dubrovniku: ROLLER, *Dubrovački zanati*, 170.

⁴⁰ DAD, CLDT, sv. 2, f. 140v, 143r-143v, 173r; sv. 3, f. 47r.

kvinternu (pet listova).⁴¹ Potreba za papirom na bosanskom dvoru bila je velika te je čehaja Mehmed-beg 1738. godine u jednoj narudžbi tražio čak 100 kvinternu papira, a tijekom sljedeće godine tražio je po 30 kvinternu papira svaka dva do tri mjeseca.⁴²

Dubrovčani su svim snagama nastojali osigurati prijateljstvo i naklonost čehaje, koji je u složenoj mreži lokalne vlasti imao najveći utjecaj na namjesnika. Čehaja je kod bosanskoga namjesnika branio Republiku od optužbi u slučajevima razbojstava, ubojstava ili sudskih sporova između podanika Republike i Carstva. Republika mu je kao zahvalu za trud i posredništvo redovito davala „skroman poklon“ (tzv. „zeleni list“). Tako je godine 1743. čehaji uručen poklon koji i nije bio odviše skroman – dva tespiha (brojanica islamskih vjernika), zahare od badema i kave, malo crvenog i bijelog voska⁴³ te koštice limuna.⁴⁴ Čehaja je zauzvrat pridobio namjesnika Mehmed-pašu Jegena (1742. – 1744.) za dubrovačku stranu i tako onemogućio podizanje tužbe skadarskoga trgovca Mehmeda Temala protiv Dubrovčana zbog krađe trgovačke robe s njegova broda. Zbog snažnoga utjecaja toga čehaje, Dubrovčani su čak pisali da „upravljanje provincijom leži poglavito u njegovim rukama“. Isti je čehaja uspješno intervenirao kod namjesnika i u slučaju Dubrovčanina Antuna Paskoja, kojega su napale osmanske age, otele mu sto grla stoke i ubile njegova suputnika. Paskoje je čehaji zauzvrat nosio dvije kutije terijaka i sjemenke limuna. Isti poklon dobio je spomenuti čehaja i za pomoć u slučaju ubojstva osmanskoga podanika Petra Nikolina, koji je ubijen u dubrovačkome selu Kobaš, kamo je vodio ovce na ispašu.⁴⁵

⁴¹ To je primjerice iznos jedne zidareve dnevnice. DAD, Let. Pon., sv. 56, f. 8r, 42v, 70r; sv. 61, f. 61v-62r; DAD, DA, 3133/59; 3134/47, 48; DAD, AT, 22/52; 22/53; DAD, CLDT, sv. 3, f. 47v. Vuk VINAVER, Kursevi moneta u Dubrovniku 18. veka I. dio, *Anal. Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6/7, 1959., 241; VINAVER, Cene i nadnice, 318; Hamdija HAJDARHODŽIĆ, Dva podatka o prometu i prodaji papira u Bosanskom pašaluku, *Anal. Gazi Husrev-begove biblioteke* 2-3, 1974., 159-160; Mübahat KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Istanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998., 16-36; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 58-59, 201.

⁴² DAD, CLDT, sv. 2, f. 134r-134v, 140v, 144v, 156v; DAD, AT, 498; BIV 22/38.

⁴³ Španjolski (bijeli) vosak bio je tvrde strukture, pa se pisma nisu mogla otvoriti bez uništavanja pečata. Među europskim zemljama u upotrebi se duže zadržao crveni vosak. DAD, Let. Lev., sv. 75, f. 209v; *Cyclopaedia of Useful Arts mechanical and chemical, manufacturing, mining, and engineering*, sv. 2 (Tomlinson, Charles ur.), London, New York: G. Virtue & co, 1854., 494-495; Jakov STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb: Školska knjiga, 1984., 154.

⁴⁴ Izgleda da su pokušavali uzgojiti limone tako što su koštice posadili u zemlju. Tomislav MACAN, Podliješe dubrovačko: ljekovito bilje u starini, *Dubrovački horizonti* 20, 1980., 52-53.

⁴⁵ DAD, CLDT, sv. 2, f. 199r-199v, 201r-202v, 208r, 209r-211r; DAD, Let. Lev., sv. 75, f. 184r-190r; DAD, DA, 3277/26; DAD, Cons. Rog., sv. 161, f. 38v-39r; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 161-162.

Ponekad Senat nije naplaćivao predmete i prehrambene proizvode koje je ćehaja naručio za svoj novac smatrajući da će ga tako zadužiti za uslugu. Tako je i 1745. godine ćehaji Mehmed-begu vratio 174 dukata za šećer i žito jer se pojavio problem oko nezakonite naplate poreza na konje koje dubrovački trgovci uvoze iz hercegovačkoga sandžaka. U nadi povoljnijeg i bržeg rješenja Senat je istovremeno pisao bosanskom namjesniku i njegovu ćehaji. Moguće je da je ćehaja utjecao na brzo izdavanje nove Ali-pašine bujuruldije (naredbe)⁴⁶ o zabrani naplate poreza koju je priložio u svojem pismu Senatu.⁴⁷

Osim što je bio kanal preko kojega su Dubrovčani predstavljali svoje poslove i nastojali pridobiti naklonost namjesnika, ćehaja je umjesto namjesnika obavljao i korespondenciju oko tekućih poslova manje državne važnosti, poput zajmova između dubrovačkih i osmanskih podanika.⁴⁸ To ukazuje na trend rasterećenja političkih poslova s Dubrovačkom Republikom, vidljiv i na razini Porta – bosanski namjesnik.

Značenje ćehaje očituje se i u tome što se on vrlo lako mogao uzdići na položaj upravitelja Bosanskoga ejaleta i izravno utjecati na odnose Carstva i Republike. Tako je primjerice u prvoj polovici 18. stoljeća s položaja ćehaje na položaj namjesnika Bosanskoga ejaleta napredovao Ahmed-paša Sari (1711. – 1712.), ćehaja bosanskoga namjesnika Korča Mehmed-paše (1692. – 1697.), i Ibrahim-paša Kabakulak (1716.), ćehaja Numan-paše Ćuprilića (1713. – 1715., 1717. – 1718.).⁴⁹

Osim ćehaje, Dubrovčani su darivali i ostale članove bosanskoga dvora, iako u znatno manjoj mjeri. Primjerice ranije spomenuti poslanik Basiljević 1736. godine, prilikom ceremonijalnih počasti, poklon od dva kaveca sukna uručio je i bosanskom defterdaru Mehmed-begu Tamimoviću. Moguće je da ga je time želio udobrovoljiti jer je spomenuti defterdar preuzeo zakup poreza na vosak koji su iz Hercegovine uvozili dubrovački trgovci.⁵⁰ Darivanje defterdara

⁴⁶ Više o bujuruldijskim u: KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 197-206; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 19-26; Azra GADŽO KASUMIĆ, *Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahhabujuruldije*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 31, 2010., 5-17; KASUMIĆ, *Funkcija osmanskog valije*, 140-142.

⁴⁷ DAD, Cons. Rog., sv. 162, f. 81v, 87r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 247v-248v, 253r-255r, 256v-257r; DAD, AT, BIV 1/54; 4838a-b; MIOVIĆ, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg*, 123, 140; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 163.

⁴⁸ DAD, AT, BVI 22/39; DAD, CLDT, sv. 2, f. 143r-143v.

⁴⁹ Salih Sidki MUVEKKIT HADŽIHUSEINOVIĆ, *Povijest Bosne 1*, Sarajevo: El-Kalem, 1999., 462, 479; Vedad BIŠČEVIĆ, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463. - 1878.)*, Sarajevo: Connectum, 2006., 232-233.

⁵⁰ Defterdar je službenik koji se brinuo za pokrajinske financije. DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 244v-245r; sv. 74, f. 30v, 47r-47v, 48r-49v. Više o izvozu voska: Sead TRALJIĆ, *Izvoz bosanske robe preko splitske*

zabilježeno je od 17. stoljeća,⁵¹ a može se dovesti u vezu s porastom njegove financijske autonomije, a time i političke moći na bosanskome divanu.⁵² Poklon se ponekad uručivao i sarajevskom muli, i to kavetac sukna i šest glava šećera.⁵³ Međutim, zbog općega trenda štednje u 18. stoljeću, Dubrovačka je Republika svim silama nastojala izbjeći darivanje i defterdara i mule. Zbog toga su u uputama za poslanike naglašavali da ih daruju jedino ako se nalaze u mjestu gdje boravi namjesnik, da ih ne traže u drugim gradovima i da nikako ne idu kroz Sarajevo, gdje boravi mula.⁵⁴ Naravno, postojale su iznimke, koje su bile uvijek tovore trenutnim političkim okolnostima.⁵⁵

Skromnim novčanim poklonima poslanici su darivali i niže članove bosanskoga dvora poput muhurara (pečatara) i divitdara (pisara). Sveukupno su smjeli potrošiti 10 dukata za darivanje ostalih članova bosanskoga dvora, dok im je na dvoru hercegovačkoga sandžakbega bilo dopušteno potrošiti 8 dukata u protuvrijednosti od 400 aspri (akče).⁵⁶ Senat nije propuštao priliku da udovolji i drugim članovima dvora kako bi pridobio njihovu naklonost. Tako je silahdaru (čuvar oružja) spomenutog Ali-paše poklonio jedan veliki i kvalitetni tespih od koralja koji se ubrajao u najcjenjenije poklone za osmanske dužnosnike. Jedan tespih od koralja, i to „najbolji u Gradu“, poslan je i Ali-pašinu sinu, Mehmed-begu.⁵⁷ Dubrovčanima se prijateljstvo s Mehmed-begom višestruko isplatilo jer je

luke u XVIII stoljeću, *Pomorski zbornik* 3, 1965., 818; Desanka KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, O izvozu voska iz srednjovjekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika, *Istorijski časopis* 18, 1971., 143-152; Toma POPOVIĆ, Izvoz balkanskog voska u 16. i 17. veku, *Istorijski časopis* 42/43, 1995/96., 65-69.

⁵¹ Vidi primjere: DAD, Let. Lev., sv. 40, f. 50r; sv. 41, f. 172v; sv. 42, f. 193r; sv. 43, f. 20r, 37v, 157r, 211r, 263r; sv. 44, f. 67r, 123r; sv. 45, f. 23v, 249r; sv. 47, f. 14r; 79v, 193r, 246r; sv. 56, f. 64v, 137r; sv. 57, f. 185v; MIOVIĆ, „Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg“, 127; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 43-44.

⁵² Halil INALCIK, Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, u: *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Naff, Thomas i Owen, Roger ur.), Carbondale-Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977., 27-28.

⁵³ Mula je glavni sudac Bosanskog ejaleta koji je sudjelovao u upravi ejaleta, a Porti je podnosio izvještaj o djelovanju bosanskoga namjesnika. Više u: Azra GADŽO KASUMOVIĆ, Mulla u Bosanskom ejaletu, *Anal. Gazi Husrev-begove biblioteke* 27/28, 2008., 5-67.

⁵⁴ Vidi primjere: DAD, Let. Lev., sv. 67, f. 56r; sv. 68, f. 153r-154r, 197r, 219v; sv. 69, f. 96r-96v; sv. 70, f. 62v; sv. 72, f. 35r-35v, 62v-63r, 243r-243v; sv. 73, f. 59r-59v, 86r; sv. 74, f. 23v-24r, 159r; sv. 75, f. 36r, 173r; sv. 76, f. 142v, 203r.

⁵⁵ Vidi primjere: DAD, Let. Lev., sv. 67, f. 88v, 103r; sv. 68, f. 78v-79r; sv. 72, f. 243v, 249r.

⁵⁶ Zanimljivo je istaknuti da se Senat pri tome ravnao prema vrijednosti akči, te je 1709. godine taj iznos bio 10 dukata, a 1715. godine 8 dukata. Usp. DAD, Let. Lev., sv. 66, f. 234v; sv. 67, f. 58r, 104r; sv. 68, f. 34v, 122r, 154v, 181v-182r; sv. 69, f. 62r, 194r; sv. 72, f. 77r, 251v; sv. 73, f. 88v-89r; sv. 74, f. 30r.

⁵⁷ DAD, CLDT, sv. 2, f. 124r-124v, 125r; sv. 3, f. 62r; DAD, Cons. Rog., sv. 158, f. 167v-168r. Tijekom 18. stoljeća cijena koraljnih tespiha iznosila je oko 2 cekina (360 dinara), odnosno 18 dnevnica dubrovačkoga zidara. Zdravko ŠUNDRICA, O lovu i obradi koralja u Dubrovniku, *Dubrovački vjesnik* 130,

zahvaljujući njegovu posredovanju Ali-paša 1738. godine ukinuo zabranu izvoza žitarica na dubrovačku skal (jasak). Osim toga, Mehmed-beg je bio zadužen i za osjetljiv posao oko prijevoza žita koje je tijekom Austrijsko-osmanskoga rata (1737. – 1739.) stiglo s Porte na dubrovačku skal.⁵⁸ I age koji su u Dubrovnik prenosili sretno vijesti o osmanskim pobjedama Dubrovčani su srdačno i prijateljski dočekali, ceremonijalno ih zaogrnu li plaštem i predali im bogate napojnice, i do 30 cekina. Vjerovali su da će oni njihovo držanje pohvaliti namjesniku.⁵⁹

Ipak, najvažnije je bilo pridobiti simpatije namjesnika. Pri svakom susretu komplimentirali su mu biranim riječima, iznosili slatkorječi ve hvalospjeve o njihovu „mudrom vladanju, nedostižnome znanju i rijetko viđenim sposobnostima“, dovitljivo laskali da je on „produžena ruka Porte“ i jedini spasitelj Dubrovačke Republike, „najstarijeg i najvjernijeg haračara Osmanskoga Carstva“. Svoja su pisma nerijetko završavali srčanim zahvalama za dotadašnje milosti koje im je udijelio, zbog čega će „nastaviti moliti Boga za njegovo dugo vladanje i još veće uspjehe“⁶⁰.

Bosanski su upravitelji uglavnom bili na raspolaganju molbama i zahtjevima Senata⁶¹ jer su i sami imali koristi od suradnje i prijateljstva s Republikom. Dubrovčani su im pružali usluge dubrovačke luke, u koju se dovozilo žito za Bosanski ejalet i iz koje su se odvozili bosanski dostojanstvenici na udaljena odredišta.⁶² Osim toga, Dubrovnik je za bosanske namjesnike bio prozor u svijet. Namjesnici su stoga u svojim pismima izričito tražili da im šalju novosti o događajima u svijetu „kao novi biljeg vjernosti Porti“.⁶³ Dubrovačke su vijesti imale neprocjenjivu vrijednost tijekom ratnih godina, kada su učestali i ažurni izvještaji bili glavni adut Republike ne samo na bosanskome dvoru nego i na

1953., 241-244; VINAVER, Kursevi moneta u Dubrovniku, 238, 239, 242; MIOVIĆ, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg, 145.

⁵⁸ DAD, CLDT, sv. 2, f. 105r-105v, 121v; DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 78v, 80v, 82v-83r; DAD, DA, 3260/49; DAD, AT, 29; B IV 1/39; C1 9; C2 2; C3 8; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Istanbul (dalje: BBA) Cevdet Askeriye (dalje: C.AS), dosya 1106, gömlek 48947; Vesna MIOVIĆ, Dnevnik dubrovačkog dragomana Miha Zarinija, *Analiti Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 33, 1995., 112-113.

⁵⁹ DAD, CLDT, sv. 2, f. 153r; DAD, Cons. Rog., sv. 158, f. 167v-168r; sv. 159, f. 50v-51r; DAD, Cons. Min., sv. 94, f. 173v.

⁶⁰ Vidi primjere: DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 26r, 27r-28v, 40r, 69v-70v, 71v-72r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 99r-100r, 101r-101v, 106r-106v, 108r-110r, 111v, 113r, 115r, 122r-123r, 192r-192v; sv. 3, f. 96v-97v, 250r, 259/2r-259/2v.

⁶¹ Pisali su da su spremni „pomoći u svim potrebama“ i da će „izdati bujuruldiyu u skladu sa željama“ Senata. Vidi primjere: DAD, AT, B9 30; B9 57; B11 44a/b; 10; 14; 33; 104a/b; 158; 385.

⁶² Primjerice, Ali-paša je tijekom boravka u Bosni četiri puta od Dubrovčana tražio uslugu prijevoza svojih dužnosnika u Alžir, Aleksandriju ili Kretu. DAD, AT, 27; 69; 349; 1/56; 1/66; DAD, CLDT, sv. 2, f. 259r; sv. 3, f. 62r. Više u: MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 55-58.

⁶³ DAD, AT, 26; 30; 37; 104 a-b; 170; 187; 216; 229; 232; 240, 250; 289.

Zapadu. Tako je primjerice tijekom Austrijsko-osmanskoga rata (1737. – 1739.) Senat smišljeno i pažljivo dozirao vijesti za bosanskoga namjesnika Ali-pašu Hećimovića, koji je, zbog političke izoliranosti Bosanskoga ejaleta, bio zadovoljan oskudnim i zastarjelim dubrovačkim obavijestima.⁶⁴

Osim toga, na bosanskome je dvoru bila velika potražnja za građevinskim radnicima, a posebno majstorima za crijep po kojima je Dubrovnik bio poznat.⁶⁵ Namjesnici su često tražili usluge dubrovačkih kamenara, minera i klančara za popravak mostova, zgrada, utvrda i džamija.⁶⁶ U Dubrovnik su stizale i neobične narudžbe poput one za brave za sobna vrata i stolić za pisanje od ebanovine, koje je tražio spomenuti namjesnik Ali-paša, ili pak za pušku karabinu, koju je tražio Šerif Halil-paša (1751. – 1752.). Kasnije su iste puške tražili bosanski čehaja i defterdar.⁶⁷

Međutim, u prvoj polovici 18. stoljeća Republika je u zaleđe najčešće slala liječnike, koji su, uz liječničku, nerijetko obavljali i obavještajnu službu.⁶⁸ Budući da su namjesnici dugo zadržavali liječnike, Dubrovčani su ih nerado slali, a i sami liječnici ponekad su odbijali službu liječenja izvan granica.⁶⁹ Senat je u svibnju 1735. godine poslao liječnika Marka Florija (1722. – 1756.) namjesniku Abdulah-paši Muhsinoviću (1720. – 1727., 1733. – 1735., 1740. – 1741.) uz napomenu da ga pošalje natrag čim ozdravi. Otkriveno je da namjesnik boluje od hipohondrije,⁷⁰ a kako nije bio zadovoljan učinkom liječenja, zadržao je liječnika duže od dva mjeseca, zbog čega je Senat protestirao.⁷¹ Zanimljivo je da je na dvoru namjesnika Ali-paše Hećimovića boravio njegov osobni liječnik, Maurizio

⁶⁴ Ruža RADOŠ ĆURIĆ, Odnos Dubrovačke Republike i bosanskog namjesnika Ali-paše: dubrovačka obavještajna služba i službena prepiska tijekom austro-osmanskog rata 1737.-1739., *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 61, 2023., 139-166.

⁶⁵ DAD, AT, 190; DAD, CLDT, sv. 2, f. 247v; 248v. Crijep se nabavljao iz radionice crijepa (Kuparica) iz Kupara u Župi dubrovačkoj. ROLLER, *Dubrovački zanati*, 123-125.

⁶⁶ DAD, AT, B9 36; B10 37; 233. Vidi: DAD, AT, 233; 397; B9 36; B9 61; B10 20a/b; ROLLER, *Dubrovački zanati*, 121-129; Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2, 1952., 119-122; VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 28.

⁶⁷ DAD, Let. Pon., sv. 61, f. 51r-52r; DAD, DA, 3134/42; DAD, CLDT, sv. 3, f. 65r-65v, 69v, 160v-161v, 166r, 167r, 206r; DAD, AT, 868.

⁶⁸ DAD, AT, CT 4 69; B9 41; B11 3; B12 55; 72; 141; 350. Više u: VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 26-27; MIOVIĆ, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg*, 149-150.

⁶⁹ DAD, AT, 141; Jorjo TADIĆ i Risto JEREMIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, sv. II, Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939., 72, 139; MIOVIĆ, *Na razmeđu*, 41.

⁷⁰ Hipohondrija je u to vrijeme bolest koja je uzrokovana bolešću jetre, slezene, pankreasa i želuca, a smatralo se da dovodi do duševne potištenosti i razdražljivosti. Uz tretman pijavicama, liječila se purgativima na bazi aloje. Mirko Dražen GRMEK, Izvještaji triju liječnika o putovanjima po Bosni u XVIII stoljeću, *Analiz Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6-7, 1959., 108.

⁷¹ DAD, CLDT, sv. 2, f. 64r-64v, 67r-67v.

Beloghi, koji je s Dubrovkinjom Anom imao dvojicu sinova. I njemu su Dubrovčani slali lijekove, moguće zbog pašinih urinarnih problema, zbog kojih je 1758. godine i preminuo.⁷²

Osim liječnika i lijekova, Republika je namjesnicima slala artikle poput ulja za grijanje, riže i žitarica⁷³ pomoću kojih se mogu pratiti potrebe bosanskoga dvora, čak i u najosnovnijim prehrambenim artiklima. Usluge i pokloni Republike puno su značili bosanskim upraviteljima jer se oni nisu mogli osloniti na pomoć daleke Porte. Senat je koristio oskudicu, kao i izoliranost Bosanskoga ejaleta, kako od središta Carstva, tako i od zapadnoga svijeta, kako bi stekao i održao njihovu naklonost. Bosanski su namjesnici zauzvrat pružali Dubrovačkoj Republici političke usluge koje su proizlazile iz njihova položaja. Upravo su obostrana korist i prožimanje ekonomskih interesa bili nit koja ih je snažno povezivala.

Razlozi pridobivanja naklonosti bosanskih namjesnika

Premda su Portine odluke imale neupitnu snagu u političko-upravnome sustavu Carstva, one se na području Bosanskoga ejaleta nisu mogle provesti bez suradnje namjesnika. Naime namjesnik je sultanove fermene potvrđivao svojim bujuruldijskim, koje je upućivao nižim lokalnim tijelima. Nenaklonjeni namjesnici odugovlačili su s pripremom i izdavanjem bujuruldijskih, za što je, suadeći prema datumima izdanih fermana i bujuruldijskih, bilo potrebno mjesec do dva.⁷⁴ Ponekad je otezanje s izdavanjem bujuruldijskih vođeno i drugim razlozima. Tako je primjerice Portin ferman iz kolovoza 1737. godine o zabrani rada mletačkih luka stigao u vrijeme kada su Dubrovčani prekinuli kontakte s bosanskim namjesnikom zbog priklanja uz Habsburšku Monarhiju u Austrijsko-osmanskom ratu (1736. – 1739.). Tadašnji namjesnik Ali-paša potvrdio je spomenuti ferman tek u ožujku 1738. godine, nakon normalizacije odnosa s Dubrovačkom Republikom.⁷⁵

⁷² DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 232r; İbnülemin MAHMUD KEMAL, Metaliu'l-aliye fi gurreti'l-galiye, *Tarih-i Osmani (Türk Tarihi) Encümeni Mecmuası* 16, 1926., 204; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 45, 66; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi* cilt 4, kısım 2: XVIII. Yüzyıl, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011., 336.

⁷³ DAD, CLDT, sv. 2, f. 248r-248v; sv. 3, f. 45r-46r; DAD, AT, B4 1/68; B14 68; B25 5. Više u: MIOVIĆ, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg*, 140-150.

⁷⁴ Usp. fermene i pripadajuće bujuruldijske u: MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 343, 347, 329; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 156, 160, 140.

⁷⁵ DAD, AT, 202; BIV 1/283; K 794; DAD, CLDT, sv. 2, f. 106r; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 345.

Za nenaklonjene namjesnike koji su namjerno kasnili s izvršavanjem fermama u korist Dubrovnika Senat je na Porti posredovanjem poklisara harača ili dragomana tražio nove fermane ili „oštra i učinkovita pisma velikoga vezira“. Tako su učinili i 1734. godine, kada dovitljiva opravdanja, kao ni bogati pokloni namjesniku i njegovim bliskim službenicima nisu slomili čvrst stav bosanskoga namjesnika Abdullah-paše Muhsinovića, koji je uveo jasak na izvoz žita u Dubrovnik. Kako bi ubrzao izdavanje opozivne bujuruldije i onemogućio daljnju „opresiju i grubost“ bosanskoga namjesnika koji „širi strah na sve strane“, Senat je pisao dubrovačkomu dragomanu Andriji Magriniju (1723.? – 1738.) u Istanbul.⁷⁶

S druge strane naklonjeni namjesnici izdavali su bujuruldije kojih bi tekst promijenili u korist Republike. Primjerice u prvoj polovici 18. stoljeća sultan Ahmed III. (1703. – 1730.) smanjio je dopuštenu količinu žita s 1.500 tona žita i 1.500 tona pšenice na 77 tona žita i 77 tona pšenice. Unatoč tekstu sultanovih fermama prema kojima je Dubrovčanima dozvoljeno s područja Carstva uvesti novoodređenu, manju količinu žita i pšenice, bujuruldije namjesnika dopuštaju da Dubrovčani „kupuju žitarice kao i prije“⁷⁷.

Međutim, bujuruldije namjesnika često nisu imale uspjeha na terenu jer se trend osamostaljenja, samovolje i neposluha, primjetan na razini bosanskoga namjesnika i Porte, odrazio i na najnižim strukturama vlasti. Dubrovačke žalbe namjesniku zbog nepoštivanja njegovih odredbi rezultirale su izdavanjem novih bujuruldija oštrijega tona i izravnih prijetnji. Zbog nepopustljivosti lokalnih vlasti i neučinkovitosti namjesnikovih bujuruldija, Dubrovačka je Republika ponekad tražila obnavljanje fermama u Istanbulu, a tada je ponovno počinjala iscrpljujuća procedura oko provedbe sultanova ukaza. Kao primjer tomu mogu se navesti slučajevi vezani uz nezakonito oporezivanje dubrovačkih trgovaca, čime su kršene trgovačke povlastice propisane dubrovačkom kapitulacijom. Po učestalosti se među njima ističe tvrdokorni problem s novopazarskim kapetanom Mehmedom Ferhatagićem (1735. – 1745.), koji je od dubrovačkih trgovaca iznuđivao novac pod izlikom darova i poreza. Dubrovčani su 1735. godine nevolje svojih trgovaca najprije predstavili bosanskom namjesniku Abdullah-paši Muhsinoviću, a zatim su i na Porti tražili „oštra pisma“ koja će „obuzdati Ferhatagićevu samovladu“. Ni bujuruldija novoga bosanskog namjesnika Ali-paše iz 1739. godine nije smirila situaciju, te se pitanje nezakonitoga oporezivanja

⁷⁶ DAD, AT, E6 4a-b; B 129/15a-b; B 129/15a-b; DAD, Let. Lev. sv. 73, f. 171r, 174r-184v, 195r-197r, 199r-199v, 201r-204v; DAD, Cons. Rog., sv. 156, f. 83v-84r; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 275-276; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 156. Vidi i slučaj iz 1736. godine: DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 15r-16r, 39v, 40v-43v; DAD, DA, 3242/31, 33.

⁷⁷ MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 103-109, 358; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 178.

ponovno protegnulo do Porte, s koje je 1742./3. godine izašao novi ferman. Međutim, i on je bio neučinkovit, kao i sljedeća bujuruldija, koja je nedugo zatim izdana na dvoru bosanskoga namjesnika. Do privremenoga umirenja novih tužbi dubrovačkih trgovaca došlo je tek nakon što je Senat uručio Ferhatagiću novčani poklon od 90 cekina. Stvarni predah od uznemiravanja nastupio je tek krajem 1745. godine, Ferhatagićevom smrću.⁷⁸

Osim što je trebao omogućiti nesmetano provođenje fermana, bosanski je namjesnik savjetovao Portu u raznim pitanjima vezanima uz Dubrovačku Republiku. Kao najbliži i najupućeniji predstavnik osmanske vlasti bio je ovlašten provesti istragu i poslati izvještaj s prijedlogom rješenja koje će biti u skladu s javnim interesom. Budući da se interes Carstva ponekad nije poklapao s interesima Republike, potpora i naklonost bosanskoga namjesnika bile su neizmjerno važne za Dubrovnik. U takvim slučajevima Senat se koristio nesigurnim i kratkotrajnim položajem⁷⁹ te neizvjesnom budućnošću bosanskih namjesnika koji, zbog malih prihoda i velikih rashoda, nisu propuštali priliku za bogaćenje. Tako su primjerice Ali-paši tijekom trećeg mandata u Bosni isplatili 200 dukata za bujuruldiju protiv nezakonitih nameta u Novom Pazaru, zatim još 200 za rješavanje slučaja ubojstva osmanskog podanika Mustafe Kurtina te čak 1.000 cekina za stabilnost tečaja dubrovačkog talira.⁸⁰ Zanimljiv je slučaj bosanskoga namjesnika Hadži Ibrahim-paše, koji je, unatoč pozamašnom poklonu od 400 zolota i ostalim darovima i uslugama za njega i njegove dvorjane,⁸¹ otezao s iz-

⁷⁸ DAD, AT, B2 3b; C6 14a; C6 14b; BI 1/17; DAD, CLDT, sv. 2, f. 64v, 65v, 188/II, 261r; DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 227v-228r; sv. 74, f. 134r-134v; sv. 75, f. 161v-164r, 210v; sv. 76, f. 72r-73r, 138v, 144v-145r, 160r, 166r-166v, 169v-170r, 181v-182r; DAD, DA, 3164/34; 3175/32, 32a; 3243/41; DAD, Traduzioni de Capitulazioni e Firmani (dalje: TCF), serija 20, svezak 2, f. 948; DAD, Cons. Rog., sv. 160, f. 171v, 178r; sv. 162, f. 96v-97v; Vuk VINAVER, Novi Pazar i okolica - period turske vladavine, u: *Novi Pazar i Okolina* (Maletić, Mihailo et al., ur.), Beograd: Književne novine Beograd, 1969., 185-194; VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 37-42, 45-49, 58, 59-60, 113-114; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 347.

⁷⁹ Za trajanje namjesničkih mandata u prvoj polovici 18. stoljeća usporedi dokumente o dolasku i smjeni namjesnika: DAD, AT, 143; 156; 158, 251; 383; 401; 404; B9 58; B10 28; B11 44a/b; B11 49; B12 39; B12 21; BXIII 89/129; B23 26; A 157; 9A 401; 9A 156; 9A 165; 9A 171; DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 57r-67v, 84r-90r; sv. 74, f. 22v-30r, 158r-167r; sv. 75, f. 44r-45r; sv. 46, f. 40r, 43v, 48v, 125v, 237r; sv. 47, f. 13v, 79r, 81v, 192v, 273v; sv. 48, f. 116r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 29r-29v, 36r, 98v, 168r-168v, 170v-171r.

⁸⁰ DAD, DA, 3187/33, 3277/33; DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 208v/b, 224v-225r, 227v-229v; sv. 77a, f. 45r-46r; DAD, Cons. Rog., sv. 163, f. 122r-122v, 140v, 144r-144v, 147v; DAD, Cons. Min., sv. 96, f. 128r; DAD, AT, 155; Ruža RADOŠ ĆURIĆ, *Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea: Case Studies of Dubrovnik (1746-1748) u: Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire* (Kármán, Gábor ur.), Leiden-Boston: Brill, 2020., 314-317.

⁸¹ Poklon 400 zolota ima protuvrijednost 36.000 dubrovačkih dinara ili 900 dukata. DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 51r, 53v, 53r, 53v, 54r, 55v, 56r, 57r, 63r, 67v, 73r, 76v-77r; DAD, DA, 3260/35, 36; DAD, Cons. Rog., sv. 155, f. 191v; VINAVER, Cene i nadnice, 318; Vuk VINAVER, Kursevi moneta u Dubrovniku XVIII. veka, 2. dio, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 8-9, 1962., 487.

davanjem ilama (sudskoga rješenja) za Portu u slučaju gusara Ali-hodže, koji je 1731. godine zarobio više desetaka Dubrovčana i odveo ih u Tripoli. Bez obzira na nesuradljivost bosanskoga namjesnika, Dubrovčani su ipak 1733. godine isposlovali na Porti ferman o privođenju Ali-hodže i oslobađanju dubrovačkoga roblja bez plaćanja otkupnine, koja je na kraju ipak isplaćena tripolitskom kapetanu Hadži Mehmed-paši.⁸²

U kriznim situacijama, kada su namjesnici imenovani za istražitelje, Dubrovčani nisu štedjeli. Velik uspjeh postigli su 1703. godine, kada je donesen ferman o trogodišnjem haraču, i to na temelju izvještaja bosanskoga namjesnika Sejfulah-paše Tešnjaka (1702. – 1703.), kojeg su potplatili s 1.200 cekina.⁸³ Na taj povoljni ishod utjecalo je i slavensko porijeklo Sejfulah-paše i tadašnjega velikog vezira Daltaban Mustafa-paše (1702. – 1703.).⁸⁴ Nastojanja Porte da trogodišnji harač zamijeni jednogodišnjim haračem 1721./2. i 1730. godine onemogućili su bosanski namjesnici, kojima je povjerena istraga o materijalnome stanju Republike. Za izvještaj o lošem stanju u Republici Senat je platio bosanskome namjesniku Abdulah-paši Muhsinoviću 1.400 cekina, a Ahmed-paši Rustempašiću 1.200 cekina.⁸⁵

Situacija se dodatno komplicirala kada su se interesi Dubrovnika kosili ne samo s interesima Porte nego i Mletačke Republike. I Mlečani su, poput Dubrovnika, bili prvi susjedi bosanskoga namjesnika, kojega su mitom i poklonima željeli pridobiti za zaštitu svojih gospodarskih interesa. Trgovačka i gospodarska konkurencija koja je dovela do stalne i iscrpljujuće borbe Mlečana i Dubrovčana za veću naklonost bosanskih namjesnika intenzivirala se opadanjem gospodarske snage Dubrovačke Republike i promjenom mletačko-osmanskih odnosa na-

⁸² Više u: BBA, Cevdet Hariciye (dalje: CHR), dosya 158, gömlek 7860; BBA, Ali Emiri Mahmud I (dalje: AE.SMHD.I), dosya 131, gömlek 9669; DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 78r-81v, 99v, 108v, 114r-114v, 122r, 171r-172r; DAD, DA, 3260/35, 36; DAD, Cons. Rog., sv. 155, f. 171r, 172r-172v, 191v, 204v; DAD, AT, BXII A 80/117; CII 9/4; BXIX 133/1 a-b; DAD, CLDT, sv. 2, f. 28r-28v; VINAVER, *Dubrovnici i Turska*, 31; Vesna MIOVIĆ, Ulcinjani i Dubrovačka Republika u prvoj polovici XVIII. stoljeća, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 30, 1992., 101, 108-114; Vesna MIOVIĆ, Odnosi Dubrovnika i tripolitskog namjesništva u XVIII. stoljeću, I. dio, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 31, 1993., 54; RADOŠ ĆURIĆ, *Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea*, 317-324.

⁸³ DAD, AT, 155; 299; B10, 43. Više u: VINAVER, *Dubrovnici i Turska*, 7-8; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 51-57. Cekin je vrijedio 182 dubrovačka dinara, a za svotu od deset cekina moglo se kupiti stado od oko 30 goveda. VINAVER, *Cene i nadnice*, 324.

⁸⁴ Više u: Metin KUNT, Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment, *International Journal of Middle East Studies* 5/3, 1974., 233-239; Metin KUNT, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia: Columbia University Press, 1983., 46-47.

⁸⁵ Da zaradi svotu 1.200 – 1.400 cekina dubrovački dragoman trebao je obaviti 20 – 24 poslanstva u Istanbul, a zidar primiti čak 11.700 nadnica. VINAVER, *Cene i nadnice*, 318; MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, 30; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 56-57.

kon Kandijskoga rata (1645. – 1669.). U novim okolnostima Mlečani su uspijevali isposlovati fermane suprotne dubrovačkim kapitulacijama protiv kojih je Senat pokrenuo tužbu na Porti, ali i kod bosanskoga namjesnika.

Tijekom prve polovice 18. stoljeća vodila se žestoka borba oko monopola dubrovačke skale obećane kapitulacijama. Želeći ispuniti zahtjeve Mlečana i lokalnih trgovaca te osigurati nova carinska mjesta, središnja je vlast čas odobrala rad mletačkih luka u Makarskoj, Herceg Novome i Risnu, a čas ih zatvarala na pritužbe Dubrovčana. Čak i kad je na snazi bio sultanov ferman o zabrani rada mletačkih luka, potkupljene lokalne vlasti, koje nisu bile naklonjene njihovom zatvaranju, propuštale su toware robe i postavljale svoje emine (carinike) na prolazima. Među njima je prednjačio kapetan trebinjske tvrđave Banjvir i kasniji mirimiran Trebinja, Osman-paša Resulbegović (1698. – 1728.), koji je uz mito propuštao trgovce na mletačke skale. Osim toga, on je u državni zakup (malikanu) dobio prihode od carina na graničnome prijelazu (tzv. Carina) prema dubrovačkoj luci na Pločama.⁸⁶ Kako bi što prije isplatio državni zakup, naplaćivao je povećane namete osmanskim trgovcima, a dubrovačkim trgovcima nametao je porezne takse koje oni, zbog uplate đumruka (carine)⁸⁷ Porti, nisu morali plaćati. Tako je primjerice 1715. godine uveo pandurinu na dubrovačku robu, a 1721. godine naplaćivao je porez na svaki tovar robe koji je prolazio kroz Trebinje u Dubrovnik.⁸⁸

Takvi nezakoniti postupci osmanskih službenika odbijali su trgovce od dubrovačkih Ploča i usmjeravali ih na mletačke luke Herceg Novi i Risan. Trend otvaranja i zatvaranja mletačkih luka obilježio je prvu polovicu 18. stoljeća, a lokalne vlasti iskorištavale su neodlučnu i promjenjivu politiku Porte. Primjerice 1708. godine bosanski defterdar dobio je ferman o otvaranju skala Novi i Risan, a već 1709. izdan je opozivni ferman o zabrani rada tih luka. Unatoč zabrani, 1709. godine kroz Risan, Novi i Gabelu prošlo je „114 konja natovarenih sirom, 10 žitom, 6 voskom, 42 tovara vune, 21 tovar katrana i 134 tovara soli“⁸⁹.

⁸⁶ VINAVER, *Turska i Dubrovnik*, 78-80, 82; Sead TRALJIĆ, *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću*, *Pomorski zbornik povodom 1*, 1962., 354; Enes PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1989., 71, 81; PELIDIJA, *Banjalučki boj*, 103-104, 120, 126, 168; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 150-151.

⁸⁷ Dubrovački trgovci plaćali su carinu jedino u Carigradu, Edirnama i Bursi, a u ostalim su mjestima bili oslobođeni carine jer su plaćali Porti paušalni iznos od 100.000 akči godišnje.

⁸⁸ DAD, AT, CT1 44; B9 24a/b; B9 30; DAD, Let. Lev., sv. 71, f. 32r-34v; sv. 72, f. 1r-5r, 7r-7v, 9v-10v, 12r-13v, 14r-16r, 85v; Derviš KORKUT, *Nešto o turskim dokumentima Arhiva dubrovačkog, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2, 1928., 158; FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, 206; Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980., 138; PELIDIJA, *Banjalučki boj*, 103-105; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 150.

⁸⁹ VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 78; Pelidija, *Bosanski ejalet*, 70.

Isti slučaj dogodio se i 1731. godine. U siječnju je zabranjen rad mletačkih skala, a već u travnju Porta je na temelju predstavke mletačkoga baila (diplomatskog predstavnika u Istanbulu) Emo Angela (1730. – 1734.) izdala novi ferman kojim se otvaraju zabranjene skale. Senat je tada poveo odlučnu akciju protiv mletačkih skala istodobno djelujući na Porti, kod trebinjskoga mirimirana i bosanskoga namjesnika.⁹⁰ U Bosnu je poslan dragoman Zarini, koji je od bosanskoga namjesnika Abdulah-paše Muhsinovića zatražio zatvaranje najkonkurentnije makarske skale.⁹¹ Isticao je da će otvaranje mletačkih skala štetiti i Carstvu jer Republika neće moći „iscijediti novce za trogodišnji tribut“ koji se isplaćuje iz prihoda dubrovačke luke. Isto tako, od prihoda iz stonske slanice raspodjeljuje se novac za plaće vojnih posada u utvrdama Trebinja i Ključa, a u carsku se blagajnu slijeva trećina prihoda od dubrovačke soli prodane osmanskim podanicima.⁹²

Nekoliko dana kasnije posjetio je i trebinjskoga mirimirana Ibrahim-pašu Resulbegovića, kojega je, između redova komplimenata i poklona, molio da ne pušta nikoga i ne postavlja svoje ljude (carinike) na mletačke skale. Čini se da ta akcija nije krenula željenim tokom jer je otvaranje makarske skale pratio val otvaranja ostalih mletačkih skala u Herceg Novome, Risnu i Gabeli. Nakon još jednog posjeta namjesniku Zarini je ipak argumentima, ugađanjem i izdašnim poklonima pridobio naklonost bosanskoga namjesnika i osigurao njegov angažman na Porti. Uskoro je izašao novi ferman o zatvaranju mletačkih luka koji je namjesnik bez odgađanja u listopadu 1733. godine potvrdio bujuruldijom.⁹³

Nakon tolikoga silnog dubrovačkog truda već su se u ožujku 1734. godine pojavile vijesti o otvaranju novih skala. Na dubrovačke žalbe Porta je izdala novi ferman o zatvaranju mletačkih skala u Novome, Risnu, Gabeli i Makarskoj.⁹⁴ Nova akcija na Porti i na bosanskome dvoru poduzeta je ponovno 1736. godine. Poklisari harača trebali su izboriti pisma velikoga vezira Silahdar Sejid Mehmed-paše (1736. – 1737.) za bosanskoga namjesnika Ali-pašu, koja će ga obvezati da izvrši postojeće fermene o zatvaranju mletačkih skala. Nije poznato

⁹⁰ DAD, Let. Lev. 73, f. 118v-121v; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 341-342.

⁹¹ Više o radu makarske skale: Adem HANDŽIĆ, Uvoz soli u Bosnu u 16. vijeku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10/11, 1960./61., 130-131; TRALJIĆ, Trgovina Bosne i Hercegovine, 358-360; Šime PERIČIĆ, Pomorska trgovina Makarske u 18. stoljeću, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 4, 1973., 101-125; PELIDIJA, *Banjalučki boj*, 112.

⁹² DAD, DA, 3260/38, 39; DAD, AT, 353.

⁹³ DAD, Let. Lev. sv. 73, f. 116v-118r, 122v-127r, 129r-131r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 45r; DAD, DA, 3260/37, 38, 39, 41; 3268/37; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 341-343; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 155.

⁹⁴ DAD, AT, B127/32a-b, 37a-b, B129/5 a-b; DAD, CLDT, sv. 2, f. 45r, 47r; DAD, DA, 3260/42; DAD, Let. Lev., sv. 73, f. 128r-129r; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 342, 343; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 155-156.

je li Ali-paša izdao bujuruldiju, ali ona nije bila učinkovita jer su na makarskoj skali tijekom 1736. i 1737. godine boravili brojni brodari koji su prevozili robu stranih trgovaca, a tijekom 1737. godine otvorene su skale u Risnu i drugdje. Dubrovčani su nakraju tražili novi ferman, koji je Ali-paša u ožujku 1738. godine potvrdio bujuruldijom. Iako je trgovcima zaprijetio zapljenom robe i privođenjem na bosanski divan, ipak je dio robe već dva mjeseca kasnije utabanim putevima prolazio prema zabranjenim mletačkim skalama.⁹⁵

Zaokret se dogodio već sljedeće, 1739. godine, kada je Ali-paša na temelju novog fermata izdao bujuruldiju kojom je dozvoljena kupovina, prodaja i dolazak trgovaca na mletačke skale u Risan i Novi. Na molbe Dubrovčana paša se založio na Porti za dubrovačke interese i zatražio je opozivni ferman. Pisao je i trebinjskomu mirimiranu Ibrahim-paši da zaustavi prolaz prema mletačkim skalama. Međutim, nakon skorog odlaska Ali-paše iz Bosne, mirimiran je razaslao naredbe o otvaranju mletačkih luka na koje je poslao emine.⁹⁶ Svečano otvaranje luka i dolazak emina izazvalo je oštro protivljenje dubrovačke vlade na Porti i kod novog namjesnika Abdulah-paše Muhsinovića.⁹⁷

Umorna od stalnih razračunavanja, Porta je 1741. godine naredila da se rješenje mletačko-dubrovačkoga sukoba prepusti prosudbi novoga bosanskog namjesnika Mehmed-paše Ajvaz Gazija (1741. – 1742.). Zadatak namjesnika bio je da u pravednoj istrazi ispita problem podrijetla novih i starih skala te da rezultate istrage predstavi Porti.⁹⁸ Senat nije gubio dragocjeno vrijeme, odmah je u Bosnu poslao izaslanstvo da dokaže kako je dubrovačka skala jedina stara skala čiji prihod ide carskoj blagajni, dok su ostale skale otvorene tek „prije nekoga vremena“. Međutim drugačije su govorili nikšićke age i nikšićki kadija Mehmed, a podržavao ih je i mletački bailo.⁹⁹ Kako bi udobrovoljio glavne istražitelje u pitanju skala, Dubrovčani su namjesniku i njegovu sinu Ali-begu

⁹⁵ DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 15r-16r, 25v-26v, 34v-35r, 39v, 40v-43v; DAD, CLDT, sv. 2, f. 45r, 106r; DAD, DA, 3242/31, 33; 3163/76, 77; DAD, AT, BIV 1/283; B11 72a/b; B13 3; K 794; E 23/8; 158; 202; 353; 411; 4175, 4176; DAD, Cons. Rog., sv. 157, f. 110v-111r; sv. 158, f. 143r.

⁹⁶ DAD, TCF, sv. 2, f. 943-945; DAD, AT, K 795; 26; 216; BX 56/10; BX 56/45; DAD, Cons. Rog., sv. 158, f. 37v-38r; sv. 159, f. 40v, 53v, 54v; DAD, Cons. Min., sv. 94, f. 164r, 165v-166r; DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 100v-105r, 107v-110v, 135v-138r, 143v-144r/b, 147v, 156v-157v, 161r-162v; DAD, DA, 3243/42; 3261/51-55, 58; 3277/20; 3332/150; DAD, CLDT, sv. 2, f. 146v-147v, 152r-152v.

⁹⁷ DAD, Cons. Rog., sv. 159, f. 152r-152v; DAD, Cons. Min., sv. 94, f. 234v; DAD, CLDT, sv. 2, f. 168r-168v, 196v-197r; DAD, Let. Lev., sv. 74, f. 158r-167v; DAD, AT, 353; 383; K 793.

⁹⁸ Ferman i bujuruldije vidi u: MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 346; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 159-160.

⁹⁹ DAD, CLDT sv. 2, f. 185v-186r; DAD, AT, 307; BIV 16/3; C 7/87; E I 4/2; DAD, Let. Lev., sv. 75, f. 46v-52v, 54v-58v, 64r-66r, 67v-69r, 70r, 73r-73v, 143v, 147v-148r; DAD, DA, 3277/23, 29; 3261/53, 55, 68; DAD, Cons. Rog., sv. 159, f. 106v.

uručili uobičajene poklone i pošiljke s novostima iz svijeta. Međutim za pridobivanje namjesnika ključno je bilo mito od 12 i ½ vrećica zlata (1.130 cekina). Na temelju povoljnog namjesnikova izvještaja, Porta je 1742. godine izdala ferman o zatvaranju mletačkih skala.¹⁰⁰

Tek okončana mukotrpna, dugotrajna i skupa borba za skale na kraju je bila posve uzaludna. Na makarskoj se skali opet prodavala velika količina soli, zbog čega je stonska slanica bilježila drastičan pad prodaje. U vezi s time Dubrovčani su se obratili trebinjskomu mirimiranu Ibrahim-paši i bosanskomu namjesniku Mehmed-paši Ajvaz Gaziju, koji je izdao još jednu nedjelotvornu bujuruldiju.¹⁰¹ Ni novi namjesnik, bivši veliki vezir Jegen Mehmed-paša, nije donio učinkovito rješenje, a dolaskom novoga namjesnika Ali-paše situacija se pogoršala.¹⁰² Na temelju mletačkih predavki namjesnik Ali-paša 1745. godine izdao je bujuruldiju zapovjednicima da slobodno propuštaju prehrambene namirnice iz susjednih osmanskih područja prema skalama Novi, Risan i Makarska.¹⁰³ Dubrovčani su povelili još jednu mučnu borbu na Porti i u provinciji, ali bez uspjeha. Trgovci su odnosili toware soli i gvožđa na zabranjenu skalu u Novom, a na makarsku skalu dolazile su karavane s raznovrsnom robom i odvozile velike količine soli.¹⁰⁴

Nakon kratkoga predaha problem oko skala ponovno se pojavio 1747. godine. Trgovačka roba, a najviše vuna i vosak, ponovno je počela prolaziti prema zabranjenim skalama u Novome i Risnu, a sol se na štetu stonske slanice opet prodavala u Makarskoj. Paša je izdao nove naredbe, koje su, čini se, imale snažniji učinak, jer se novi problemi sa skalama javljaju tek četiri godine kasnije.¹⁰⁵

¹⁰⁰ DAD, DA, 3261/53, 59; 3277/23; DAD, Let. Lev., sv. 75, f. 80r-81v; 110r, 122v, 124r-126r, 127r-129v, 148r-148v, 152r, 153r; DAD, AT, BI 6/3; BIV 16/4; BXV 126/18; DAD, TCF, sv. 2, f. 977-987. Više u: VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 83-84; MIOVIĆ, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg*, 154-155; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*: 347.

¹⁰¹ DAD, CLDT, sv. 2, f. 188v-190v, 192r-192v, 194v-195v; DAD, AT, B129/45; 385; DAD, Cons. Rog., sv. 160, f. 139v. PERIČIĆ, *Pomorska trgovina Makarske*, 101-120; Gligor STANOJEVIĆ, *Novska skela u XVIII. vijeku, Spomenik SANU Odeljenje istorijskih nauka* 127/5, 1985., 122-124; Šime PERIČIĆ, *Prilog poznavanju stonske solane, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 43, 2005., 139-163; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*: 161.

¹⁰² DAD, DA, 3164/34, 49; 3277/24; DAD, CLDT, sv. 2, f. 196v-197r, 213r, 213v-215r, 218v-219r, 227r-227v; Cons. Rog., sv. 160, f. 160r-161r, 164v, 172r, sv. 161, f. 42r; DAD, Cons. Min., sv. 95, f. 87r, 89v; DAD, Let. Lev., sv. 75, f. 175r-176r, 178v-179r; VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 84.

¹⁰³ Ova Ali-pašina bujuruldija nije pronađena. DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 74v-75r, 79r-80r; DAD, CLDT, sv. 2, f. 261v; DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 112r-113v; VINAVER, *Dubrovnik i Turska*, 84.

¹⁰⁴ DAD, AT, 371; 284; B 131/288; DAD, CLDT, sv. 3, f. 8v-9v, 11r, 14r-15v, 19v-20r, 33v, 35r; DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 131v-132r, 145r, 149r-151v, 191r-191v, 194r; DAD, Cons. Rog., sv. 162, f. 126v-127v, 128v, 153v-154v, 179r, 182r, 210r, sv. 163, f. 59v; sv. 163, f. 56v-57r.

¹⁰⁵ DAD, Let. Lev., sv. 76, f. 207r-208r/b, 217r-218r; DAD, Cons. Rog., sv. 163, f. 123v-124r; DAD, Cons. Mai., sv. 59, f. 48v-49r; DAD, CLDT, sv. 3, f. 156v-159r, 160r-160v; DAD, AT, C6 13; 4692; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 165.

Višegodišnje neprijateljstvo Dubrovčana i Mlečana kulminiralo je 1754. godine zbog mletačke prisilne naplate tranzita i godišnjega dara te ulaska u dubrovačke vode. I ovoga je puta Porta konačnu odluku prepustila bosanskom namjesniku. Za posrednika u rješavanju mletačko-dubrovačkog spora imenovala je bosanskoga namjesnika Mehmed-pašu Kukavicu (1752. – 1756.).¹⁰⁶ Čim je primio radosnu vijest od samog namjesnika, Senat je poslao poslanika na bosanski dvor. Prema uputama Senata, ni pod koju cijenu nije smio pristati na novčani poklon koji bi predstavljao dubrovački tribut Mlečanima, nego je predložio darivanje srebrnoga predmeta u vrijednosti od 20 cekina svake tri godine, što je i dogovoreno. Prema potpisanomu Travnickom sporazumu iz 1754. godine, Mlečanima su oštro zabranjeni napadi na Dubrovčane i uzurpacija njihovih voda. Za okončanje dugotrajnoga sukoba oko prevlasti na Jadranu Mehmed-paši Kukavici isplaćeno je 1.000 cekina. Moguće je da je na pozitivan ishod utjecao i dubrovački liječnik Ivo Battista Pagani (1745. – 1805.), koji je tijekom ožujka i travnja liječio čir na nozi bosanskoga namjesnika.¹⁰⁷ Osim toga, Dubrovčani su tražili i pomoć bivšega bosanskog namjesnika Abdulah-pašu Seida (1750. – 1751.).¹⁰⁸ Senat se i ranije obraćao za pomoć bivšim namjesnicima u vezi s mletačkim presizanjima. Strah od neposredne granice s mletačkim teritorijem brinuo je dubrovačku vladu tijekom mletačko-osmanskoga razgraničenja u Srijemskim Karlovcima 1699. godine i na Požarevačkome miru 1718. godine. U oba navrata Senat je tražio bivše bosanske namjesnike Kose Halil-pašu (1698. – 1702.) i Numan-pašu Ćuprilića da se založe za dubrovačke interese na Porti.

Zaključak

U 18. stoljeću bosanski je namjesnik postao važan susjed Dubrovačke Republike. Od tada mu je redovito ustupana dužnost hercegovačkoga sandžakbega, kojem su Dubrovčani pridavali veliku važnost jer je rješavao presudno pitanje izvoza mesa i žitarica iz Hercegovine, a imao je i važnu ulogu u uspostavi mirnoga

¹⁰⁶ Više o mletačko-dubrovačkome sukobu, vidi u: Šime LJUBIĆ, O odnošajih medju republikom Mletačkom i Dubrovačkom, *Rad JAZU* 54, 1880., 62-159; Vesna MIOVIĆ, Spor između Dubrovnika i Venecije 1751-1754, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29, 1991., 99-116; Vesna MIOVIĆ, The Conflict Between Dubrovnik and Venice 1751-1754, *Dubrovnik Annals* 1, 1997., 71-96; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 353; MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 57-63.

¹⁰⁷ DAD, CLDT, sv. 3, f. 242v, 250r-250v, 262v-263r, 258v-259/2v; DAD, AT, B9, 16; 348a/b; 350; DAD, DA, 19/3282; DAD, Let. Lev. sv.78, f. 253r-255r; 259r-259v; sv. 79, f. 22r-22v. Više u: MIOVIĆ, *The Conflict Between Dubrovnik and Venice*, 94-95.

¹⁰⁸ DAD, AT, 204; 387; 869; PELIDIJA, *Bosanski ejalet*, 247-248, 251, 258; MIOVIĆ, *The Conflict Between Dubrovnik and Venice*, 77.

suživota i održavanju suradnje među pograničnim stanovništvom. Vrijednost hercegovačkoga sandžakbega za Dubrovnik jasno se očituje u novčanom poklonu koji je i tijekom 18. stoljeća ostao rezerviran isključivo za njega.

Osim u provinciji, namjesnici su imali snažan utjecaj i na Porti, gdje su se zalagali za dubrovačke interese. Međutim, najvažnija uloga koja je dodijeljena namjesnicima tijekom 18. stoljeća bile su istrage i arbitraže oko važnih pitanja između Republike i Carstva. Na taj je način bosanski namjesnik postao glavni nositelj osmanske politike prema Dubrovačkoj Republici jer je o njegovoj volji i procjeni ovisilo očuvanje tributarnih povlastica Dubrovačke Republike. Znakovito je da je bosanski namjesnik bio glavni istražitelj u pitanju smanjenja dubrovačkoga harača, a i rješenje dugotrajnoga mletačko-dubrovačkoga sukoba ovisilo je o prosudbi i naklonosti namjesnika.

Kako bi istrage koje je Porta povjerila bosanskim namjesnicima rezultirale dubrovačkom koristi, Senat je namjesnike nastojao pridobiti poklonima i uslugama koji su namjesnicima bili od velike koristi jer se nisu mogli osloniti na udaljeni Istanbul. Tako su bosanski namjesnici bili usmjereni na Dubrovnik zbog usluga i dobavljenih artikala, a Dubrovčani su, pak, bili usmjereni na bosanskog namjesnika zbog političke pomoći koja je omogućila ekonomsku i političku sigurnost Republike. Ako željeno rješenje nisu mogli osigurati lijepim riječima i neobičnim poklonima, Dubrovčani su posezali za „vrećom novca“ koju su namjesnici, zbog nestabilne pozicije i slabih prihoda, rado prihvaćali.

Upravo gradacija dubrovačkih darova prema sastavu i količini jasno oslikava mrežu utjecaja i društveno-politički poredak na bosanskome i hercegovačkome dvoru. Na vrhu hijerarhije nalazili su se bosanski namjesnici i hercegovački sandžakbezi, koje su Dubrovčani darivali prilikom dolaska na vlast. Iako je dubrovački poklon od svijeća, začina, tkanina i šećera nesumnjivo imao veliko značenje za bosanskoga namjesnika i hercegovačkoga sandžakbega, njegov se sastav ipak može okarakterizirati kao običan. Naime tekstil je bio glavni izvozni predmet u osmansko zaleđe, a vosak se u velikoj mjeri izvezio iz Hercegovine u Dubrovnik. Ni snopovi svijeća koje su Dubrovčani darivali nisu bili primjer neobičnih svijeća-umjetnina, a svjećarstvo je, usto, bilo razvijeno i u hercegovačkim gradovima.

Osim uobičajenih poklona, Dubrovčani su poduzimali sve da namjesnicima i njihovim suradnicima nabave luksuzne i rijetke predmete. Međutim takvi zahtjevi bili su rijetki. I dok su s Porte učestalo stizale narudžbe za kristalne čaše i koraljne usnike za lulu, u dubrovačkome je zaleđu stigla tek poneka molba za statusnim simbolima, poput koraljnoga tespiha ili zapadnjačkoga sata, koja je ukazivala na pripadnost višoj osmanskoj klasi i na društvenu diferencijaciju među Osmanlijama u Bosanskome ejaletu.

U razgranatoj mreži utjecaja na bosanskome dvoru najvažnije mjesto zauzimao je ćehaja kao najbliži suradnik bosanskoga namjesnika i hercegovačkoga sandžakbega. Ostali službenici na dvoru bosanskoga namjesnika i hercegovačkoga sandžakbega, uz pokoji izuzetak, ovisno o njihovoj socijalnoj pozadini i političkim okolnostima, izgubili su na važnosti tijekom 18. stoljeća.

Na primjeru Dubrovnika očito je da je ravnoteža moći između središta i pokrajine prevagnula na rubno područje Carstva, u kojem se akumulirala sva politička i diplomatska moć Osmanlija u odnosu na Republiku. Lakši je zadatak bio dobiti fermane na Porti nego ih provesti na terenu gdje su odluke sultana zapinjale u složenu mrežu lokalnih sistema i podsistema odbijajući se o tvrdoglavost bosanskih namjesnika i neposlušnost nižih lokalnih službenika. Tako su sporovi na bosanskome dvoru rješavani od slučaja do slučaja, prema trenutnim i prividnim razlozima, ovisno o raspoloženju i karakteru namjesnika. Namjesnici su odugovlačili s potvrdom Portinih fermana i otezali s izdavanjem svojih bujuruldija lokalnim službenicima, a kao arbiteri i istražitelji u osmansko-dubrovačkim sporovima namjerno su kasnili s izdavanjem izvještaja za Portu.

Poslije bosanskoga namjesnika hijerarhijska se ljestvica spuštala na niže lokalne službenike kao izvršne organe vlasti, a među njima su za Dubrovnik najvažniji bili trebinjski mirimiran i novopazarski paša. O njihovoj dobroj volji ovisila je provedba Portinih zapovijedi i učinkovitost bujuruldija bosanskoga namjesnika, te je najviše truda trebalo uložiti upravo na terenu gdje su fermاني i bujuruldi je kršeni odmah nakon izdavanja. Novopazarski je kapetan naplaćivao nezakonite poreze dubrovačkim trgovcima, a trebinjski je mirimiran propuštao karavane prema zabranjenim mletačkim skalama. Fermاني i bujuruldi je protiv otvaranja mletačkih skala i ubiranja nameta u Novom Pazaru nizali su se bez dugoročnoga rezultata i uspjeha jasno ukazujući na doseg moći Porte i bosanskih namjesnika.

U svakoj prilici Dubrovčani su se žustro borili ustaljenim argumentima i probranim poklonima, ali i strpljenjem, to jest čekajući bolju priliku, novoga namjesnika, namjesnika koji im je već prije pružio podršku u istom pitanju i barem kratkotrajno donio predah. Premda se gotovo svaki pokušaj može ocijeniti kao još jedan uzaludni korak u zatvorenome krugu osmansko-dubrovačkoga suživota, dubrovačke vlasti nisu odustajale ni u naizgled nerješivim situacijama i neizdrživim okolnostima. Grčevito su se borile za monopol dubrovačke skale kao za posljednju slamku ekonomskoga spasa.

Upravo je neprestana borba za zaštitu dubrovačke trgovine i očuvanje trgovačkih privilegija bila preslika temeljne okosnice u odnosu između Dubrovnik a i Osmanlija tijekom 18. stoljeća. Pri tome je neizostavna stanica

dubrovačkih diplomatskih pregnuća bio bosanski namjesnik, koji je slovio za zaštitnika dubrovačkih kapitulacija. Snažan utjecaj namjesnika i nakon odlaska iz Bosne, njihove učestale rotacije i nepredvidivo napredovanje na moćnije pozicije bili su razlozi zbog koji se Senat svim silama trudio održavati prisne odnose s njima, što je na koncu bilo ulaganje u sadašnjost, ali i budućnost Dubrovačke Republike.

Literatura

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku:

Copia Lettere Diverse (dalje: CLDT), serija 27.1, svezak 2

Lettere di Levante (dalje: *Let. Lev.*), serija 27.1, svezak 73

Acta Consilii Rogatorum (dalje: *Cons. Rog.*), serija 3, svezak 157

Acta Consilii Minorum (dalje: *Cons. Min.*), serija 5, svezak 93

Lettere di Ponente (dalje: *Let. Pon.*), serija 27.6, svezak 54

Acta Turcarum (dalje: AT), serija 75

Traduzioni de Capitulazioni e Firmani (dalje: TCF), serija 20, svezak 2

Acta et Diplomata (dalje: DA), serija 76

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Istanbul:

Cevdet Askeriye (dalje: C.AS)

Cevdet Hariciye (dalje: CHR)

Ali Emiri Mahmud I (dalje: AE.SMHD.I)

Literatura

BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica. „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u dalmaciji u XVIII. stoljeću“, *Povijesni prilozi* 16 (1997): 135-157.

FAROQHI, Suraiya. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era* (London, New York: I.B. Tauris, 2014).

FORETIĆ, Miljenko. „Dubrovnik u vrijeme austro-turskog rata 1736.-1739.“, u: *Dubrovnik u povijesnim i kulturnim mijenama. Zbornik odabranih radova*, prir. Anica Kisić (Dubrovnik: Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2007): 84-132.

FORETIĆ, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808. Knjiga 1-2* (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1980).

GADŽO KASUMOVIĆ, Azra. „Funkcija osmanskog valije u Bosanskom ejaletu i dokumenti koje je izdavao“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 33 (2012): 5-58.

GRMEK, Mirko Dražen. „Izvjestaji triju liječnika o putovanjima po Bosni u XVIII stoljeću“, *Anali Histojskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6-7 (1959): 97-115.

- INALCIK, Halil. „Centralization and Decentralization in Ottoman Administration“, u: *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Thomas Naff i Roger Owen ur.) (Carbondale-Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977): 27-52.
- KARADEMIR, Zafer. „Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)“, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 37 (2015): 181-218.
- KORKUT, Derviş. „Nešto o turskim dokumentima Arhiva dubrovačkog“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2 (1928): 146-149.
- KUNT, Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (Columbia: Columbia University Press, 1983).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili* (Istanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998).
- LUČIĆ, Josip. „Dubrovčani i Hasan-paša Predojević“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27/1 (1994): 59-74.
- LJUBIĆ, Šime. „O odnošajih medju republikom Mletačkom i Dubrovačkom“, *Rad JAZU* 54 (1880): 62-159.
- MAHMUD KEMAL, İbnülemin. „Metalî'î-aliye fi gurreti'l-galiye“, *Tarih-i Osmani (Türk Tarihi) Encümeni Mecmuası* 16 (1926): 197-210.
- MIOVIĆ, Vesna. „Spor između Dubrovnika i Venecije 1751-1754“, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 99-116.
- MIOVIĆ, Vesna. *Na razmeđu (odnosi na dubrovačko-osmanskoj granici 1667-1806)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1997).
- MIOVIĆ, Vesna. „Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike“, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 38 (2000): 121-164.
- MIOVIĆ, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005).
- MIOVIĆ, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i hercegovačkog sandžaka: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, 2008).
- MULJAČIĆ, Žarko. „Prilog politici Dubrovnika za austrijsko-turskog rata 1788.-1789.“, u: *Iz dubrovačke prošlosti*, ur. Jelena Hekman (Zagreb: Matica Hrvatska, 2006), 33-42.
- ORLIĆ, Đuro. „Iz medicinskog Dubrovnika 18. vijeka“, *Dubrovnik* 10/2 (1967): 89-107.
- PELIDIJA, Enes. *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice* (Sarajevo: El-Kalem, 2003).

- POPOVIĆ, Toma. „Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka Hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13 (1962): 75-120.
- RADOŠ ĆURIĆ, Ruža. „Odnos Dubrovačke Republike i bosanskog namjesnika Ali-paše: dubrovačka obavještajna služba i službena prepiska tijekom austro-osmanskog rata 1737.-1739.“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 61 (2023): 139-166.
- RUŽA RADOŠ ĆURIĆ, „Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea: Case Studies of Dubrovnik (1746–1748)“ u: *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, ur. Gábor Kármán (Leiden-Boston: Brill, 2020), 302-324.
- ROLLER, Drago. *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 2)* (Zagreb: JAZU, 1951).
- ŠABANOVIĆ, Hazim. „Bosanski divan“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 18/19 (1973): 9-45.
- ŠUNDRICA, Zdravko. „O darovima u dubrovačkoj diplomaciji“, *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva 1*, Vladimir Stipetić ur. (Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008): 133-144.
- ŠUNDRICA, Zdravko. „Obavještajna služba Dubrovačke Republike u 18. stoljeću (Epizoda austrijsko-turskog rata 1737.-1739.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999): 157-204.
- TADIĆ, Jorjo i Jeremić, Risto. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika vol. II.* (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi* cilt 4, kısım 2: XVIII. Yüzyıl (Istanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011).
- VINAVER, Vuk. „Kursevi moneta u Dubrovniku 18. veka I. dio“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6/7 (1959): 233-248.
- VINAVER, Vuk. *Dubrovnik i Turska u XVIII. veku* (Beograd: Naučno delo, 1960).

Summary

The Role of the Bosnian Governors in the Politics of the Sublime Porte in the First Half of the 18th Century

This paper aims to examine the diplomatic strategies and actions employed by the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in order to gain the favour of the Bosnian governors and their assistants. In addition to persuasive discourse enriched with compliments and flattery, an indispensable element of Ragusan diplomacy consisted of gifts that clearly reflected not only the political hierarchy of their recipients but also the social customs, health concerns and consumer preferences of the Bosnian court. The favour of the Bosnian governors was important for Ragusans, as these governors wielded significant influence in upholding the privileges prescribed by the Dubrovnik *ahdname*. To understand the effective implementation of the *ahdname*, the study considers the cooperation of three administrative levels: the Porte as a decision-maker, the Bosnian governor as an administrative intermediary, and local officials as executive agents. Within this framework, the paper seeks to determine both the effectiveness and the territorial reach of the Bosnian governors' political power, and to identify the administrative level at which the proper functioning of Ottoman-Ragusan relations was disrupted.

Keywords: 18th century; Republic of Dubrovnik; Ragusan diplomacy; political influence of the Bosnian governors.

GRUDE U IMOTI: LJUDI, RODOVI I DEMOGRAFSKA GIBANJA

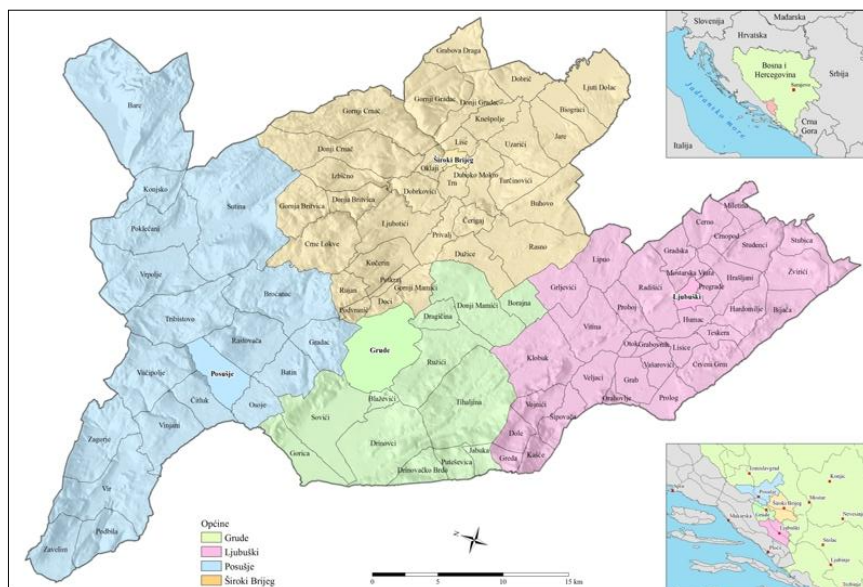
U ovome radu donosimo i interpretiramo najraniji spomen naselja Grude u Hercegovini. To je bio povod razmatranju o povijesti stanovništva toga naselja kroz prizmu povijesti tamošnjih rodova i prezimena, ali i još nekih aspekata demografske prošlosti. Tim više što su Grude doista povijesnodemografska *terra incognita*. U javnom diskursu u BiH postoje nastojanja negiranja tamošnjega hrvatskoga etnikuma, što se pokušava etablirati i u (pseudo)znanstvenom miljeu, vrlo često njegovom „arnautizacijom“, za što sličnost toponima Grude i etnonima Gruda služi kao svojevrsni *nervus probandi*. Te smo pokušaje povijesno-jezičnim argumentima opovrgnuli.

Ključne riječi: Grude; Imota; Bekija; Hum; Hercegovina; Trogir; migracije; rodovi; prezimena; povijesna demografija.

Uvod

Grude su općina i općinsko središte u Zapadnohercegovačkoj županiji, u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine; omeđene su sa sjevera Općinom Posušje, s istoka gradom Široki Brijeg, s juga gradom Ljubuškim te sa zapada Imotskom krajinom, odnosno tamošnjim gradom Imotskim i općinama Zmi-javci i Runovići-Slivno u Splitsko-dalmatinskoj županiji (Republika Hrvatska).¹ Štoviše, i Grude su do imperijalnih razgraničenja početkom 18. stoljeća bile dio drevne, srednjovjekovne, hrvatsko-humske župe, kasnije nahije, Imote. Upravo je i njihov prvi pisani spomen vezan za Imotu, što je, uostalom, i povod pisanju ovoga rada.

¹ Općina Grude uspostavljena je 1. rujna 1955. (odnosno Ukazom o proglašenju Zakona o području srezova i općina u NR BiH, Sl. list NR BiH, god XI, broj 17. od 12. srpnja 1955.) na prostoru površine od 220,75km², koji je do tada pripadao općinama Ljubuški i Široki Brig. Prema popisu iz 2013., Općina Grude ima 17.308 žitelja u 13 naselja, a samo naseljeno mjesto Grude ima 4.347 stanovnika. Usp. *Prostorni plan općine Grude za period od 2019. do 2032. godine*, 2018. Grude: Služba za prostorno uređenje, imovinsko-pravne, geodetske poslove i katastar, 17-18.

Slika 1. Općina Grude s naseljima na zemljovidu (Županije zapadnohercegovačke)
Izvor: Uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove ŽZH

Nakon spomenutoga imperijalnoga, mletačko-osmanskog, razgraničenja kojim je podijeljena stara Imota dio koji je ostao pod osmanskom upravom nazvan je *bekiye-i Imotski*,² ostatak Imotskoga, kojemu su pripale i Grude. Otada se za oznaku tog prostora u upravnom i svakodnevnom govoru počeo rabiti naziv Bekija, odnosno Bekijaši ili Bekijani te Bekijke ili Bekinke za njegove žitelje i žiteljke.

Za „rođendan“ nekoga naselja, odnosno za dan koji se na poseban način obilježava, često se uzima ulazak u pismenu kulturu, odnosno njegov najraniji spomen u pisanim vrelima.³ No, tako nije i s Grudama.⁴ Bez obzira na to što je tu ljudski život i život njegovih zajednica bujao najkasnije od brončanoga doba,⁵ za njih je

² Tur. bekiye, bakiye < ar. bāḡiyyā = ‘ostatak’. Usp. Škaljić, Abdulah, 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 133.

³ To je slučaj primjerice sa susjednim Ljubuškim, gdje je za Dan grada uzet nadnevak prvoga spomena.

⁴ Grudama je to, kao i većini gradova i općina u Hercegovini, spomendan nebeskoga zaštitnika, uzet iz poklada i kalendara Katoličke crkve, u ovome slučaju Sv. Kata.

⁵ Možda čak i iz bakrenoga doba, jer je tu pronađena bakrena sjekira. Na samom ulazu u Grude iz smjera Ljubuskoga, u ataru sela Dragićina, na jednome brijegu postoji impozantna gradina, zvana Mandina gomila, s golemom količinom rasutoga kamenja, s mjestimično kiklopskim blokovima, a osim ostataka kiklopskih podzida vidljivi su i dijelovi polučetvrtastih ili lučnih kula, također

prvi spomen već dugo, više od pola stoljeća, bila 1575. godina, kada su spomenute u jednoj osmanskoj ispravi, a što je 1964. objelodanio Marko Vego.⁶ Međutim, to više neće stajati jer je u prvoj polovici 15. stoljeća jedan mladić iz sela Gruda u Imoti prispio u Trogir na učenje kožarskoga (krznarskoga, kožuarskoga)⁷ zanata, a što je uredno zabilježeno u tamošnjem notarijatu. Zahvaljujući tome, ime Gruda ušlo je u orbitu pismene kulture gotovo stoljeće i pol ranije nego što se to do sada držalo. Budući da već gotovo dva desetljeća raspolažemo tim podatkom, to ćemo ga konačno objelodaniti i raspraviti. K tome, kako je riječ o momčiću, žitelju sela Gruda, prigoda je to da se još jednom progovori o njihovim ljudima, da se pretrese rodovska slika i slika stanovništva uopće te da se ocrtaju demografska kretanja toga naselja do modernoga doba kroz grubu skicu, iako je to već nekoliko puta fragmentarno i površno činjeno u prethodnim razdobljima.⁸

s megalitskim zidovima. I u samim Grudama postoji mnoštvo arheoloških nalaza koji svjedoče o dobroj naseljenosti toga prostora i kontinuitetu od prapovijesti do kasnoga srednjega vijeka. Primjere u Andrijanima je evidentirano osam gomila, u Dubravi izvangradinsko naselje i tumuli, u G. Zorićima veliki tumul, a na lokalitetu Gradina rimsko i kasnoantičko naselje, koje zauzima prostor veličine 1 ha. Lokalitet Gradina postoji i u grudskome zaseoku Vručice, s kulturnim slojevima od prapovijesti preko rimskoga doba do kasnoga srednjega vijeka. Nadalje, u Grudama je, u prapovijesnoj nekropoli, pronađena brončana kaciga grčko-ilirskoga tipa te veći broj brončanih fibula, igala, narukvica, sljepoočnih kolutova i dugmadi. U ataru sela Grude nekoliko je lokaliteta iz rimskoga razdoblja i čak 12 kasnosrednjovjekovnih nekropola (Grude i Alagovac) s 48 biliga. Usp. *Arheološki leksikon BiH*, tom 3, Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988., 320, passim.; Vučić, Edita, 2018. *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 127-135; <https://hercegovina-geoarheo.blogspot.com/2015/05/predstavljamo-mandina-gomila-kod-gruda.html> (pristup 12. 2. 2024.).

⁶ Vego, Marko, 1964. *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo: Narodni univerziteti Grude i Posušje, 98; O tome spomenu nešto opširnije u nastavku.

⁷ Iako riječ *pilipario* (*piliparius*, *pelliparius*), kako je upisano u ispravi, može imati trojako značenje (kožar, kožuhar, krznar), mi se odlučujemo za kožarsko i tako ćemo ga rabiti u nastavku. Usp. Stjepović, Stijepo, 2018. *Forenses et habitatores Arbi: Identitet stranaca i doseljenika u srednjovjekovlju, Europa orientalis*, no. XXXVII, Roma: Sapienza university, 277, 281; Zjačić, Mirko, 1956. Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436-1461), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, vol. 3, Rijeka, Pazin: Državni arhiv, 21. I. Benyiovsky Latin prevodi je kao krznar, usp. Benyiovsky Latin, Irena, 2019. *Obrtnici i općinsko predgrađe Dubrovnika krajem 13. stoljeća*, u: 8. *istarski povijesni biennale. Artisan et mercatores...: O obrtnicima i trgovcima na jadranskom prostoru*, svezak 8 (ur. Crljenko Mogorović, Marija; Uljančić, Elena), Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv Pazin, 69; Kurtović pak istu riječ prevodi i kao kožar i kao krznar. Usp. Kurtović, Esad, 2019. *Prilog povijesti dubrovačkog antuninskog roda Kladorubović, Povijesni prilozi*, broj 57, Zagreb: HIP, 16-17; Kurtović, Esad, 2020. *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, *Lamenta de foris*, svezak IV, Sarajevo: Vlastita naklada, 6.

⁸ Dragičević, Marko, 1995. *Predpovijest župe Grude*, u: *Zbornik župe Grude*. Grude: Župni ured, 9-15; Hrkać, Serafin, 2007. *Povijest obitelji iz XVIII. stoljeća, Susreti*, broj 1, Grude, Matica hrvatska, 62-78; Nikić, Andrija, 2007. *Značajnije statistike ružičke župe, Susreti*, broj 1, Grude, Matica hrvatska, 79-101; Nikić, Andrija, 2011. *Kratka povijest Gruda i kretanje stanovništva, Susreti*, broj 5, Grude, Matica hrvatska, 41-123.

Posebno ćemo se osvrnuti na migracije, migracijska ishodišta, kretanja, pravce i njihova odredišta te pokušati utvrditi u kolikoj su mjeri ona utjecala da stanovništvo, odnosno rodovi zatečeni prije tri stoljeća, neki još i prije, ostvare kontinuitet ili možda diskontinuitet i nestanak. Konkretnije, na temelju vrela nastalog uoči samoga 2. svjetskog rata, prije demografskih poremećaja izazvanih njime, i snažnih poslijeratnih migracijskih gibanja uslijed stubokom izmijenjenih sociogospodarskih uvjeta, kada Grude postaju općinsko središte, utvrdit ćemo koliko su prisutni spomenuti kontinuiteti i diskontinuiteti.

Nadalje, budući da se u bosanskohercegovački javni prostor plasiraju teze kojima se želi izvršiti svojevrsna „urbanizacija“ zapadne Hercegovine radi negiranja prisutnosti i kontinuiteta tamošnjega, vrlo homogenoga, hrvatskog etni-kuma i „razvodnjavanja“ njegova identiteta, što ima odraza i u bosanskohercegovačkoj publicističkoj i znanstvenoj historiografiji, a ona nas zapravo i zanima, to ćemo se osvrnuti i na tu neznatnu rabotu.

Uvjereni smo i da će ovaj osvrt, posebice najraniji spomen Gruda i imena jednoga Gruđanina, biti privremen, jer je historiografija, bez obzira na sve crne slutnje i predviđanja o njezinu smislu i budućnosti,⁹ vrlo živahna i žilava znatnost koja će u dinamici svojega poslanja iznjedriti nove činjenice i spoznaje te iznova pomoći u bar djelomičnoj rekonstrukciji „davno izgubljenoga svijeta“.¹⁰

Etimologija toponima Grude

Kako smo istaknuli u uvodu, u javnom se prostoru u BiH, pogotovo na pojedinih mrežnim portalima, javljaju narativi, među kojima i onaj da su na prostoru zapadne Hercegovine, pogotovo nakon osmansko-mletačkih ratova u 17. stoljeću, planski naseljeni pripadnici albanskog etničkog korpusa. Pri tome se kao krunski dokaz, uz gangu i imenicu Škutor, navodi hercegovački toponim Grude, koji bi bio prežetak imena albanskoga plemena Gruda.¹¹ Ako mrežni portali, još

⁹ O recentnim, metamodernističkim, pogledima na historiografiju vidi: Blažević, Zrinka, 2023. *Suspenzija nevjerice – historijska znanost pred izazovima metamodernizma*, *Kultura*, 180/2023, Beograd, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 9-25.

¹⁰ I mi izražavamo optimizam što ga je još prije više od pola stoljeća izrazio Laslett: „History, I believe, is about to claim a new and more important place in the sum of total human knowledge.“ Usp. Laslett, Peter, 1965. *The World we have lost*, New York: Charles Scribner's Sons, 240.

Stoga ni ovaj rad nema namjeru dati cjelovitu povijesno-demografsku sliku toga naselja, tim više što za takvo što postoji niz vrela, koja je moguće podrobnije raščlaniti, navlastito matične knjige (krštenih i vjenčanih) s konca 18. stoljeća, te matice umrlih od druge četvrtine 19. stoljeća.

¹¹ Takvi se napisi pojavljuju na raznoraznim međumrežnim forumima, dakako u mitomanskom diskursu, često sa šovinističkim stajalištima, gdje se želi negirati samobitnost i kontinuitet jedne narodnosne skupine u BiH, točnije hrvatske u zapadnoj Hercegovini, pa se iznose fantastične konstrukcije, koje sa stvarnošću nemaju baš nikakve veze; usp. <https://www.bosanskehistorije.com/fo->

pod velom anonimnosti, takvo što i „podnose“, problem je kada slična stajališta, upakirana u ruho znanstvenosti, uđu u akademski diskurs i zadobiju status legitimnosti, gotovo neupitne istine.¹² Stoga takva nastojanja zaslužuju osvrt i dekonstrukciju.

Kao prvo, gledajući s povijesnoga stajališta, toponim Grude ne može biti produkt albanske migracije, dotično pripadnika njihove plemenske skupine Gruda,¹³ ni u vrijeme osmanske ekspanzije, a pogotovo ne u vrijeme njihova uzmicanja u 17. stoljeću, iz jednostavnoga razloga što za takvo što nema dokaza. Dakle nema nikakve naznake bilo kakve masovnije migracije s opustošenoga područja mletačko-osmanskoga ratnoga sraza u ratovima 17. stoljeća na područje zapadne Hercegovine, pogotovo ne s albanskoga etničkoga područja.¹⁴ Tada se može govoriti samo o nekoliko masovnih i „bezbroy“ pojedinačnih selidbi s istoga područja u raznim pravcima, uglavnom prema području mletačkoga zauzeća.

rum/viewtopic.php?t=522< (pristup 22. 11. 2023.); <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/sirenje-srpskog-identiteta-na-prostor-bosne/360670> (pristup 22. 11. 2023.); <https://forum.klix.ba/historija-povijest-f149/naseljavanja-albanskih-plemena-u-zap-hercegovini-t67675.html> (pristup 22. 11. 2023.). Dakako, namjera nam nije baviti se ovdje hrvatskom etnogenezom ni procesima modernizacije koji su pak dio nacionalnointegracijskih procesa i koji su iznjedrili moderne nacije. Isto tako nije nam namjera upuštati se u bilo kakve prizemne rasprave, pogotovo ne prostačkim i mitomanskim rječnikom, nego samo upozoriti na pojave i tendencije koje se javljaju ne samo na opskurnoj međumrežnoj sceni te ih pokušati legitimirati i u znanstvenom diskursu.

¹² Mulić, Jusuf, 2004. *Hercegovina*, knj. 2.1., Mostar: Muzej Hercegovine, 110; Mulić, Jusuf, 2007. *Hercegovina*, knj. 2.2., Mostar: Muzej Hercegovine, 153; Kubat, Izet, Čampara-Hako, Salko, 2015. *Genocid nad muslimanima u Istočnoj Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Geoprojekt Tuzla, 72 i 100; Smajić, Ramiza, 2019. *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 66 i 182-183.

¹³ Selo Gruda spominje se u popisu Skadarskoga sandžaka 1485. i u njemu Lješ Gruda te Vuku i Vola sinovi Grude. Usp. Pulaha, Selami, 1974. *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RP. Të Shqiperise, Instituti i Historisë, 323 i 395. U istome popisu spominju se i Rajk i Gjon Gruda u selu Koplik te Gjon Gruda u selu Bgur Tuz. Usp. Isto, 153 i 361-362. Još ranije u skadarskom zemljišniku iz 1416. spominje se nekoliko osoba s prezimenom Gruda. Usp. Ljubić, Šime. 1882. *Skadarski zemljišnik* od god. 1416., *Starine*, XIV, Zagreb: JAZU, 33, 35, 38-39, 45.

¹⁴ Pripadnika albanskoga etničkog elementa bilo je u sklopu osmanskih vojnih postrojbi. Primjerice gradsku vojnu posadu 1878. u Ljubuškom prigodom zauzimanja od strane austrougarskih postrojbi činili su mahom Albanci, koji su se mirno predali, otpraćeni u Metković, odakle su otplovili u svoj zavičaj. Usp. Sadiković, Halid, 2013. *Iz prošlosti Ljubuškog*, Sarajevo: Vlastita naklada, 95-96. Vjerojatno je i pojava prezimena Arbanas u Čapljini 1742., u neposrednom susjedstvu Gabele, prežitak i uspomena na nekoga vojnika, podrijetlom Albanca, iz tamošnje vojne posade koju su Mlečani napustili dvadesetak godina prije ovoga spomena. Moguće je i da je neki domaći žitelj dobio nadimak Arbanas, koji je postao prezime, po nekoj kolektivnoj značajki koja se pripisuje tom etnikumu. Dakako, treba spomenuti i masovnije doselj enje albanskoga etničkoga elementa u okolicu Zadra u nekoliko valova od 1726. Usp. Dragutin Babić, Šenol Selimović, 2018. *Zadarski Arbanasi: Sjećanje, etnički i nacionalni identitet*, *Analiza HPD*, vol. 15, no. 1., Zagreb: HPD, 2018., 179-198.

Nakon završetka spomenutih ratnih pustošenja opet se događaju migracije, i to postupno, ali ne albanskoga etničkoga korpusa, nego je riječ o povratnim migracijama izbjeglog stanovništva na taj prostor, ponajprije s prostora koji je nakon sklapanja mira pripao *Serenissimi* i u manjoj mjeri s neposredno susjednih područja koja su i nadalje ostala pod osmanskom upravom.

Drugi je razlog također jednostavan, jer se sâm toponim Grude spominje znatno prije osmanske ekspanzije i osvajanja, koncem 15. i u 16. stoljeću, a pogotovo prije njihova uzmaca u ratovima u 17. stoljeću, što ćemo iznijeti u ovome radu.

Kao treće, osim povijesnih, u prilog drukčijega nastanka toga toponima govori i njegova rasprostranjenost na hrvatskome društvenom prostoru. Tako samo na njegovu jugu postoji toponim Gruda u Konavlima,¹⁵ nekoliko toponima na Pelješcu: Kuni,¹⁶ Potomju,¹⁷ Oskorušnom,¹⁸ Janjini,¹⁹ Sreseru,²⁰ Popovoj Luci²¹ i Dubravi.²² Toponim *Grūde* prisutan je i u Prhinjama,²³ Trebinji i

¹⁵ I konavosko naselje Gruda jedninskoga je oblika, ali je kasnijega postanja. Nastalo je kao objedinjujući naziv za prostor koji su u kasnome srednjem vijeku i dobar dio novovjekovlja „pokrivala“ naselja Bačev do, Držojevići i Tušići. Do 18. stoljeća ta se tri sela navode pojedinačno, a kad bi se obuhvatila skupno, rabio se naziv Držojevići. Tako se u popisu Dubrovačke Republike 1673. spominje Župa Gruda, ali nema istoimenoga naselja, ni Tušića i Bačeva dola, nego se naselje zove Držojevići. Usp. Šundrica, Zdravko, 1959. Popis stanovništva Dubrovačke Republike iz 1673/74. g., *Arhivski vjesnik*, vol. 2, no. 1., Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 431-433. Podatke iz istoga popisa Kapetanić i Vekarić donose raspoređene po naseljima Bačev do, Tušići i Držojevići, vjerojatno nakon antroponimijske analize. Bačev do i Tušići danas su zaseoci naselja Gruda. Dakle Gruda je bio naziv za crkvenu župu, koja je obuhvaćala i prostor ta tri sela, ali i još nekoliko drugih naselja. Osnovana je u 16. stoljeću. Proces prenošenja naziva Gruda i na samo naselje, koje u sebe uključuje tri spomenuta naselja, od kojih su dva danas zaseoci Grude, teče postupno i dugotrajan je, te se proteže do 19. stoljeća, kada konačno prevladava naziv Gruda. Kapetanić, Niko, Vekarić, Nenad, 1999. *Stanovništvo Konavala*, sv. 2, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 16 i 240.

¹⁶ Sastavni dio sela Kuna naziva se Gruda. Usp. Vekarić, Nenad, 1989. *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU, 93.

¹⁷ Jedna od sastavnica sela Potomje također se naziva Gruda. Isto, 95.

¹⁸ Naselje Oskorušno sastoji se od tri sela: Orhanovića, Oskorušna i Zagruđe. Štoviše, za to potonje postoji nesigurna predaja da se tamošnji rod Cibilića doselio iz hercegovačkih Gruda i dao naselju naziv Zagruđa. Isto, 91-93.

¹⁹ U Janjini opstojе toponimi Zagrudica, Pod Grudu, Zagrudine, Zagruđište. Usp. Vidović, Domagoj. 2021. Pogled u toponimiju općine Janjina, *Croatia et Slavica ladertina*, broj XVIII/1, Zadar: Sveučilište u Zadru, 249-250.

²⁰ Toponim Gruda nalazi se u Sreseru. Isto, 248.

²¹ Toponim Zagruđe postoji u Popovoj Luci. Isto, 250.

²² U Dubravi postoji toponim Među grudama. Usp. Oraić Rabušić, Ivana; Vidović, Domagoj, 2012. Prezimena i toponimija Dubrave na poluotoku Pelješcu, *Rasprave*, broj 47/1, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 140.

²³ Vidović, Domagoj, 2015. Mjestopis i toponimija Prhinja u Popovu, *Stolačko kulturno proljeće*, broj 13, Stolac: Matica hrvatska, 105.

Cicrini,²⁴ sve troje u Popovu,²⁵ Baćini i Baškoj Vodi u Makarskome primorju,²⁶ Otrićima-Seocima u Pojezerju zabilježen još 1836. g.,²⁷ Prapratnici kod Neuma²⁸ i Zijemljima kod Mostara.²⁹ Toponimski oblik *Grūdine* naziv je dijela grada Metkovića,³⁰ a takvi oblici postoje u neumskim Broćancu i Gradcu te neretvanskim Glušcima,³¹ imotskim Studencima³² i Rakitnu (D. Poklečani).³³ Toponim *Za Grudam* bilježi se u Neumu,³⁴ *Hladnica na Grudini* u Hutovu,³⁵ *Golužine grude* u Prapratnici,³⁶ *Kužića gruda* između Crnića i Gabele,³⁷ *Grudice* u Bristu.³⁸ U k.o. Rasno kod Širokog Brijega postoje toponimi *Gruda*, *Grudina* i *Grudine*,³⁹ na području Ljubuškog, u selu Prolog, postoji toponim *Nad grudinom*, a u Vašarovićima *Pod grudinom*.⁴⁰ To je samo dio toponima s navedenom osnovom južno od Cetine, a zasigurno bi ih se pronašlo još ako bi se istražila i detaljnije proučila mikrotoponimija ostalih dijelova istoga područja. Apelativ je gruda (mn. grude) i njihove izvedenice prisutan u Hercegovini i u suvremenome svakodnevnom govoru. Je li moguće naći žitelja zapadne

²⁴ Vidović, Domagoj, 2017a. Toponimija sela Trebinja u Popovu, *FOC*, broj 26, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 115.

²⁵ Na području između Zavale i Kijev Dola, također u Popovu, nalazi se toponim Grude. Usp. Vidović, Domagoj, 2011. Toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do u Popovu, *FOC*, broj 20, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 224.

²⁶ Vidović, Domagoj, 2017. Toponimija Makarskoga primorja, u zborniku: *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, Tomasović, Marinko (ur.), Makarska: Gradski muzej, 562; Marinović, Ivo; Šutić, Baldo; Viskić, Milorad, 2005. *Baćina*, Ploče: Udruga Paganja, 185.

²⁷ <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1922291.130218111%2C5331290.846962106%2C1958656.0464247838%2C5344839.310225653> (pristup 3. 3. 2024.).

²⁸ Vidović, Domagoj, 2014a. *Zažapska onomastika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 228.

²⁹ Vidović, Domagoj; Vidović, Dragan, 2016. Pogled u toponimiju Zijemlja, Bjelopoljska zora, broj 11-12, Bijelo Polje: HKD Napredak, 12.

³⁰ Vidović, Domagoj, 2013. Ojkonimija Neretvanske krajine, *Croatica et Slavica ladertina*, broj IX/1, Zadar: Sveučilište u Zadru, 8.

³¹ Isto, 216.

³² Babić, Ivan, 2008. *Studenački rječnik*, Studenci: Župni ured, 139.

³³ Petričušić, Ružica, 1998. Stećci, u: *Ljetopis posuški*, ur. R. Jolić i ostali, Posušje: Matica hrvatska, 81.

³⁴ Vidović, 2014., 219.

³⁵ Isto, 231.

³⁶ Isto, 270.

³⁷ Vidović, Domagoj, 2008. Prezimena sela Vid u Neretvanskoj krajini, *FOC*, broj 17, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 144.

³⁸ Vidović, 2017., 564.

³⁹ Šimić, Marinka; Dugandžić, Ivan, 2022. *Mistopisi na jugozapadu Širokoga Brijega*, Široki Brijeg: Hrvatsko društvo čuvara baštine, 41.

⁴⁰ *Popis parcela prema katastarskom operatu iz 1974*. Grad Ljubuški, Služba za imovinsko pravne poslove.

Hercegovine koji nije čuo za izraz *gruda sira, gruda sniga, grudina*,⁴¹ *grudanje, rodna gruda*, ili ga rabio...?!⁴²

Dakle ne može se zaniijekati postojanje sličnosti, gotovo istovjetnosti, između toponima Grude i imena albanskoga plemena Gruda; razlika je kod tih oblika što je prvi množinski, a drugi je u jednini. Međutim, umjesto izleta u albanski jezični i etnički korpus i migracijske čimbenike, puno je logičnije, nakon svega iznesenoga, rješenje etimologije toga hercegovačkog toponima tražiti u slavenskome, odnosno hrvatskome leksičkom blagu, o čemu nam svjedoče brojni jezikoslovci i rječnici.

Gluhak etimologiju riječi *gruda* izvodi po sljedećem redoslijedu: *Grūda, praslav. *grōdʔb/*grudʔb; bugar. gruda; slov. gruda; češki hruda; polj. grąd, uzvisina na suhu; ukraj. hrud, uzvisina; latin. grandis, velik, jak. Ie. korijeni: *ghreud-/ *ghrūd-/ *grōd-.*⁴³

Skok to objašnjava na sljedeći način: *grūda, ie. korijen *ghrēu-/ *ghrōu-, rastrti, razbiti, može biti proširen formantom –d [u Gluhaka].*⁴⁴

Češki jezikoslovac Šmilauer pak isto tumači ovako: *grōdʔb, brežuljak, uzvišeni teren u močvari; hrv. Grūde; češ. dij. Hrudý; polapski Groond, polj. Grąnd; ukraj. Nova-grudan; rus. Grudnica.*⁴⁵

France Bezljaj, slovenski jezikoslovac, izvodi sličnu etimologiju: **grōda/*gruda/*grōdʔb/*grudʔb*. Navodi se i češki dijalekt. *hrūd, neplavljeni pješčani hum iz praslav. *grōdʔb, odakle i njem. dijalekt. grand, pijesak.*⁴⁶

⁴¹ Hercegovina je prepuna kamenih humki, sličnih gomilama, nastalih trijebljenjem kamena radi stvaranja obradivoga zemljišta koje se zovu – grudine. Dakle grudina je gomila kamena nastala krčenjem nekoga zemljišta, gdje se kamen vadi (krči) i trijebi iz zemlje i baca na jedno mjesto i tako nastaje grudina. To slikovito definira fra Petar Bakula još prije stoljeće i pol, kada dolazi u broćanski Gradac i tu nalazi starodrevno, veliko groblje zvano *Grudine*, s „... preko stotinu plemićkih i velikaških grobova...“ a značenje toponima Grudine definira kao „gomilu kamenja“. Usp. Bakula, Petar, 1970. *Hercegovina prije sto godina*, Mostar: Hercegovački franjevci, 88; I suvremeni posuški franjevac slično definira pojam grudine. Usp. Lončar, Vlado, 2020. *Rječnik moga djetinjstva iliti Rječnik idioma moga zavičaja*, Zagreb: Hum naklada, 180. O uporabi apelativa grudina u spisima hercegovačkih franjevaca 19. stoljeća vidi više u: Šimić, Marinka, 2021. *Leksički arhaizmi u nekim zapadno štokavskim govorima, Hercegovina*, no. 7, Mostar: Filozofski fakultet, 339.

⁴² Čak i u hrvatskom kulinarstvu postoji riječ gruda: „Mješavina divljeg bilja, na Zlarinu poznata pod imenom dible zelje, rado se jede u srednjoj i južnoj Dalmaciji, a posebno na srednjodalmatinskim otocima. Omiljenost ovoga divljeg povrća vidljiva je i po najraznovrsnijim imenima koje je narod smislio za tu mješavinu: u Ravnim kotarima to je svakoher, u splitskoj okolici mišancija, u dubrovačkoj okolici pazija i pakoleč, na Lastovu pustolažina, na Korčuli mišanca, **gruda** i parapač, na Hvaru i Visu divlje zelje, na Braču parež i pareščina, na Ižu ščadovina, na Prviću divina...“ Usp. Randić-Barlek, Mirjana. 2022. Uloga dibleg zelja u prehrani žitelja otoka Zlarina, u: *Tustopizde u izobilju – kurcoglava ni za lijek, samoniklo jestivo bilje otoka Zlarina*, Zagreb: Agronomski fakultet, 122.

⁴³ Gluhak, Alemko, 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec, 251.

⁴⁴ Skok, Petar, 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb: JAZU, 626-627.

⁴⁵ Šmilauer, Vladimir, 1970. *Příručka slovanské toponomastiky*, Praha: Academia, 73.

⁴⁶ Bezljaj, France, 1976. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana: SIANU, 146-148.

Domagoj Vidović taj toponim tumači kao *Grūde* < *gruda* 'okruglast grumen'.⁴⁷

Na koncu, *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* taj apelativ objašnjava ovako: „Postalo od psl. **grúda* (a. p. a) (sln. *grúda*, rus. *зрýда*, polj. *gruda*). Na postojanje psl. varijante s nazalnim samoglasnikom, **grōda*, možda upućuje stpolj. *grqda* 'suho mjesto među močvarama'. Ova je riječ izvedena od korijena od kojeg su lit. *grúisti* 'lomiti, mrviti', latv. *Graūds* 'žito', njem. *Grütze* 'kaša'<ie. **g^hrowd-* 'mrviti'. Prvotno bi značenje bilo 'smrvljena smjesa'.“⁴⁸

Uz toliku zastupljenost riječi *gruda* u hrvatskoj toponimiji, hrvatskom jeziku i u slavenskim jezicima uopće te izostanak bilo kakvoga povijesnoga uporišta o migraciji albanskoga etničkoga elementa na prostor zapadne Hercegovine, pogotovo, ponovimo opet, takvoga izostanka nakon pustošenja u mletačko-osmanjskim ratovima u 17. stoljeću, doista je bespredmetno etimologiju tamošnjega toponima Grude tražiti u albanskom, bilo etničkom, bilo jezičnom korpusu.

Stoga, iako postoji albansko pleme Gruda, a valjalo bi istražiti i njegovu etimologiju,⁴⁹ držimo da je umjesto neutemeljene albanske etimologije prihvatljivije i kudikamo logičnije etimologiju toga hercegovačkoga toponima tražiti u hrvatskome, odnosno u slavenskome leksičkom korpusu, jer je to sveslavenski apelativ, s praslavenskim korijenom.

Spomeni Gruda i Gruđana do 18. stoljeća

Spomen iz 1575.

Rekosmo već da je više od pola stoljeća u optjecaju podatak o spomenu Gruda 1575. i ponavljali su ga svi autori koji su o tome naselju pisali kasnije.⁵⁰ Tada je katolike u Hercegovini snašla velika nevolja, samo jedna u nizu mnogih, a vrela, reklo bi se, „vole“ upravo nevolje, pa su i Grude tako nevoljko tada ušle u krug pismenosti i to se dugo držalo njihovim „rođendanom“. O čemu se zapravo radi? U historiografiji o osmanskoj vlasti u Bosanskom ejaletu odavno je poznata činjenica o nastojanjima pravoslavnih prelata da pod svoju jurisdikciju podvrgnu i katolike, čemu su se ovi, uz goleme napore i još veće

⁴⁷ Vidović, Domagoj. 2010. Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova, FOC, no. 19, Zagreb: HAZU, 308.

⁴⁸ Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka; Brozović Rončević, Dunja, 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. svezak, A – Nj. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 306.

⁴⁹ Prema Skoku, „Arbanasi posudiše *grude* f 'Scholle', epirski Grci od nestalih epirskih Slavena γροῦδα 'gruda sira.'“ Usp. Skok, 1971, 626.

⁵⁰ Vego, 1964., 98; Iako je podatak poznat i od ranije, u literaturu ga je uveo Vego i njegove navode recikliraju kasniji radovi. Usp. Dragičević 1995, 9; Dragičević, Marko, Mladi, 1995. *Stoljetnica grudske župe* (1895.-1995.), *Kršni zavičaj*, broj 28, Humac: Franjevački samostan, 61; Nikić, 2011., 50;

troškove, grčevito opirali.⁵¹ O tome je riječ i u ispravi iz 1575. godine, jer tadašnji mitropolit zahumsko-hercegovački, kasnije patrijarh srpski, Savatije Sokolović, ide s 12 konjanika po zapadnoj Hercegovini, odnosno „ovoj zemlji“, kako piše u ispravi, i ubire porez čineći svakovrsno nasilje, pri čemu je objesio nekoga fra Ivana.⁵² U njegovoj se pratnji po zlu isticao stanoviti Rajak, koji se predstavljao kao Divane Hasan. Stoga su se tamošnji katolici, odnosno njihovi glavari, seoski knezovi, obratili mostarskom kadiji Aliji sinu Muratovu tražeći zaštitu, a među tim knezovima bio je i Petar sin Matijin iz sela Gruda.⁵³

Spomen iz 1585. godine

Deset godina kasnije izvršen je popis poreznih obveznika u Hercegovačkom sandžaku, kojemu je pripadala i nahija Imota. Tada se u toj nahiji, između ostaloga, spominju mezre *Ružići*, *drugi naziv Bornjak i Gruda*.⁵⁴ One se nalaze u ruci stanovnika sela Ružići i Gruda, a timar su Mehmed-age, dizdara vrgorske tvrđave, s prihodom od 3.000 (?) akči. Još se naglašava da su stanovnici ta dva sela, ako žele loviti ribu, dužni timarniku davati desetinu.⁵⁵ Iz tih podataka dalo bi se naslutiti da uz mezre⁵⁶ Ružići i Grude postoje i istoimena sela. To dokazuje

⁵¹ Više o tim presezanjima i literaturu o istome vidi u: Džaja, Srećko M., 1999. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar: Ziral, 203. passim.

⁵² Drži se da bi taj fra Ivan mogao biti fra Ivan Rozić, koji je obješen u Vrgorcu i kojem je narod još u 18. stoljeću kao čudotvorcu hodočastio iz raznih krajeva. Usp. Bogović, Mile; Jurišić, Hrvatinić, 2005. *Hrvatski mučenici za vjeru i dom*, Split, Gospić: Verbum, Glavni odbor za izgradnju Crkve hrvatskih mučenika, 108-109.

⁵³ Arhiv samostana u Zaostrugu (dalje: ASZ), *Acta turcarum*, Z-62. Taj je dokument objavljen već nekoliko puta. Usp. Matasović, Josip, 1927. Fojnička regesta, *Spomenik*, knj. 67, Beograd: SKA, 114; Mandić, Dominik, 1934. *Acta franciscana Hercegovinae*, tom. I, Mostar: Povijesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca, 36-37; Boškov, Vančo. 1992. Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV-XVII vek), *Spomenik CXXXI*, Beograd: SANU, 20-21.

⁵⁴ Zanimljivo je da taj toponim, upravo iz istoga popisa, Isailović i Jakovljević čitaju kao „mezra Ružići, drugim imenom Turjak“. Ako je ispravno čitanje to, a ne Aličićovo (*Bornjak*), onda se rješava pitanje ubikacije mezre Turjak iz popisa iz 1477., na što upozoravaju i spomenuti autori. Usp. Isailović, Neven; Jakovljević, Aleksandar, 2019. *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528. – 1604.)*, Šibenik: Državni arhiv, JU Nacionalni park Krka, 225-226; Aličić, Ahmed S., 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 82.

⁵⁵ Aličić, Ahmed S., 2014. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, Sarajevo: Dobra knjiga, 355.

⁵⁶ Mezra predstavlja veće obradivo zemljište koje ima obilježje da je nekada bilo naseljeno ili ima tendenciju naseljavanja; staro selište, napušteno ili raseljeno selo. Usp. Spaho, Fehim Dž., Aličić, Ahmed S., 2007. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 467-468; Prema S. Buzov „termin mezra (orig. mezre'a, u doslovnom prijevodu obrađeno ili obradivo mjesto) obično se prevodi kao selište, što ima smisla u slučajevima kada je mjesto napušteno, tj. nenaseljeno. Međutim, kada se radi o naseljenoj mezri, priličnije bi bilo prevoditi ovaj termin kao zaseok kada je

popis hajmana iz istoga popisa, kada je u selu Grude popisan Paval sin Stipana (Stepana).⁵⁷ Tomu u prilog dodatno govori i podatak iz „vlaškoga“ deftera nastalog iste godine, do sada neobjavljenoga, kojim je popisano stanovništvo Hercegovačkoga sandžaka u vlaškom statusu i u njemu je, u vlaškoj nahiji Mostar, popisan džemat Ivana, sina Stipana, kojem pripadaju sela Priboj Kongora (Drinovac), Bilo Polje, Brzgul, Grude i Podobrinje, kao i džemat Nikole, sina Radivoja sa selima Donja i Gornja Tihaljina, selo Turjak drugim imenom Ružići i selo Dragići.⁵⁸

Spomen iz 1533. godine

Osim tri spomenuta, osmanlijski izvori donose još raniji spomen Gruda. Naime u popisu Hercegovačkoga sandžaka iz 1533. popisano je selo Grude (Gozde) u nahiji Imota.⁵⁹

Spomeni za Kandijskoga rata

Tijekom Kandijskoga rata, vjerojatno najzloglasnijega koji se vodio na području zapadne Hercegovine u njezinoj pisanoj povijesti, imamo spomene Gruda i Grušana. Najslikovitija potvrda neopisive okrutnosti i razaranja u tome ratu jest Ljetopis fra Pavla Šilobadovića, suvremenika događaja, koji, ako se i zanemare sva pretjerivanja, čemu su kroničari skloni, riše otužnu i sumornu sliku toga vremena. Budući da je istraživani prostor pripadao osmanskom *serhatu*, onda se s punim pravom i pokrićem i na njega mogu primijeniti stihovi o Krajini: „Ovaka je krvava Krajina: s krvi ručak, a s krvi večera, svak krvave žvače zalogaje, nikad b'jela danka za odmorka“,⁶⁰ a ako je možda nekomu čudno i neshvatljivo značenje tih stihova, dovoljno je samo zaviriti u taj ljetopis i bit će mu više nego jasno. Dakle ono što M. Šarić kaže za Tursku Hrvatsku i sudbina toga prostora „... bit će trajno obilježena perifernošću, odnosno konfliktnom i nestalnom granicom kao glavnim vektorom povijesnog razvoja...“⁶¹

takva mezra ubilježena kao dio nekog sela.“ Usp. Buzov, Snježana. 2011. Petrova gora, vlaška nahija, *Titius*, god. 4, br. 4, Split: Filozofski fakultet, 316.

⁵⁷ Aličić, 2014., 363.

⁵⁸ Lučić, Josip, 2021. *Imotski kraj u osmanskim izvorima*, diplomski rad, Split: Filozofski fakultet, 25; Isailović, Jakovljević, 2019., 225-226. Taj podatak iz vlašškoga deftera iz iste godine dodatno govori u prilog spomenutoj ubicaciji mezre Turjak iz popisa 1475.-77. godine u Ružiće.

⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), TD 174 (416), 146.

⁶⁰ Hoermann, Kosta, 1976. *Narodne pjesme muslimana u BiH*, Sarajevo: Svjetlost, 294.

⁶¹ Šarić, Marko, 2023. Lovinački kraj na razmeđu epoha u XVI. stoljeću: nahija Cvituša prema osmanskom popisu iz 1585., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 55, no. 2, Zagreb: Filozofski fakultet, 136.

U tome krvavome vrtlogu jedno od rješenja za preživljavanje bio je bijeg s kućnoga ognjišta, posebice iz epicentra krvavoga pira, što je tada zacijelo bio zabiokovski prostor, bijeg što dalje, u ovome slučaju na morsku obalu, na Makarsko primorje,⁶² koje se već na početku ratnoga sraza spomenutih imperijalnih sila odmetnulo od Osmanlija i dobrovoljno prihvatilo vlast Prejasne.

U novoj sredini najčešće dolazi do grupiranja sa zavičajnim, također izbjeglim, nevoljnicima, što je za golemu većinu katoličkoga stanovništva iz zabiokovske unutrašnjosti bilo spomenuto Makarsko primorje, navlastito sama Makarska, te Podgora, Tučepi, Drvenik, Podaca, Zaostrog i Gradac.

Na taj se primorski prostor slilo mnoštvo svijeta iz unutrašnjosti, posebice s područja Imotske krajine, kojoj su tada pripadale i Grude, pa je tako u Podgori utočište našao „... aranbaša Stipan Čorbina Čorapović iz Gruda iz(d)no (!) Imote.“, koji je 1668. bio kum na krštenju Ivanu sinu Matija Sumića i žene mu Vice,⁶³ domicilnih Primoraca, iz zaseoka Otučaka, kojega Stojković pripisuje Drašnicama.⁶⁴

Isti se harambaša, Stipan Čorapović, spominje još ranije u Podgori, 1664., kada sa ženom Družijanom krsti kćer Anu,⁶⁵ što znači da je tamo već bar pet godina. U Podgori je 1669. upisano krštenje i „... Petra sina aranbaše Stipana ajduka i Družina. I bih kum aranbaša Ivan Galiot sin Miloša Medvidovića s Ledinca izno(!) Imote.“⁶⁶

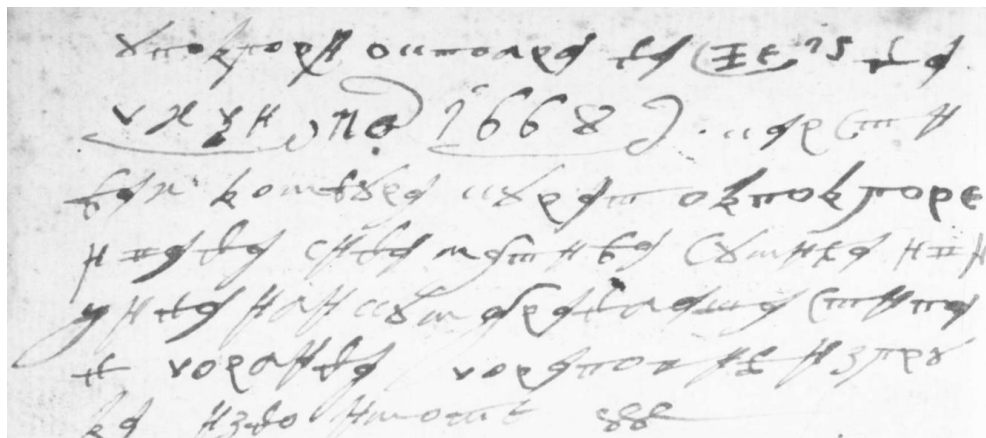
⁶² Dakako, bilo je i suprotnih slučajeva, kada se to stanovništvo, ne samo muslimansko, nego i kršćansko, za vrijeme intenzivnih okršaja, s poprišta izravnoga pustošenja, iz epicentra sukoba, sklanjalo dublje u unutrašnjost, u zavjetrinu teritorija pod osmanskim vrhovništvom. Usp. Koncul, Antun, 2016. *Stanovništvo župe Gradac 1708.-1918. godine*, doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišni interdisciplinarni studij povijesti stanovništva, 108; Rimac, Marko, 2022a. *Bitka za Imotski 1717*, Split: Filozofski fakultet, 52-53.

⁶³ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-HDA-883), inv. br. 1961, MK Podgore (1637.-1689.), (nenumerirano), 15. 10. 1668. Za Grude je rečeno da su *iz dna Imote*, s ruba Imote.

⁶⁴ Stojković, Marijan, 1933. Podgora u XVII. stoljeću, *ZbZNŽO*, knj. XXIX, sv. 1, Zagreb: JAZU, 124 i 144.

⁶⁵ HR-HDA-883, inv. br. 1961, MK Podgore (1637.-1689.), (nenumerirano), 5. 10. 1664.

⁶⁶ Isto, 23. 3. 1669. Uz Grude, vidimo, i Ledinac je, inače još nešto istočnije, s ruba Imote.

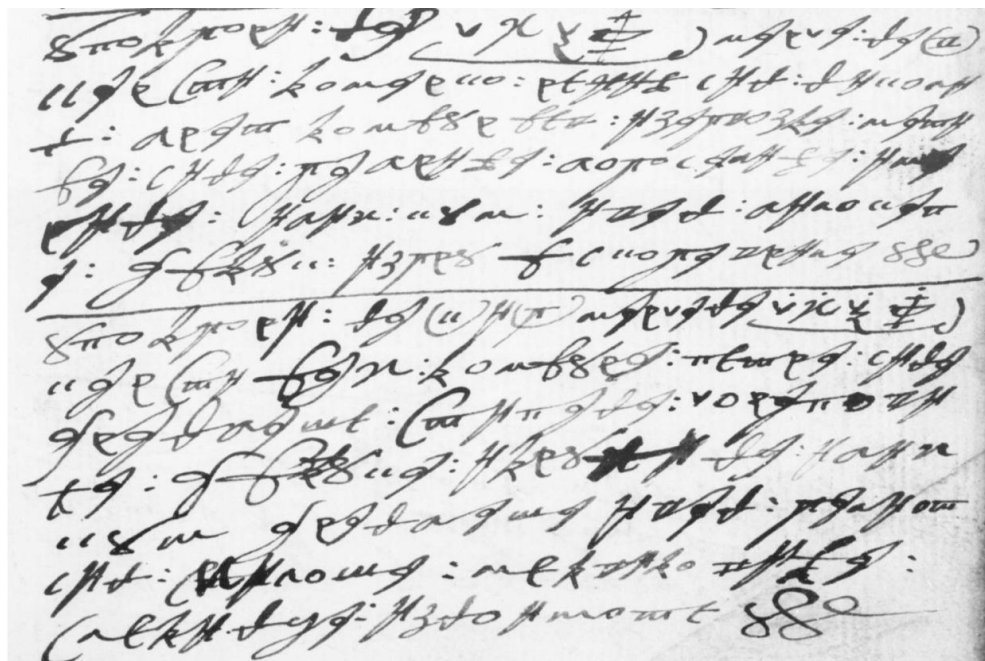

Slika 2. Stipan Čorapović Čorbina iz Gruda „izno Imote“, kum na krštenju u Podgori 1668. godine
Izvor: HR-HDA-883, inv. br. 1961, MK Podgore (1637. – 1689.)

Dakle riječ je o istim osobama, a Stipan, vidimo, osim, što je *aranbaša*, ujedno je i *ajduk*. Kum mu je bio čuveni Ivan Galiot s Ledinca, naselja istočno od Gruda, kojemu je pravo prezime bilo Medvidović, a po tome je rodu nazvano selo Medvidovići, u današnjem govoru Medovići, dio današnje Općine Grude. Spomenuti je Ivan bio čuveni *mejdandžija*,⁶⁷ koji je nakon završetka Kandijskoga rata preveo jednu skupinu izbjeglica iz Makarskog primorja, već prije tamo dobjeglih iz hercegovačkoga zaleđa, dakle dvostrukih izbjeglica, u splitsku okolicu, a on se konkretno nastanio u Klisu.⁶⁸

⁶⁷ Soldo, Josip Ante, 1993. *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split: Književni krug, 29.

⁶⁸ Usp. Grubišić, Ivan, 2019. Harambaša Galiot i doseljenici u Klis, Mravince i Vranjic, *Tusculum*, vol. 12, no. 1, Solin: JUK Zvonimir.

Slika 3. Bilokava iz Grudskoga Vrila, Čorapović iz Gruda i
Medvidović-Galiot iz Ledinca 1669. godine

Izvor: HR-HDA-883, inv. br. 1961, MK Podgore (1637. – 1689.).

Osim Gruda i Čorapovića, u Podgori se spominje i drugi izbjeglica iz istoga mjesta, odnosno iz Grudskoga Vrila. Naime dvadesetak dana prije potonjeg upisa zabilježeno je krštenje „... Matija sina Gargića Borosalića i Marina. I bih kum Ivan Bilokava ajduk iz Grujskoga Vrila.“⁶⁹ Vrlo je zanimljivo prezime toga hajduka iz Grudskoga Vrila – Bilokava, nedvojbeno upisano u tom obliku, što mu je najvjerojatnije bio nadimak. Reklo bi se, s jasnom motivacijom nastanka. Dakle nevolje Kandijskoga rata dovele su u Podgoru, tadašnje ne samo izbjegličko utočište, nego i svojevrсни vojnički tabor, dvojicu Gruđana, što je bila prilika da im se zabilježe imena.⁷⁰

Završetkom rata oni ostavljaju Podgoru, jer ih tamošnje matice pod tim prezimenima više ne bilježe. Što je bilo s hajdukom Bilokavom, ne znamo, ali se Čorapovići vraćaju u Gruđe, jer se tamo spominju i nakon završetka rata, točnije u

⁶⁹ HR-HDA-883, inv. br. 1961, MK Podgore (1637-1689.), (nenumirano), 2. 3. 1669.

⁷⁰ Uz Gruđane Čorapovića i Bilokavu te Galiota-Medvidovića iz Ledinca, iz nedalekoga je susjedstva, iz Klobuka, i Grgić Borosalić spomenut u potonjem upisu, čijem je djetetu Bilokava bio kum. Je li taj Grgić rodonačelnik klobučkih Grgića?

oba biskupska popisa iz sredine 18. stoljeća.⁷¹ Ipak, do konca istoga stoljeća i oni će, vidjet ćemo kasnije, ponajprije seljenjem, potpuno nestati iz Gruda.

Grude nakon Morejskoga rata

Ni petnaest godina nakon Kandijskoga rata uslijedio je još jedan obračun imperijalnih sila, novi krvavi pir, ostavivši svoje tragove i na promatranome području, koje se opet našlo u njihovu epicentru. Haranja, paljenje, robljenje, pljačka dio su lepeze ponovljenih stradanja, kao i u prethodnom ratu, ali, čini se, s nijansu manjim intenzitetom. Međutim taj novi rat, poznat pod nazivom Morejski, imao je druge, dalekosežnije posljedice, koje se i danas osjećaju. Tada je na istočnojadranskoj obali imperijalna granica pomaknuta znatno dublje u zaleđe, u unutrašnjost, odnosno vlast *Serenissime* pomaknuta je s granica distrikta njezinih obalnih urbanih cjelina prema brdsko-planinskim lancima u zaleđu, na kojem se prostoru učvrstilo ime Dalmacije, a s čije se druge strane granice zadržala bosanska i hercegovačka prostorna atribucija. Osim preraspodjele društvenoga prostora, najvažnija posljedica imperijalnoga razračunavanja bila su snažna migracijska kretanja, odnosno preseljenje velikoga dijela kršćanskoga stanovništva s osmanskoga područja na mletačku novu stečevinu i obratno, muslimanskoga življa, ali njega u potpunosti ako se nije kristijaniziralo, s iste na prostor koji je i dalje ostao pod osmanskim vrhovništvom.

Morejski rat okončan je 1699. Karlovačkim mirom, nakon čega je započet proces osmansko-mletačkoga razgraničenja na samome terenu i njegovim završetkom, povlačenjem granične crte Grimani (*Linea Grimani*), osmanska je vlast odmah izvršila popis toga pograničnoga područja, od Tromede kod Knina do nahije Gacko u Hercegovini, koji je i dalje ostao pod njezinom vlašću.⁷²

Rekosmo već da su i u tome ratu Grude, kao dio Imote, u epicentru ratnih operacija, bolje rečeno klanja, paleža i pljačke, što tako plastično ilustrira i makarski ljetopisac, primjerice za siječanj 1686. godine: „Istoga dnevah druga vojska udarih na Posušje, 1500, i prid njimi Nakik (!) Matij vo(j)voda. Opale Posušje, Gradac, Grude, Kočerin. Dognaše male živine 3 hiljade, goveda 800, konja naprceni svake robe veće ho(d) sto a sto ni(je) naprcene 50, posikli ljudi 6, uhitili 30, pak i ji(h) puste nikoliko što ne more hoditi, tima (!) ji pristiknu (!) banduri kod Gru(d)skog vrila,

⁷¹ Nosić, Milan; Vidinić, Magdalena, 1999. *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena 1*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo, 40-41; Nosić, Milan; Vidinić, Magdalena, 2000. *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena 2*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo, 51.

⁷² Hafizović, Fazileta, 2016. *Popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb, Sarajevo: SKD Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Orijentalni institut.

onde nika(ka)ko odvarnuji 6, dvah uhite živa a 2 ubiju a 2 utope u plato(!) a jedan pripliva, ostali zdravo dođu i plino dognu i banduri otmu sto i pedeset goveda. Tako se vojuje i otimlje jedan drugomu. Amen.“⁷³ Zanimljivo je da u dosadašnjoj literaturi i nama dostupnim vrelima nema podataka o imenima stanovnika samoga sela Gruda u Morejskome ratu, za razliku primjerice od susjednih Ružića, čiji se žitelji spominju i u tome, kao i u prethodnome ratnome vrtlogu.⁷⁴

U spomenutome popisu nakon rata i izvršenoga razgraničenja u sklopu kadiluka i nahije Imotski popisano je i selo Grude, koje je bilo carski has. U njima je popisana jedna ruševna kula, koja pripada Mostarcu Mustafa-agi i njegovoj braći, te mlin na rijeci Grude, očigledno u Grudskome Vrilu, s četiri kola (vitla), koji je također u ruševnom stanju. Dva od njih pripadaju Ali-agi Mehdizadi, a druga dva pripadaju zajednički njegovu sinu Mehmed-agi i stanovništvu sela.⁷⁵

Sultanovi podanici u spomenutome su selu:

„Jozep/Jozip, sin Marka kuća 1. Nastanjen na svojoj zemlji.

Ivan, sin Marka kuća 1. Nastanjen na svojoj zemlji.

Drugi Ivan, sin Grubiše kuća 1. Nastanjen na svojoj zemlji.

Stipan, sin Mihovila kuća 1. Nastanjen na svojoj zemlji.

Kuća ukupno 4.

Osim spomenute raje, koja su stari posjednici, još se navode kao stari posjednici:

– Hasan-aga. Prisutan je.

– Mehdi-zade Ali-aga. Prisutan je.

– Ibrahim?. prisutan je.

– Mustafa-aga i njegova braća iz Mostara. Oni su prisutni.

– Buro? Ali i Ibrahim. Umro /'fevt' je napisano iznad prvog imena, ali izgleda da se odnosi na oba lica/. Njihove su zemlje date na licitaciju, puste su.

– Grgur. On je u Osmanskoj Državi.

– Mihovil. Umro je. Njegov sin Matija nalazi se u Osmanskoj Državi.

– Nikola. Na neprijateljskoj je teritoriji.

Nema druge zemlje bez posjednika.“⁷⁶

⁷³ Soldo, 1993., 56.

⁷⁴ Tako se u Makarskoj spominje Abraham Radeljić iz Ružića, koji 1700. sa ženom Jelom krsti blizanke Andu i Katu. Još prije Morejskoga rata, a nedugo nakon Kandijskoga, čije su ih nedaće tamo dotjerale, u Tučepima se spominju Bože Čović, koji 1672. sa ženom Božicom krsti sina Ivana, te Vid Ribić, koji sa ženom Katom 1671. krsti sina Matu. Još prije njih iz Ružića se u Tučepima, u tijeku Kandijskoga rata, 1668. spominju Križan Rudanović i Jure Pavić. Spomenuti je Križan 1663., također u Tučepima, ubio brata Juru. Usp. Arhiv samostana u Makarskoj (dalje: ASM), S-46, 12v.; 94r.; 93v.; 59r.; 49v.; Soldo, 1993., 23.

⁷⁵ Hafizović, 2016., 180-181.

⁷⁶ Isto, 181.

Vidimo da su u Grudama nakon Morejskoga rata samo četiri kućanstva. Osim njih i petorice muslimanskih posjednika, još su bila tri kršćanska posjednika imanja na području Gruda. Nije posve jasno jesu li oni živjeli drugdje, a tamo su imali posjed, ili su tamo stvarno i živjeli, a odatle privremeno izbjegli kloneći se ratnih nedaća. Ako je to u pitanju, onda su dvojica od njih vjerojatno izbjegla u unutrašnjost osmanske države, svakako u doseg njezine vlasti,⁷⁷ dok je jedan posjednik izbjegao izvan dosega osmanske vlasti, zacijelo na područje što je potpalo pod vrhovništvo *Serenissime*. Po osmanskome običaju, ni jednom posjedniku nije navedeno prezime, ali je vrlo lako moguće da je među njima netko od već spominjanih Čorapovića, prisutnih tu i prije i nakon toga popisa, a vjerojatno i netko od Spajića, Miloša, Zorića ili Majića (Ćorluka)... zabilježenih tu nedugo nakon toga u biskupskim popisima 1742. i 1768., a čiji potomci tamo pribivaju i danas. O mogućim nasljednicima spomenutoga hajduka Bilokave možemo još manje pretpostavljati.

U 18. stoljeću do biskupskih popisa: Mali rat ili posljednji imperijalni obračun

Petnaestak godina nakon završetka Morejskoga rata dvije imperijalne sile u silaznoj putanji moći, čiji je tek blijedi odsjaj bio paradni nastup mletačkoga pregovarača u Požarevcu Carla Ruzzinia, koji je na pregovore stigao s tri kočije, s po šest upregnutih konja,⁷⁸ još su jednom „ukrstili sablje“ svodeći konačnu bilancu svojih višestoljetnih srazova. Ipak, taj je ratni sukob bio znatno kraći i po svojoj pojavnosti neusporedivo blaži nego prethodna dva. Iako je tada Imotski, a vjerojatno i cijela Imotska krajina, zbacio osmanski „jaram“, Požarevački mir, završni čin imperijalnoga obračuna, imao je za prostor stare Imote posljedice, kao što ih je Karlovački mir imao za nešto širi hrvatski društveni prostor – presijecanje istovjetnoga etnokonfesionalnoga korpusa imperijalnom granicom, koja mu je bitno odredila sudbinu za iduća stoljeća. Spomenute su imperijalne sile međusobno raspolutile prostor stare Imote, još od srednjovjekovlja kompaktan, a znak toga neprirodnoga i tragičnoga raspleta ostao je do danas ne samo u

⁷⁷ Moguće je da se to dogodilo upravo s Gruđanima u Malom ratu. Naime Mlečani u tome ratu zauzimaju ako ne cijelu Imotu, onda njezin velik dio i 1717. daju investituru u selima Batin i Sovićima Križanu, Grgi i Marinu Vrljiću te Marku Toliću i Anti Borozanu, svima iz Mostarskoga Blata, ali za koje je naglašeno da su rodom iz Imote. Dakle čini se da su oni u ratnom vrtlogu izbjegli iz rodne Imote dublje u unutrašnjost Osmanskoga Carstva, dotično u Mostarsko Blato, a kad je Venecija zauzela dio Imote, oni se vraćaju natrag i tamo dobivaju zemlju, koja je prije rata bila u rukama, između ostalih, i Hasana Spajića. Usp. Rimac, 2022a, 88-89.

⁷⁸ Alduk, Ivan, 2017. Uvod, *Znanstveni skup povodom 300-te godišnjice oslobođenja Imotskog od osmanske vlasti*, knjiga sažetaka, Imotski: Konzervatorski odjel, Pučko otvoreno učilište, Franjevački samostan, 2.

zemljopisnoj, političkoj i mentalnoj zbilji, nego, kako rekosmo, i u samom imenu dijela toga prostora koji je pripao Osmanlijama, Bekija.

Prostor Bekije zadržao je i nadalje svoju hercegovačku atribuciju, a na ostalom prostoru stare Imote ponovno je prevladalo ime Dalmacije. Istini za volju ta je prostorna denominacija bila povratak na staro, ali novovjekovni obuhvat Dalmacije nije bio ni približan nekadašnjem antičkom. Ta je činjenica imala za dodatnu posljedicu formiranje dvaju novih regionalnih identiteta, dalmatinskoga i hercegovačkoga, odnosno, u pejorativnom govoru, *šperskoga* i *vlaškoga*. Ipak, kod žitelja s obiju strana granice nepomućena je i žarko živa svijest da je ta podjela Imote „... prisilna i umjetna, što je pogodovalo nastanku mita o ‘postojanju iste krvi, istoga sunca, istoga jezika, zajedničke povijesti i povijesnog sjećanja, iste kulture i istoga mentaliteta’“⁷⁹.

Kada u 18. stoljeću s toga dinarskog prostora, kako okljaštrene mletačke Imote i osmanske Bekije, tako i njima susjednih predjela, od mletačkih Vrgorske i Cetinske krajine do područja pod osmanskim vrhovništvom od Livna do Neretve, krenu migracije prema sjeveru, u krajeve od Banje Luke do Brčkoga, ti se selioci nazivaju *Hrvaćanima*, a prostor s kojega dolaze „iz Hrvata“⁸⁰. Uz obilje potvrda u tamošnjim maticama, vrlo je slikovit opis susreta s tom skupinom ljudi Ivana Frane Jukića iz prve polovice 19. stoljeća,⁸¹ a ta distinkcija tamo postoji i danas, nakon toliko vremena i velikih povijesnih tumbanja, navlastito u recentnim ratnim destrukcijama s konca 20. stoljeća. Svakako, vrlo zanimljiv izazov za proučavanje fenomena predmodernih etnija!⁸²

Svršetkom spomenutoga Maloga rata, kada je povlačenjem nove granične crte (*Linee Mocenigo*) postalo jasno da će prostor istočno i sjeveroistočno od Imotškoga ostati i dalje pod osmanskom vlašću, pokreće se još jedna masovna seoba kršćanskoga stanovništva s tog prostora prema dijelu što je pripao Mlećanima.

⁷⁹ Grbavac, Jozo, 2017. *Povijest, vjera i kulturna baština u Imoti*, Zagreb: Školska knjiga, 71.

⁸⁰ U matičnim knjigama župa koje su pokrivale taj široki prostorni pojas mnoštvo je upisa s takvim formulacijama za otud pristigle žitelje i njihova selidbena ishodišta. Usp. Zirdum, Andrija, 2003. Dio katolika usorske doline 1708.-1723, *Bosna franciscana*, god. XI, broj 18, Sarajevo: Franjevačka teologija; Jerković, Mijat, 2006. *Hrvati plehanskoga kraja sredinom XVIII. stoljeća (1742.-1771.)*, Sarajevo, Plehan: Svjetlo riječi, Slovoznak; Jerković, Mijat, 2011. *Hrvati plehanskoga kraja koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća*, Sarajevo, Plehan: Svjetlo riječi, Slovoznak; Ivić, Anto, 2017. *Matične knjige župe Ivanjska 1729.-1779*. Banja Luka, Sarajevo: Banjolučka biskupija, Svjetlo riječi; Ivić, Anto, 2017a. *Matične knjige župe Banja Luka 1753.-1814*. Banja Luka: Banjolučka biskupija; Škegro, Ante, 2017. *Martyrologium Parochiae Biela, Bosna franciscana*, god. XXV, broj 47, Sarajevo: Franjevačka teologija.

⁸¹ Jukić, Ivan Frano, 1973. *Sabrana djela*, knj. I, Sarajevo: Svjetlost, 37.

⁸² Valja naglasiti da je opisani prostor nešto ranije bio u velikom dijelu migracijsko ishodište za još jednu predmodernu etniju, Bunjevce, koji su također bili bitna sastavnica u stvaranju moderne hrvatske nacije.

U njoj su zasigurno sudjelovali i žitelji s prostora kasnije Bekije, pače jedan od njezinih predvodnika bio je upravo Bekijaš, Matiša Alilović.⁸³

Nakon Požarevačkoga mira, prostor Bekije sve do propasti Osmanskoga Carstva nije više bio poprište imperijalnih ratnih destrukcija, što znači da nastupa razdoblje političke stabilnosti, a to je opet jedan od preduvjeta gospodarskoga i, u skladu s time, demografskog oporavka. On se uistinu i događa, tako da taj prostor, agrarnim resursima limitiran, ubrzo počinje stvarati viškove stanovništva, koji se odlijevaju na razne strane, ponajprije prema susjednoj Ljubuškoj krajini,⁸⁴ ali i znatno udaljenijoj bosanskoj Posavini, pa čak i preko Save prema Slavoniji.⁸⁵

Stoljetno zatišje: Grude u biskupskim popisima

Vrlo je zanimljivo vidjeti demografsku sliku Gruda otprilike pola stoljeća nakon završetka imperijalnih, osmansko-mletačkih, obračuna, gdje su glavni teret nasilja podnijeli domaći žitelji, kršćani i muslimani. Vrijeme je to, kako spomenusmo, bez ratnih destrukcija, stabilizacije političkih prilika i demografskog oporavka. Tegobnost svakodnevice ponajprije su predstavljali izloženost vremensko-klimatskim utjecajima i epidemijskim haranjima, a kršćanskom stanovništvu, k tome, i socijalna i vjerska podčinjenost, pojačana na tome perifernom prostoru oslabljenim utjecajem središnje vlasti i njezinim nastojanjima da uspostavi i održi red. U kasnijem razdoblju, tijekom 19. stoljeća, nemoć se središnje vlasti dodatno očituje u nemogućnosti učinkovite provedbe određenih reformskih zahvata, što je opet bilo usko povezano sa zlosiljem lokalnih muslimanskih moćnika, ali i obične fukare i razbojnika.⁸⁶

Biskupski popis iz 1742.

Od četiri kućanstva zatečena 1701. godine u Grudama,⁸⁷ taj se broj do 1742. povećao za šest puta na 24 kućanstva u kojima je prebivalo 212 članova. Odraslih ili onih koji su dospjeli za pričest bilo je 125, a 87 je bilo djece, odnosno onih koji

⁸³ Rimac, Marko, 2022. *Making Acquisto nuovissimo: a contribution to Croatian border studies on early modern Imotski (1714. – 1718.)*, Imotski: Matica hrvatska, 42-43.

⁸⁴ Gotovo petinu stanovništva Ljubuške krajine sredinom 19. stoljeća čine doseljenici ili potomci doseljenika iz Bekije. Usp. Pavičić, Vlado, 2021. *Povijesno-demografski i ekohistorijski procesi na periferiji Osmanskoga carstva do sredine 19. stoljeća na primjeru Ljubuškog*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 534-535.

⁸⁵ O tim selidbenim pravicima bit će riječi u nastavku.

⁸⁶ Za ilustraciju rečenoga vidi primjerice opise u: Bakula, Petar, 2014. *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM i Franjevačka knjižnica, 2014.

⁸⁷ Ne računajući, kako smo već prije rekli, još tri kršćanska posjednika koji tamo u vrijeme popisa nisu boravili.

još nisu mogli primiti pričest.⁸⁸ Četiri su kućanstva bila bez djece, dok je jedno kućanstvo (Majića – kasnije Ćorluka, Mazul) imalo čak 13 djece. Upravo je isto kućanstvo imalo i najviše odraslih, tako da je te godine to bilo najbrojnije grudsko kućanstvo.

Žitelji Gruda bili su pripadnici 13 rodova, a najbrojniji rod bili su Miloši s 38 članova raspoređenih u četiri kućanstva. Najmanje članova imalo je kućanstvo Solda, samo dva odrasla člana, a slijede ga udovička kućanstva Luce Ačkar s četiri i Jele Miloš s pet članova te također peteročlano kućanstvo Grge Zorića. Prosječna veličina tadašnjega grudskoga kućanstva bila je 8,83 člana.

Po tri kućanstva imaju Vrljići, Ačkari i Ćorapovići,⁸⁹ od kojih su najvitalniji Vrljići s ukupno 30 pripadnika roda.⁹⁰ Po dva kućanstva imaju Tolići i Zorići,⁹¹ gdje su tima potonjim staništa najbliže Grudskom Vrilu,⁹² pa bi zanimljivo bilo znati jesu li u rodu s već spominjanim „ajdukom“ Bilokavom iz istoga mjesta, koji se, vidjeli smo, u Kandijskom ratu sklonio u Podgoru.⁹³ Po jedno kućanstvo imaju Bratanići, Grubišići, Sente, Solde, Perići i Spajići, od kojih će susljednost u Grudama nastaviti samo Spajići. Grubišići i Bratanići pak već se u idućem popisu iz 1768. spominju u susjednim Blaževićima.⁹⁴ U popisu iz 1742. to selo nije

⁸⁸ Pod odraslima su smatrani oni koji su primali pričest (*comunicantes*), tj. bili stariji od 12 godina, dok su mlađi od 12 godina smatrani djecom (*parvuli*). Usp. Knezović, Pavao, 2010. Župa Rama u apostolskim izvješćima (1), u: *Zbornik: Rama - nekoć i danas*, Prozor – Rama: Matica hrvatska, 48.

⁸⁹ Knez Ivan Ćorapović spominje se 1735. u pratnji makarskoga biskupa Stjepana Blaškovića prigodom njegova posjeta dijelu biskupije koji je ostao pod Osmanlijama. Usp. Nikić, Andrija, 1994. *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735.*, Mostar: Zavičajna knjižnica i Franjevački arhiv, 46. Vidimo da u popisu 1742. u Grudama nema više Ivana Ćorapovića, kao starješine kućanstva, ali ima u posavskoj Foči. Znači li to da se Ivan u međuvremenu odselio? Usp. Nosić, Vidinić, 1999., 41 i 103.

⁹⁰ U popisu iz 1742. popisani su i Sovići i Grude, susjedna sela. Za čuvenoga fra Stipana Vrljića kaže se da je rođen u Svetigori, koja u svojem današnjem obuhvatu pripada Sovićima. Jesu li se Vrljići odatle pomaknuli u susjedstvo, na grudski seoski atar, ili je tadašnji obuhvat Svetigore bio širi, pa je obuhvaćao i prostor današnjih Gruda, tako da Vrljići zapravo i nisu pomicali svoje stanište, ostaje razjasniti.

⁹¹ Prema predaji, Zorići bi bili od Stojića iz broćanske Dragičine i odatle su se doselili u Grude. Konkretno, prvi bi doseljenik bio Šimun Zorić s obitelji, i to nakon ubojstva Turčina, a budući da je u Grude banuo rano u zoru, prozvali su ih Zorićima. Priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Grudskoga Vrila.

⁹² Osim Zorića, posjede u G. Vrilu imali su žitelji Posuškoga Gradca, ponajprije Grubišići i Filipovići. Štoviše, u mlinici na Grudskome Vrilu jedan su mlin imali domaći Zorići, a drugi Grubišići i Filipovići iz P. Gradca. Priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Grudskoga Vrila.

⁹³ U gornjim Grudama, u brdu, staro se groblje naziva Cere. Ispod Cera, niže u brdu nalazi se zaselak Zorića, a nedaleko odatle, u smjeru spomenutoga Grudskoga Vrila, postoji i Staro Zorića groblje. U to potonje ukapali su se Zorići, Tolići, Zadre, Čale, Marići i kasnije doseljeni Knezovići i Logare. O prostornome rasporedu starih Gruda, njegovih zaselaka i sepulkranih objekata, obavijest mi je dala Jagoda Šimić iz Sovića, djevojački Marić, r. 1965., kći p. Ante, a rodom iz Podina, zaseoka Gruda.

⁹⁴ Nosić, Vidinić, 2000., 50.

iskazano kao samostalno naselje, pa zbog toga držimo da su žitelji Blaževića tada popisani u sklopu Gruda, a među njima i pripadnici ta dva roda.⁹⁵

Sentâ, zabilježenih u tome popisu, također već 1768. nema u Grudama, ali ih tada nema više nigdje na području cijeloga Vikarijata. Postoji stari i ugledni rod Sentića na području Donje Neretve, koji se tamo doselio tijekom Morejskoga rata iz Zažablja, iz Župe Gradac. Upravo je svećenik iz njihova roda, don Jure Sentić-bio, uz Nikolu Nonkovića i don Petra Dragobratovića, jedan od predvodnika seobe s toga područja, skupa s ocem Ivanom i četvoricom svoje braće, kapetanom Matijom, alfirom Filipom te Andrijom i Petrom.⁹⁶ U Iskislima, zaseoku Struga kod Metkovića,⁹⁷ u prvoj polovici 18. stoljeća pojavljuje se rod s prezimenom Senta, pa je moguće da je to novi oblik zažapskoga prezimena Sentić, ali je još prije moguće da se radi o doseljeniku iz Gruda, kako hoće i predaja koju je prije 2. svjetskog rata zapisao don Radovan Jerković.⁹⁸ Još ranije, u 18. stoljeću, i fra Luka Vladimirović veli za njih da su iz Imotskoga, što bi se također moglo odnositi na Grude.⁹⁹ Uglavnom, u Strugama se već 1736. spominje Mate Senta.¹⁰⁰

Tablica 1. Selo Grude prema popisu iz 1742. godine

R. br.	Prezime	Ime	Broj odraslih	Broj djece	Ukupno
1.	Ačkar	Jure	5	0	5
2.	Ačkar	Petar	5	4	9
3.	Ačkar	Luca	1	3	4
4.	Bratanić	Ante	6	1	7
5.	Čorapović	Ante	3	4	7
6.	Čorapović	Franjo	6	2	8
7.	Čorapović	Marko	8	0	8
8.	Grubišić	Vid	4	3	7
9.	Majić	Luka	13	13	26

⁹⁵ Razlog izostanka Grubišića i Bratanića u Grudama s popisa iz 1768. već je prije nas detektiran. Usp. Nikić, 2011., 73.

⁹⁶ Vidović, Mirko, 2000. *Don Radovan Jerković: život i djelo*, Metković: Matica hrvatska, 138-139.

⁹⁷ Prema popisu iz 1948., u Iskislima je zatečeno 48 žitelja s prezimenom Senta u 10 kućanstava te 4 u Metkovićima s dva kućanstva. U cijeloj Hrvatskoj tada ih je još bilo samo po jedno kućanstvo u Donjem Miholjcu sa 6 članova i u Otrićima s 3 člana. Usp. *Leksik prezimena SR Hrvatske*, 1976. (ur. V. Putanec i P. Šimunović), Zagreb: Institut za jezik JAZU, NZMH, 586.

⁹⁸ Vidović, 2000., 379.

⁹⁹ ASZ, fasc. 29, spis V.

¹⁰⁰ ASZ, fasc. 8, spis X, 115v.

10.	Miloš	Franjo	8	6	14
11.	Miloš	Petar	7	4	11
12.	Miloševa	Jela	1	4	5
13.	Milošević	Mate	8	0	8
14.	Perić	Ante	4	2	6
15.	Sento	Stipan	5	3	8
16.	Soldo	Mate	2	0	2
17.	Spajić	Mate	9	5	14
18.	Tolić	Andrija	3	4	7
19.	Tolić	Dujo	3	5	8
20.	Vrljić ¹⁰¹	Ivan	4	6	10
21.	Vrljić	Mijo	6	8	14
22.	Vrljić	Stipan	3	3	6
23.	Zorić ¹⁰²	Ivan	3	2	5
24.	Zorić	Grgo	8	5	13
	Ukupno		125	87	212

Izvor: Nosić, Vidinić, 1999., 40-41.

Uza spomenute rodove, tu su još zastupljeni Perići, s jednim kućanstvom, i oni nastavljaju svoje trajanje u tome selu i idućih četvrt stoljeća, za razliku od već spomenutih Solda, koji u Grudama 1742. imaju samo jedno malo, dvočlano, kućanstvo, koje nestaje do idućega biskupskoga popisa. Čini se da se radi o paru koji je tek sklopio brak i da se tamo odnekud doselio, vjerojatno u prolazu za neko drugo odredište.

Biskupski popis iz 1768.

Unatoč mnoštvu spominjanih nedaća i odljeva stanovništva, popis iz 1768. svjedoči o laganom, ali ustrajnom demografskom rastu Gruda, ponajprije prirodnim prirastom. Taj porast stanovništva u četvrt stoljeća iznosi 17,92%. Osim ukupnoga broja žitelja povećao se i broj kućanstava, a sada im je prosječna veličina 9,62 člana, što je više od prosjeka iz 1742., ali i znatno više od prosjeka za Župu Ljubuški iz 1768. godine, gdje je iznosio 7,37 članova po kućanstvu.¹⁰³

¹⁰¹ Prezime je upisano u obliku *Varhich*. Usp. Đaković, Luka, 1979. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine* (I), Sarajevo: ANUBiH, 325.

¹⁰² Prezime je upisano u obliku *Zoro*. Isto.

¹⁰³ Pavičić, 2021., 456.

Tablica 2. Grude prema popisu iz 1768. godine

R. br.	Prezime	Ime	Broj odraslih	Broj djece	Ukupno
1.	Ačkarović	Jure	4	1	5
2.	Ćorluka	Lovro	15	5	20
3.	Čorapović	Jure	7	5	12
4.	Čorapović	Grgo	3	3	6
5.	Gusić	Mate	2	0	2
6.	Kusturić	Stipan	4	5	9
7.	Kusturić	Lovro	6	4	10
8.	Mazulović	Gašpar	3	1	4
9.	Milošević	Ivan	11	14	25
10.	Milošević	Franjo	23	6	29
11.	Perić	Ante	4	0	4
12.	Pivčević	Ivan	8	0	8
13.	Radić	Stipan	9	5	14
14.	Spajić	Mate	10	2	12
15.	Spajić	Marijan	12	3	15
16.	Tomić	Ante	5	1	6
17.	Tomić	Filip	3	2	5
18.	Tomić	Stipan	2	4	6
19.	Tolić	Ivan	6	3	9
20.	Tolić	Petar	2	4	6
21.	Vrljić	Ivan	8	0	8
22.	Vrljić	Luka	2	2	4
23.	Vrljić	Marko	3	0	3
24.	Zorić	Gašpar	8	3	11
25.	Zorić	Mate	6	0	6
26.	Zorić	Grgo	8	3	11
	Ukupno		174	76	250

Izvor: Nosić, Vidinić, 2000., 51.

Rodovsko-prezimenska slika neznatno se promijenila. Tu su rodovi koji su zabilježeni i u prethodnim razdobljima, Spajići, Miloši, Tolići, Zorići i Majići, ovi potonji sada pod novim prezimenima Ćorluka i Mazulović. Uz njih su tu i Vrljići,

koji neće ostvariti razvitak kao pet spomenutih rodova, ali ipak opstaju i oni će u susljednosti dočekati 21. stoljeće. Još uvijek kontinuitet održavaju Ačkari i Čorapovići, kojih je snažan odljev prema sjeveru, bosanskoj Posavini i odatle dijelom prema Slavoniji već u punom zamahu i uzrok je njihovoj stagnaciji, opadanju i skorom nestanku u svojem ishodištu.¹⁰⁴

Pojavljuju se i novi rodovi s prezimenima Kusturić i Gusić. Rod s prezimenom Gusić ne pojavljuje se više nikada, ni prije ni poslije toga,¹⁰⁵ a rod Kusturić posljednji put u tome selu 1800., kada se Iva Kustura iz Gruda udaje za Grgu Tomasa iz Drinovaca.¹⁰⁶ Iako se rod Kustura vrlo rano javlja i u Poneretavljju,¹⁰⁷ čini nam se vjerojatnijim da se u Grude doselio iz imotskoga Slivna.¹⁰⁸ Također nam

¹⁰⁴ Čorapovići su u Posavini, u Župi Velika, zabilježeni već u prvome biskupskome popisu, a prije drugoga stigli su i Ačkari. Zirdum donosi zanimljivu natuknicu o povezanosti Šimića i Čorapovića (*Šimić drugačije Čorapović*) u posavskoj Foči, doduše relativno kasno, iz 1844. godine. Usp. Jerković, 2006., 29 i 117; Zirdum, Andrija, 1987. Prezimena katoličkog življa plehanskog kraja od 1760. do 1810. god., u: *Monografija Plehan*, Plehan: Slovoznak, 115.

¹⁰⁵ Rod Gusić, Milo Jukić veli Gušić, pojavljuje se u oba biskupska popisa u Kreševu, u tamošnjoj Kopića mahali. Imali su nadimak Barbarić, Dominović i Vatrešnjak, ali ih danas nema više nigdje na području Kreševa. Usp. Jukić, Milo, 2015. *Katolički rodovi župa Kreševo, Banbrdo (Lepenica), Kiseljak i Deževica 1742.-1992*, prvi dio, Kreševo: Klepsidra, 168-169. Čini nam se mogućim i vjerojatnim da je pojava toga prezimena u Grudama, ako je ispravno upisano, vezana za nadimak nekog od već postojećih grudskih rodova.

¹⁰⁶ Arhiv župe Ružići (dalje: AŽR), RMV, I. (1797.-1839.), 16, 8; Moguće je da se upravo toj Ivi navodi djevojačko prezime prigodom kumovanja na krštenju dvjema djevojčicama iz Drinovaca. Usp. AŽR, RMK, I. (1797.-1839.), 130, 13; 225, 137.

¹⁰⁷ Rod Kusturić 1742. javlja se i u Hardomilju, u kućanstvu Filipa Kusture s 10 članova. Tada i nikada više. U graničnom pojasu sela Teskere s tim selom ima predio koji se zove Kusturovače. U neretvansko-pojezerskome susjedstvu rod se spominje još u 17. stoljeću, u obliku Kusturić, a vjerojatno i u obliku Kuštrić. Zanimljivo je da da su se Grgur Kuštrić i Toma Kusturić istaknuli pri osvajanju kule Norin. Grgur Kuštrić, harambaša, u Kandijskom ratu uze 1663. kulu u Norinu i u njoj sina dizdareva, a istu kulu, ako je vjerovati L. Vladmiroviću, i Toma Kusturić 1684. g. u Morejskom ratu. U prilog tome da bi Kuštrić i Kusturić mogli biti oblici prezimena istoga roda govori i to što je Toma Kusturić 1703. prigodom sastavljanja zemljišnika upisan kao Kuštrić. Usp. Pavičić, Vlado, 1998. *Hardomiljski rodovi*, u: *Hardomilje – prošlost, ljudi i običaji*. Hardomilje: [s. n.], 258; Soldo, 1993., 23 i 51; Vidović, 2000., 157 i 158; Državni arhiv u Zadru (dalje: HR-DAZD-1), Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, Daniel Dolfin III. (1692.-1696/9, 61r.; ASZ, fasc. 29, svež. 7, 41v.; HR-DAZD-5, Mletački katastar, knj. 27, Libro catastico della iurisdictione do Cicluch del sartar Matia Bebiz, 64.

¹⁰⁸ Vrcić, Vjeko, 1996. *Plemena Imotske krajine*, Imotski: Franjevački samostan, 258 i 271. Na njih možda uspomenu još uvijek čuva toponim Kusturini stupi, smješten s lijeve strane ceste Grude – Sovići – Imotski, kod njezina odvojka prema Blaževićima. Priopćio Vlado Bogut p. Stjepana, r. 1954., iz Sovića. Na ovome mu mjestu najtoplije zahvaljujem za taj podatak, ali i za još mnoštvo drugih vrijednih obavijesti i sugestija. Nadalje, na austrougarskom zemljovidu Treće vojne izmjere (1869. – 1887.) u mjerilu 1 : 75.000 prikazani su Kusturini stupi u Imotsko-bekijskom polju između Blaževića i Šenikovine u Sovićima. Usp. <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1926256.1086148524%2C5366581.650816745%2C1944438.5667181888%2C5373355.88244852> (pristup 3. 3. 2024.). Isto tako, na katastarskom zemljovidu što ga je izradila Austrija 1882. toponim *Kusturini stupi* upisan je u polju ispod Blaževića. Usp. Austrijski državni arhiv - Ratni arhiv, Beč, Katastar

se najvjerojatnijim čini da se iz istoga areala, biokovskoga dijela Imotske krajine, Vrdola ili Zagvozda, u Grude doselio i rod Radić zabilježen u tome popisu.¹⁰⁹

U odnosu na prethodni popis, zanimljiva je pojava prezimena Tomić. Naime popis iz 1742. uopće ne bilježi to prezime u Grudama, nego u susjednim Ružićima, i to tri kućanstva s ukupno 29 članova.¹¹⁰ Četvrt stoljeća kasnije u Grudama su im tri kućanstva sa 17 čeljadi, ali su susljednost nastavili i u Ružićima, gdje im je broj smanjen na dva kućanstva i 16 članova.¹¹¹ Budući da su Tomići u popisu iz 1742. upisani u susjednim Ružićima i da im se tamo do idućeg popisa broj gotovo prepolovio, moguće je da se dio roda preselio u Grude. No moguće je da su oni što su 1768. popisani u Grudama omaška župnika, koji je dostavio podatke biskupu, odnosno njegovu tajniku, dakle da ih je grješkom pripisao Grudama. Isto je tako to moglo biti i iz razloga što je u uvjetima točno neutvrđenih seoskih međa bilo moguće rodove nastanjene u blizini međa, na rubnim dijelovima, pripisati sad jednomu, sad drugomu selu, pa tako dio ružićkih Tomića pripisati Grudama. Tim više ako svi pripadnici roda nisu bili grupirani na jednome mjestu, nego raštrkani u prostoru sela, u ovome slučaju možda na njegovu rubnom dijelu prema Grudama. Bilo kako bilo, Tomići se u matici krštenih koja počinje od 1797. vrlo rijetko spominju s prebivalištem u Grudama, a i tada vjerojatno omaškom.¹¹² Sve rečeno za Tomiće moglo bi se uglavnom odnositi i na Pivce (Pivčeviće).¹¹³

Bosne i Hercegovine, Zone 32, Colonne XVII, Section 5, Viertel c, Sechztel, c/3. Za podatke iz bečkog arhiva zahvaljujem dr. Marku Rimcu.

¹⁰⁹ Matković, Petar, 2016. *Stanovništvo Zagvozda*, Split: Vlastita naklada, 413. passim. Rod Radić iz Gruda na koncu 18. stoljeća preseljava se u Ljubuški krajinu, najprije u Podljuduški, a zatim u Lisice, gdje njegovi potomci prebivaju i danas. Istodobno, također koncem 18. stoljeća, doseljenujem najvjerojatnije iz istoga, biokovskoga, areala, rod Radić pojavljuje se i u Drinovcima, gdje susljednost ostvaruje do u 21. stoljeće. Iz Drinovaca im se jedan ogranak najkasnije do 1830. također odselio prema Ljubuškom, u tamošnje selo Radišiće. Usp. Pavičić, 2021., 338 i 384.

¹¹⁰ Nosić, Vidinić, 1999., 41.

¹¹¹ Nosić, Vidinić, 2000., 51-52.

¹¹² Tako su primjerice Jozi Tomić Grude navedene kao prebivalište 1799., kada kumuje na krštenju Mandi Vrcan Antinij iz Drinovaca. Usp. AŽR, RMK, I (1797.-1837.), 20, 115.

¹¹³ Dva bračna para Pivaca doduše u dva se navrata spominju u matici krštenih s prebivalištem u Grudama, ali se jedan od tih parova prije i poslije toga spominju u Ružićima, odnosno njihovu graničnom zaseoku Alagovac. Drugi se par spominje samo jednom, i to na samom početku matice u Grudama, a kako nisu ostavili potomstvo, to ne znamo jesu li doista prebivali u Grudama, Alagovcu ili je to grješka pisara. Usp. AŽR, RMV, I, 82, 18; AŽR, RMK, I. (1797.-1837.), 8, 47; 39, 46; 217, 86; 244, 48. Međutim, ako Pivci nisu stanovali na području sela Gruda, onda nije jasno od kuda tamo toponim Pivčevine, kako se naziva predio Gruda na izlazu iz mjesta prema Sovićima. Podatak je priopćio Vlado Bogut p. Stjepana, r. 1954., iz Sovića. Rod proistekao od Pivaca, Logare, kasnije će se nastaniti u Grudama, o čemu u nastavku. Dodajmo još da je na samoj granici Gruda i Sovića uz glavnu prometnicu na katastarskom zemljovidu iz 1882. upisan toponim *Logaruša*. Usp. Austrijski državni

Kontinuiteti i diskontinuiteti

Nepunih trideset godina nakon drugoga biskupskoga popisa započinju se voditi matice krštenih i vjenčanih Župe Ružići, upravo toliko da mine jedan naraštaj, pa je moguće pratiti kretanje prisutnosti rodova iz biskupskih popisa u kasnijim razdobljima, kao i doseljavanja novih rodova. Ovdje ćemo se fokusirati upravo na to razdoblje „pokriveno“ maticama, i to do konca 19., odnosno početka 20. stoljeća.

Budući da su Grude početkom sredine 20. stoljeća postale upravno-političko i gospodarsko središte Bekije, to započinje njihovo izdvajanje između okolnih seoskih naselja, s prvim obrisima urbanizacije. To prati i doseljavanje stanovništva kako iz okolnih, tako i iz udaljenijih naselja, pa se pojavljuju rodovi različitih prezimena, neki istovjetni onima iz biskupskih popisa u samim Grudama, ali koji s njima nemaju veze. Dakle ovdje će biti riječi samo o rodovima koji su ostvarili izravnu susljednost od spomenâ u biskupskim popisima 18. stoljeća do početka 20. stoljeća, uglavnom do 1. svjetskog rata, zatim rodovi koji su u Grudama zabilježeni tijekom 19. stoljeća, slučajno ili grješkom, bilo da su tu nastavili život i ostvarili susljednost i u 20. stoljeću, bilo da se pojavljuju u samome 20. stoljeću do spomenute gornje granice, odnosno do 1. svjetskog rata.¹¹⁴

Pogledajmo kako je sa susljednošću rodova spomenutih u biskupskim popisima. Dva roda koja su u Grudama zatekla oba biskupska popisa, Ačkari i Čorapovići, ne dočekuju tu ni 19. stoljeće. Čorapovići su do konca 18. stoljeća iz

arhiv - Ratni arhiv, Beč, Katastar Bosne i Hercegovine, Zone 32, Colonne XVII, Section 5, Viertel c, Sechztl. c/1. Toponimi Pivčevine i Logaruše prikazane su i na austrougarskom zemljovidu Treće vojne izmjere (1869. – 1887). Usp. <https://maps.arcnum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1923471.807931561%2C5367194.725623203%2C1941654.2660348974%2C5373968.957254978> (pristup 3. 3. 2024.)

¹¹⁴ Taj će pregled biti uglavnom prema matičnim knjigama župa Ružići, Gorica i Grude, kojima je pripadalo istraživano naselje, a koje smo uglavnom konzultirali do 1914. godine, ali ipak ne posebno i iscrpno. Izuzetak je SA Gruda od 31. 12. 1940. na temelju kojeg je izvršena svojevrsna bilanca rodova i stanovništva u tome času.

Gruda potpuno nestali¹¹⁵ seljenjem prema bosanskoj Posavini¹¹⁶ i odatle još u 18. stoljeću prema Slavoniji,¹¹⁷ a moguće iz matičnih Gruda i prema donjoj Neretvi.¹¹⁸

Tablica 3. Prezimeni ili rodovi u Grudama 1742. – 1768. – 1940.

R. br.	Prezime/Rod	1742.	1768.	19. st.	20. st. ¹¹⁹
1.	Ačkar	Da	Da	Ne	Ne
2.	Čorapović	Da	Da	Ne	Ne
3.	Grubišić	Da	Ne	Ne	Ne
4.	Gusić	Ne	Da	Ne	Ne

¹¹⁵ Tako u najstarijoj sačuvanoj matici krštenih Župe Ružići, kojoj su Grude pripadale, a koja započinje 1797., nema ni jedne osobe s prezimenom Čorapović, ne samo kao oca krštenika, nego ni s djevojačkim prezimenom majke. Nema također ni jednoga njihova spomena u ulozi kuma ili kume. Usp. AŽR, RMK, I (1797. – 1839.). U matici vjenčanih prezime Čorapović spominje se 1804., kada Petar Macan Križanov iz Pogane Vlake ženi Ružu Majić-Čorluka Cvitanovu i Ruže r. Čorapović, oboje iz Gruda. Usp. AŽR, RMV, I (1797. – 1839.), 26, 48; Na njih možda još uvijek čuva uspomenu toponim Čorapuša (Čarapuša), veći predio u naselju Grude, po kojem je i jedna grudska ulica dobila naziv Čarapuša (Čorapuša). Podatke nam je priopćio Vlado Bogut p. Stjepana, r. 1954., iz Sovića. Doista, zapadno od grudske crkve sv. Kate, s desne strane ceste Grude – Sovići – Imotski, nalaze se čestice pod brojevima 234, 235, 239/1 i 239/2 koje se nazivaju Čarapuše. Isto tako, nasuprot tih čestica, s druge, lijeve, strane ceste, duboko u polje do granice s k.o.o. Grude II (NSL), prostire se niz čestica s nazivom Čarapuše. Parcele pod tim nazivom uglavnom su posjed Andrijanića i Miloša. Usp. <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/?center=6452075.88443335,4803720.65961208&level=17> (pristup 20. 11. 2023.).

¹¹⁶ Već su u popisu iz 1742. zabilježena u Foči tri kućanstva Čorapovića s 24 člana. Usp. Jerković, 2006., 29; u matici krštenih Župe Velika javljaju se već od samoga početka iste, odnosno od 1763. godine. Usp. Isto, 88. U popisu iz 1768. u Foči su i dalje tri kućanstva Čorapovića, ali sada znatno brojnija, sa 63 člana. Usp. Isto, 234.

¹¹⁷ Cepelić, Milko, 1978. Poviest sela Vuke, u: *Zbornik Muzeja Đakovštine*, vol. 1, br. 1, Đakovo: Muzej Đakovštine, 235; Pavičić, Stjepan, 1953. *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU, 275.

¹¹⁸ U Novim Selima u Župi Vid 1744. godine upisano je kućanstvo Ilije Čorapovića s 9 članova. Usp. Nadbiskupijski arhiv u Splitu (dalje: NAS), M 67, 381v. Prema Manenici u Isklisli su se, zaselak Novih Sela, 1715. doselili Ilija, Mate i Kata Čorapović iz sela Dvoguz u Hercegovini. Usp. Manenica, Lovro, 1996. *Borovci, prošlost i sadašnjost*, Metković: Mirko, Veseljko i Pero sinovi Luke Ereša, Matica hrvatska, 68; Upravo 1744. tu umire Kata Čorapović, žena Mate, u dobi od 80 godina, a Mate umire 1758. u dobi od 100 godina. Usp. ASZ, ŽM 208, 31v i 45v. Treba naglasiti da u Hercegovini postoji i prezime Čorapina (Čarapina), koje je, prema mišljenju Nikole Mandića, u drugoj polovici 18. stoljeća proisteklo iz roda Vladić, ogranka staroga roda Slišković s Raške Gore iznad Mostara. Usp. Mandić, Nikola, 2005. *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*, Mostar: Vlastita naklada, 100-109. Još prije toga, u ljubuškom selu Hardomilju 1742. zatečeno je kućanstvo Nikole Čorapine s pet članova, koje popis iz 1768. tu više ne zateče. Prema Manenici, u Borovcima je 1744. upisan Petar Čorapina, sin Nikolin, možda baš spomenutoga Nikole hardomiljskoga. Prema predaji, Čorapine su se u to pogranično selo, Borovce, doselili iz nekakvoga sela Dvoguz iz Hercegovine. Usp. Pavičić, 1998., 257.

¹¹⁹ Za 20. stoljeće uzimaju se samo podatci do početka 2. svjetskog rata.

5.	Kusturić	Ne	Da	Ne	Ne
6.	Majić (Ćorluka, Mazulović)	Da	Da	Da	Da
7.	Miloš	Da	Da	Da	Da
8.	Perić	Da	Da	Ne	Ne
9.	Pivčević (Pivac)	Ne	Da	Da	Da
10.	Radić	Ne	Da	Ne	Ne
11.	Senta	Da	Ne	Ne	Ne
12.	Soldo	Da	Ne	Da	Da
13.	Spajić	Da	Da	Da	Da
14.	Tolić	Da	Da	Da	Da
15.	Tomić	Ne	Da	Ne	Ne
16.	Vrljić	Da	Da	Da	Da
17.	Zorić	Da	Da	Da	Da

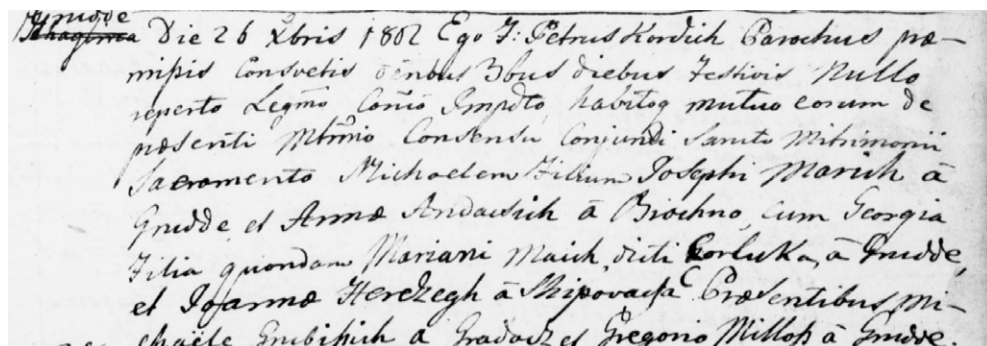
Izvor: Kao u tablicama 1 i 2; Matične knjige župa Ružići, Gorica i Grude spomenute u bilješkama

Ačkari su pak za selidbu izabrali samo bosansku Posavinu.¹²⁰ Osim u toponimiji,¹²¹ Ačkari se uopće, ni u jednoj ulozi, ne spominju u matici krštenih, dok u matici vjenčanih ima sporadičnih upisa za majku ženika, kao primjerice 1804., kada Petar Šimić Pavlov iz Gruda i žene mu Matije r. Ačkarović, također iz Gruda, ženi Mandu Vida Glavaša iz Drinovaca.¹²²

¹²⁰ Prema popisu iz 1742., Ačkara još nema u Posavini niti igdje drugdje u Vikarijatu osim u Grudama. U Posavinu su se odselili između dva biskupska popisa i prvi im je spomen u plehanskim maticama 1763., kada je u Tunjestalama krštena Ruža, kći Cvitana Majića i žene mu Andrijane r. Ačkar. Nadalje, u Foči je 1765. kršten Petar, sin Jure Ačkara i Marije r. Galić, kćeri Lukine. To bi zapravo bio prvi spomen jedne obitelji roda Ačkar u Posavini. Kada spomenuti Jure i Marija početkom iste godine sklapaju brak, za Juru je navedeno da je sin Petra Ačkara, možda upravo onoga Petra što je bio stariješina kućanstva 1742., dok su još bili u Grudama. Usp. Jerković, 2006., 97 i 117; Nosić, Vidinić, 1999., 40.

¹²¹ Na području naselja Grude i danas postoji toponim Ačkarovac, koji najvjerojatnije čuva uspomenu na nekadašnji grudski rod. Priopćio Vlado Bogut p. Stipana, r. 1954., iz Sovića.

¹²² AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 24, 42. Dakle Matija Ačkaruša rođena je najkasnije sredinom 18. stoljeća i do otprilike 1780. udala se za Šimića. Moguće je da se tada Šimić iz Ružića uvjenčavanjem naselio u Grudama, na Ačkarovini.

Slika 4. Spomen prezimena Majić, rečeni Čorluka, u Grudama 1802. godine

Izvor: AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 21, 27.

Za razliku od njih, rod Majić, koji je prezime promijenio u Čorluka i Mazulović, gdje pod ovim potonjim ne će opstati u Grudama, unatoč odseljavanju također prema bosanskoj Posavini i kasnijim odseljavanjima širom svijeta, održao je kontinuitet u izvorišnome mjestu i kao vrlo brojao ušao ne samo u 20. nego i u 21. stoljeće. Osim predaje o promjeni prezimena Majić u Čorluka, za to je i mnoštvo dokaza u ružičkim maticama.¹²³

Rodovi Miloš, Spajić, Tolić i Zorić pokazali su snažnu vitalnost i ostvarili susljednost u Grudama ne samo do u 20. stoljeće nego su snažni ušli i u 21. stoljeće. Osim u svojem izvornom prezimenu, neki su rodovi susljednost nastavili i u novim prezimenima.

Tako je rod Miloš¹²⁴ iznjedrio nekoliko novih nadimaka, koji su u višedesetljetnom procesu postali novim označiteljskim jedinicama, upravo pravim prezimenima.¹²⁵ Prvi se, još koncem 18. stoljeća, počinju izdvajati Zucići¹²⁶ i proces

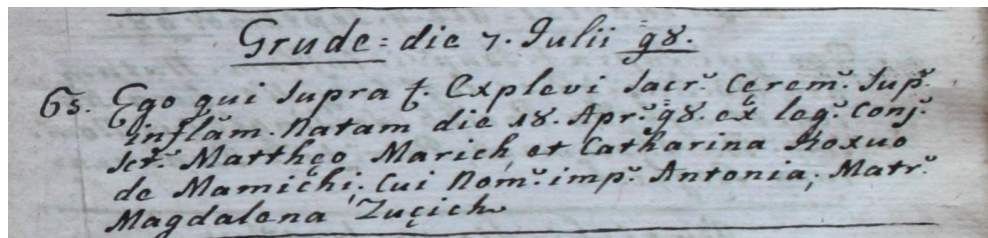
¹²³ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 21, 27; 22, 32; 26, 49; 31, 71; AŽR, RMK, I, 84, 337; 90, 389; 86, 352; 87, 363; 104, 28; 105, 35.

¹²⁴ Miloši i njihovi ogranci u novim prezimenima na području naseljenog mjesta Grude u prošlosti su bili nastanjeni u zaseocima Milošev Dolac, Crljena Jama, Krč-Lončaci i Cere, koji su pripadali Gornjim Grudama, a s vremenom se spuštaju u niže predjele, prema polju i zaseocima Bostan, Rupa, Gomilice, Vručice, Otok i Krištelica. Podatke je priopćio Vlado Bogut p. Stipana, 4., 1954., iz Sovića.

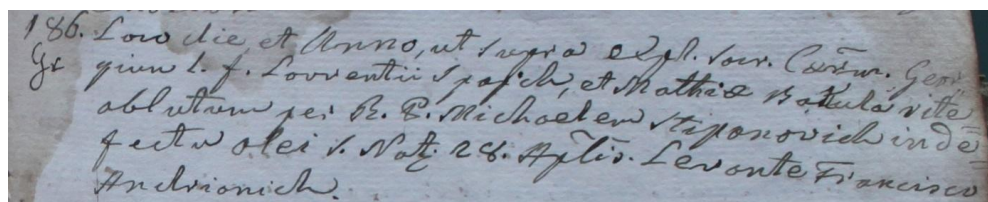
¹²⁵ Uz nova prezimena koja su proizišla iz roda Miloš, spomenimo da im se upisuje i oblik prezimena Miloš-Babor, gdje nadimak Babor nije postao prezime, slično kao i nadimak Penaušić. Arhiv župe Grude (dalje: AŽGr), GrMK, I. (1895. – 1910.), 77, 37; 108, 347.

¹²⁶ Zucić je prvo novo prezime koje se izdvojilo iz krila roda Miloš i nadimačkoga je postanja. U funkciji prezimena javlja se još koncem 18. stoljeća (Magdalena Zučić). Usp. AŽR, RMK, I, 11, 65. Dio toga ogranka roda Miloš odselio se najkasnije do 1843. prema Ljubuškom noseći svoj nadimak, koji tamo ipak u konačnici nije prevladao kao prezime, premda se ponekad upisuje i u toj funkciji. Usp. Pavičić, Vlado, 1998. Hardomiljski rodovi, u: *Hardomilje – prošlost, ljudi i običaji*, Hardomilje: [s. n.], 313-316.

postupnoga napuštanja staroga i potpunog ustaljivanja novoga prezimena trajat će gotovo jedno stoljeće.¹²⁷

Slika 5. Upis prezimena Zucić iz 1798. godine
Izvor: AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 11, 65.

Slika 6. Upis prezimena Andrijanić iz 1836. godine
Izvor: AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 349, 186.

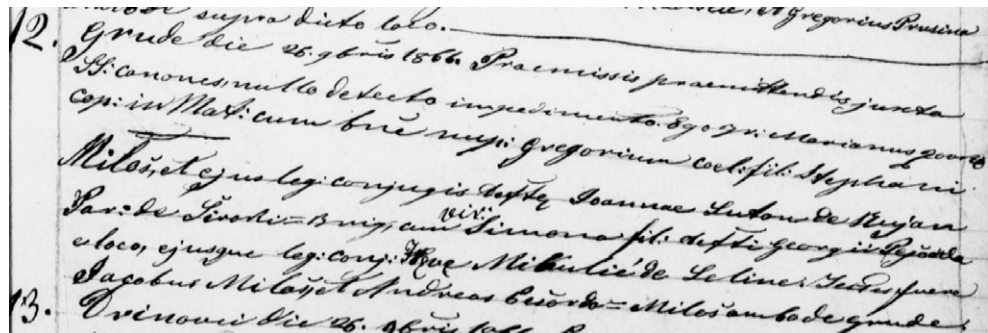
Sljedeći ogranak koji se izdvaja iz okrilja roda Miloš jesu Andrijanići; taj je proces počeo još u prvoj polovici 19. stoljeća.¹²⁸ Ustaljivanje novoga prezimena potrajat će nešto kraće nego kod Zucića i završit će također na samom koncu 19. stoljeća.¹²⁹ Nema nikakve dvojbe da je nastanak prezimena motiviran ženskim

¹²⁷ Koncem 19. stoljeća još se uvijek nailazi na dvojne upise oblika Zucić = Miloš. Usp. AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 24.

¹²⁸ Prezime Andrijanić prvi se put uopće javlja 1836., kada je Frano Andrijanić kum na krštenju Juri Spajicu Lovrinu. Kod osobe u roditeljskoj ulozi pak prvi se put to prezime javlja u maticama 1839., kada Ivan A. i žena mu Jaka r. Nikić krste kćer Andu. Isti par desetak dana kasnije krsti i sina Ivana, pa je moguće da se radi o blizancima. Kada Ivan i Jaka 1832. sklapaju brak, Ivanu je kao prezime upisano Miloš, a kao roditelji Petar i Šima r. Zadro. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 349, 186; 370, 402; 372, 426; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 143, 72. Spomenuti Petar i Šima r. Zadro udaju 1827. kćer Božicu još uvijek pod prezimenom Miloš za Vlašića u Soviće, a kada taj novi par 1839. krsti kćer Jelu, Božici je kao djevojačko prezime upisano Andrijanović. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 121, 81. Arhiv župe Gorica (dalje: AŽGo), GoMK, I. (1836. – 1893.), 9, 70.

¹²⁹ Proces pretvorbe i zamjene prezimena oduljio se, pa se još krajem 19. stoljeća piše dvojno prezime Andrijanić = Miloš. Usp. AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 269, 43; 312, 12. Istaknimo ovdje da se prezime Andrijanić znatno ranije javlja u Posavini i očigledno je da posavski Andrijanići nemaju nikakve veze s grudskim Andrijanićima. Usp. Nosić, Vidinić, 1999., 79 i 103.

imenom Andrijana (Andra), a najvjerojatnije se radi o Andrijani r. Spajić, supruzi Martina Miloša.¹³⁰

Slika 7. Upis prezimena Pešorda-Miloš iz 1866. godine
Izvor: AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 171, 12.

I prezime Pešorda, ponekad upisivano i kao Pešolda,¹³¹ prilično se rano počelo odvajati iz okrilja roda Miloš. Ono je patronimičkoga postanja, izvedeno iz imena Petar,¹³² pa je logično potražiti Petra Miloša, koji bi bio njihov rodonačelnik. Čini nam se da bi to mogao biti Petar popisan kao starješina kućanstva od 11 članova 1742. godine.¹³³ Dakako, to je pretpostavka i možda će jednom biti po-

¹³⁰ Genealoške raščlambe upućuju na to da je prezime nastalo prema Andrijani Spajić, rođenoj sredinom 18. stoljeća u Grudama, koja je bila udana za Martina Miloša, također iz Gruda. To zaključujemo iz činjenice da se njihov sin Jakov 1803. ženi Božicom Bošnjak Ivanovom iz Sovića, a izrijeком je navedeno da su mu roditelji Martin i Andrijana r. Spajić, tada oboje već pokojni. Metodama analize i kontinuiteta utvrđeno je da Jakovljevi potomci, kao maloprije prvospomenuti Frano, bivaju označeni novim prezimenom Andrijanić. Kada Frano, sin Jakova i Božice r. Bošnjak, sklapa brak 1837. s Lucom Šimić iz Vinjana, upisan je pod starim prezimenom Miloš, a svjedok mu je na vjenčanju također maloprije spomenuti Ivan, on sada upisan pod prezimenom Andrijanić. Dakle Ivan i Frano najvjerojatnije su bili rođaci, djeca dvojice braće, Petra i Jakova, a unuci Martinovi i Andrijanini. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 24, 40; 170, 45.

¹³¹ AŽR, RMK, III. (1870. – 1900.), 127, 257.

¹³² Pešorda ← Pěšo ← Pětar ← lat. Petrus ← grč. Pětros – kamen, hrid. Usp. Nosić, Milan, 1998. *Prezimana zapadne Hercegovine*. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo, 223; Šimundić, Mate, 1988. *Rječnik osobnih imena*, Zagreb: NZMH, 269.

¹³³ Usp. Nosić, Vidinić, 1999, 41. Zašto idemo tako duboko u prošlost? Iako se na početku matice krštenih javljaju kod Miloša dva Petra kao supružnici i roditelji, jedan sa ženom Šimom Zadrić već 1797., drugi sa ženom Andom Krnjić 1815., mi ih isključujemo, jer se istodobno s njima (1802.) javlja i Andrija Miloš sa suprugom Ružom Čaljušić-Elpeza, za koje smo genealoškom metodom utvrdili da od njih potječe jedan ogranak Pešorda. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 3, 16; 57, 166; 150, 140; AŽR, RMV, I. (1797.-1839.), 147, 9; RMU, I. (1840.-1892.), 137, 182. Štoviše, tada se javlja (od 1798.) i drugi par Miloša, Frano i Šima r. Milas, od kojega također potječu Pešorde i od jednoga potomka toga ogranka kasnije nastaje i novi ogranak – Evići. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 7, 41; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 160, 21.

tvrdjena čvršćim argumentima. Proces promjene započeo je u drugoj polovici 19. stoljeća,¹³⁴ a ušao je i u 20. stoljeće, pa se primjerice 1907. upisuje dvojno prezime Miloš = Pešorda i Pešorda = Miloš¹³⁵, zatim 1909.¹³⁶, 1912.¹³⁷, 1919.¹³⁸, čak i 1927.¹³⁹, produžujući proces zamjene na više od pola stoljeća.

Posljednji ogranak koji se osamostalio od roda Miloš, i to njegova ogranka Pešorde, jesu Evići. Proces osamostaljivanja, bar prema maticama, počeo je pri kraju 19. stoljeća s prvim spomenom prezimena Ević u Grudama 1895., i to u obliku Pešorda-Ević, kada je krštena Matija Ćorluka Ivanova i Anđe r. Pešorda-Ević.¹⁴⁰ U obliku pak Miloš-Ević prvi upis imamo iz 1902. prigodom upisa krštenja Vide Zucić Jozine iz Gruda i žene mu Matije r. Miloš-Ević, također iz Gruda.¹⁴¹ Samostalno se prezime prvi put upisuje 1903., kao djevojačko prezime Matije r. Ević iz Gruda, supruge Ivana Zorića, kada udaju kćer Ivu za Jozu Filipovića iz Lipovica, u *Župi* Gradac Posuški.¹⁴² Iduće, 1904. godine Jure Ević kum je na krštenju Mati Mariću Markovu, a Ivan Ćorluka sa suprugom Anđom r. Ević iz Gruda pokapa sina Martina.¹⁴³ Po svemu sudeći, rekli smo već, Evići su potekli od Pešorda, ranije odvojenog ogranka Miloša, i to od Eve Miloš = Pešorde, r. Mikulić, žene Jurine,¹⁴⁴ a najbolji argument koji govori tomu u prilog jest upis njezine smrti 1868. u 58. godini.¹⁴⁵

¹³⁴ Prvi, nama poznati, upis prezimena Pešorda, i to samostalno i dvojno istodobno, jest iz 1866., kada su Jure Pešorda i žena mu Eva r. Mikulić udali kćer Šimu za Grgu Miloša Stipanova i Ive r. Suton. Vidimo da se već tada Miloši mogu uzimati između sebe, i to bez biskupske dispense, što znači da su najmanje u petom koljenu srodstva. Usp. AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 171, 12.

¹³⁵ Usp. AŽGr, GrMU, I. (1895. – 1913.), 60, 280; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 162, 577.

¹³⁶ AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 164, 725.

¹³⁷ AŽGr, GrMK, II. (1911. – 1924.), 29, 192.

¹³⁸ AŽGr, GrMK, II. (1911. – 1924.), 102, 61.

¹³⁹ AŽGr, GrMK, III. (1925. – 1936.), 35, 97.

¹⁴⁰ Usp. AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 7, 47; AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 38-1894.

¹⁴¹ Usp. Usp. AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 79, 48.

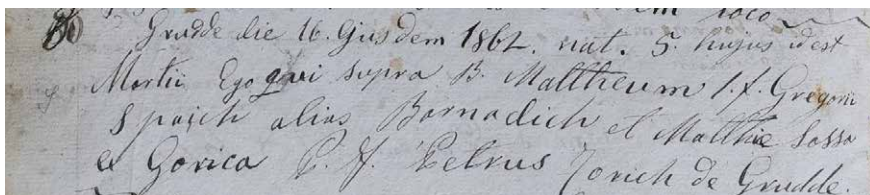
¹⁴² Usp. AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 17, 35.

¹⁴³ Usp. AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 97, 178; GrMU, I. (1895. – 1913.), 48, 164; Dvojno prezime Miloš = Ević upisuje se još 1914. godine, Pešorda = Ević 1918., 1920. i 1929. godine, a Ević = Pešorda 1924., 1934., 1936., čak i 1938. godine. Usp. AŽGr, GrMK, II. (1911. – 1924.), 52, 46; 83, 5; 125, 103; 131, 14; 176, 15; AŽGr, GrMK, III. (1925. – 1936.), 48, 20; 97, 6; 119, 30; AŽGr, GrMK, IV. (1936. – 1946.), 24, 81.

¹⁴⁴ Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 160, 21; RMV, II. (1839. – 1874.), 183, 65.

¹⁴⁵ Usp. AŽR, RMU, I. (1840. – 1892.), 137, 82.

Uz Miloše,¹⁴⁶ i Spajići¹⁴⁷ su iznjedrili rod s novim prezimenom, Brnadiće, koje je prezime postalo stalno, nasljedno i nepromjenjivo, što je uostalom jedna od odlika prezimena.¹⁴⁸ Prvi spomen u meni dostupnim vrelima jest iz 1862., kada je kršten Mate, sin Grge Spajića alias Brnadića iz Gruda i Matije r. Sosa iz Gorice.¹⁴⁹

Slika 8. Upis prezimena Spajić alias Brnadić iz 1862. godine

Izvor: AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 114, 80.

¹⁴⁶ Spomenimo još da je članak o grudskim Milošima napisao Vlado Bogut, a na njega mi je ukazao sam autor kada je ovaj rad već bio završen. Usp. Bogut, Vlado, 2020. Povijest plemena Miloš/ević u Grudama u Hercegovini, u: *Franjo Miloš, Uvijek iz početka*, Sarajevo: Bosanska riječ, 286-293.

¹⁴⁷ Do 20. stoljeća prezime se uglavnom piše u obliku Spaič ili Spahich. Nedavno se pojavio novinski članak o posljednjem stanovniku sela Blace kod Klisa u sjevernom podnožju Kozjaka, s prezimenom Spajić. Dva susjedna zaseoka tog sela jesu Spajići i Bobani, pa je umjesno zapitati se nisu li nekadašnji, gotovo prvi, susjedi iz stare Imote, to ostali i u potkozjačkim Blacama. Čini se da su Spajići, a najvjerojatnije i Bobani, na kliško-solinsko područje dospjeli iz Imote tijekom Kandijskoga rata. Tamo se, u vranjičkim maticama, 1669. spominje Paval Spajić kao kum na krštenju Ivanu sinu Marka Postinčića (Katića). U istome je mjestu godinu dana ranije spomenuti Pavao, skupa s Lukom Bobanom, kum na vjenčanju Luke Kalaševića i Uršule Žižić. Još prije toga u Vranjicu je 1660. popisano kućanstvo Jure Spajića (Spahića) u kojem je bilo osam muškaraca i pet žena. Istom prigodom popisano je i kućanstvo Luke Bobana s pet muškaraca i četiri žene, a u Klisu kućanstvo Šimuna Bobana (Bobanovića) s jednim muškarcem i dvjema ženama. Štoviše, prije svega toga Jure Spajić i žena mu Vida krste u Vranjicu 1656. (?) kćer Dorotiju, a kum joj je upravo spomenuti Luka Boban. Inače su Jure i Pavao Spajić, za koje i Grubišić navodi da su starinom iz Gruda, kao što navodi i za Bobane da su se doselili iz Sovića, na novooslobođenom kliško-solinskom području 1675. dobili zemljišne posjede, isto kao i Bobani. Usp. <https://www.vecernji.hr/vijesti/zdravko-je-jedini-stanovnik-svog-sela-a-nema-ni-struje-ni-vode-ja-sam-zadovoljan-zovu-me-gradonacelnik-1736913> (pristup 10. 2. 2024.); Grubišić, Ivan, 2008. Vjenčanja u Vranjicu od 1665. do 1676. godine, *Tusculum*, vol. 1, no. 1, Solin: JUK Zvonimir, 125-126 i 133; Grubišić, Ivan, 2018. Solinski Katići Mornari, *Tusculum*, vol. 11, no. 1, Solin: JUK Zvonimir, 124; Jačov, Marko, 1992. *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645.-1669.)*, vol. II, Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 105 i 107; HR-HDA-883, MK/144, MK Vranjica (1653. – 1695.), 5v. Usput, na području Imote još se za vrijeme osmanske vlasti spominju Kasan Spajić (*Assan Spahijch*) i Sedić Spahija (*Sedich Spahiaia*), kao što je vidljivo, obojica muslimani. Usp. Rimac, 2022., 89-91.

¹⁴⁸ Osim oblika Brnadić, koji je prevladao, upisuje se i oblik Bernardić. Usp. AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 97, 117(8). Ovdje treba reći da se prezime Brnadić (Bernardić) znatno ranije javlja u Roškom Polju, gdje ih pod tim prezimenom više nema. Od njih su najvjerojatnije nastali tamošnji Purkići. Usp. Jolić, Robert, Jukić, Marko, 2008. *Župa Roško Polje*, Roško Polje, Tomislavgrad: Župni ured Roško Polje, Naša ognjišta, 159; Odatle su se selili prema Uskoplju i najvjerojatnije su bugojanske Brnade (Brnadići) podrijetlom iz R. Polja. Tamo ih je 1991. pod prezimenom Brnada bilo 145 u 36 kućanstava. Usp. Škegro, Ante, 2012. *Libri copulatorum parochiarum Scopiensium (1753-1883)*, Fojnica, Zagreb: Samostan Duha Svetoga, HIP, 40, 60, 127, 140; Škegro, Ante, 2021. *U srcu rajskoga kraja. Župa Skopaljska Gračanica*, Bugojno: Župa Srca Marijina Skopaljska Gračanica, 129; Antunović, Mirko, 1997. *Hrvatski puk Bugojna I*, Baška Voda: Vlastita naklada, 220.

¹⁴⁹ Usp. AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 114, 80.

Još je mnoštvo upisa koji dokazuju tu povezanost i trajanje procesa promjene koji se proteže i u 20. stoljeće.¹⁵⁰ U maticama koncem 19. i na samom početku 20. stoljeća nailazimo na upise još nekih nadimaka uz prvotno prezime Spajić, kao primjerice Kašar(ević),¹⁵¹ Matešinović,¹⁵² Ivkić,¹⁵³ Brkić(?) (nečitko),¹⁵⁴ a jednom čak u trojnom obliku Spaić-Brnadić-Pišтелиć.¹⁵⁵ Međutim nijedan se od njih nije uspio nametnuti kao novo prezime. Čini se da je rodonačelnik roda Brnadića, Bernard, u mjesnoj inačici *Brnada*, Spajić iz Gruda, sin Karlov i Luce r. Pivac iz Ružića, rođen oko 1770., a vjenčan 1798. s Marom Nuić p. Tadije iz Drinovaca i Jake r. Čorluka iz Gruda.¹⁵⁶ Uzrok promjene prezimena mogao je biti dvojak: zbog ugleda Bernarda (Brnade) u grudskoj seoskoj sredini ili zbog potrebe za lakšom identifikacijom osoba s istim imenima. Naime samo su u desetljeću 1820. – 1830. čak četiri Mate Spajića iz Gruda sklopila bračne zajednice,¹⁵⁷ jedan je od njih i Mate Brnadin.¹⁵⁸ Najvjerojatnijim nam se čini da su odlučna bila oba spomenuta razloga.¹⁵⁹

Rod Zorić, koji je ostvario usljednost od 1742. do suvremenosti, nije iznjedrilo nijedan novi rod, iako se tijekom tog razdoblja, točnije koncem 19. stoljeća, upisuje nekoliko njihovih nadimaka. Ipak, nijedan nije prevladao kao novo prezime.¹⁶⁰

¹⁵⁰ AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 347, 330; AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 97, 115(6); 111, 38; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910, 144, 593; 145, 598; AŽGr, GrMU, I. (1895. – 1913.), 41, 81. To je samo dio primjera.

¹⁵¹ Usp. AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 233, 335; 256, 110; 303, 262; 322, 25; 327, 95; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 168, 811; itd. I danas u Grudama u brdu postoji zaselak pod nazivom Kašari.

¹⁵² Usp. AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 322, 30.

¹⁵³ AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 68, 39.

¹⁵⁴ AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 288, 112.

¹⁵⁵ AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 231, 314.

¹⁵⁶ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 4, 10; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 51, 125; 232, 177; AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 41, 12.

¹⁵⁷ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 72, 46; 82, 20; 137, 42.

¹⁵⁸ Čudno je da nije upisano vjenčanje Mate Brnadina s Ivom r. Marić, također iz Gruda, koji već 1824. krste sina Grgu, 1827. kćer Katu, 1831. sina Matu, 1832. kćer Matiju, 1834. sina Antu i 1836. kćer Ivu. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 232, 177; 267, 239; 301, 336; 311, 466; 329, 9; 356, 251b.

¹⁵⁹ Osim spomenutoga Mate, još tri Bernardova sina sklapaju brakove: Ante 1825. s Lucom Zorić, Petar 1836. s Ivom Marić, Jozo 1842. s Matijom Zovko. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 108, 38; 164, 32; AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 7, 35.

¹⁶⁰ Koncem 19. stoljeća pojavljuju se dvojni upisi prezimena Zorić s nadimcima, Ramadan, Rižinović, G(K)olubić, Knezović, Resanović, Zelić, Parinović, koji se nisu uspjeli osamostaliti kao novo prezime. Usp. AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 250, 62; 302, 244; 308, 304; 309, 316; 326, 82; 327, 100; AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 83, 71; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 10, 65. Dodajmo još da u okrilju toga roda postoji ogranak s nadimkom Šušumović.

Uz prethodno spomenuta četiri roda, u Grudama je uspio opstati tijekom cijeloga 19. i 20. stoljeća te ući i u 21. stoljeće, demografski vrlo slabašan, rod Vrljić.¹⁶¹ Već nakon prvoga biskupskoga popisa vidljivo je izrazito slabljenje toga roda. Iako im i dalje ostaju tri kućanstva, do 1768. broj članova prepолоvio im se. To bismo ponajprije pripisali njihovim migracijama, pretpostavljamo prema Posavini, kamo se otiskuju njihovi susjedi Čorapovići, Majići (Čorluke) i Ačkari,¹⁶² ali još prije prema Mostarskom Blatu i tamošnjemu selu Polog.¹⁶³ Uglavnom, rod je pregrmio stoljeća i, iako malobrojan, ušao i u 21. stoljeće.¹⁶⁴

Dok smo za rod Gusić već rekli da se u Grudama javlja samo u popisu iz 1768. i nikada više, za Kusturiće smo rekli da su nestali do početka 19. stoljeća, a poslije se javljaju još samo u djevojačkim prezimenima majki ženika ili udavača, dakle kod osoba rođenih u 18. stoljeću.¹⁶⁵ Do danas im je trag, rekosmo također, ostao u toponimu Kusturovi stupi.

Za Grubišiće smo pak rekli da je njihov spomen 1742. u Grudama i izostanak u popisu u tome mjestu 1768. uzrokovan činjenicom da selo Blaževići, gdje od starina prebiva taj rod,¹⁶⁶ jednostavno nije spomenuto 1742., ali jest 1768. i u nje-

¹⁶¹ Prema seoskoj predaji, Vrljići su najstariji stanovnici Gruda, nastanjeni u Cerama, i imali su groblje zvano Vrljića groblje, koje odavno nije u uporabi. Bilo bi starije i od također staroga groblja zvanoga Cere, kao i Staroga Zorića groblja. Podatke je priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Gruda.

¹⁶² Vrljići, kojih 1742. nema nigdje u Vikarijatu osim u Grudama, imaju 1768. u Posavini, u selu Garevo župe Bijela, dva kućanstva s 18 članova. Vrlo je vjerojatno, ali se ne može tvrditi, da su oni tamo dospjeli s juga, kao i mnoštvo drugih rodova u posavskom susjedstvu, koji skupno pripadaju korpusu *Hrvaćana*. Usp. Nosić, Vidinić, 2000., 21; Jerković, 2006., 195. Te 1768. zatečeno je po jedno kućanstvo Vrljića i u selu Kljevci, u Župi Majdan, što je danas naselje u Općini Sanski Most, mjesnoj zajednici Hrustovo, te u gradu Kreševu jedno kućanstvo sa sedam članova. Usp. Isto, 44 i 90; <https://www.sanskimost.gov.ba/index.php/exploer/mjesne-zajednice>. Pristup 22. 11. 2023. Prema istraživanju M. Jukića, Vrljići u Kreševu bili bi odvjetak roda Lađarića, koji su pak ogranak staroga kreševskoga roda Suderić, dok za podrijetlo onih u Kljevcima treba dodatno istraživanje. Usp. Jukić, Milo, 2015a. *Katolički rodovi župa Kreševo, Banbrdo (Lepenica), Kiseljak i Deževica 1742.-1992.*, drugi dio, Kreševo: Klepsidra, 139.

¹⁶³ U Pologu su 1768. zatečena dva njihova kućanstva s 18 članova. Usp. Nosić, Vidinić, 2000., 94. Prema istraživanju Nikole Mandića, položki su se Vrljići odseljavali prema susjednim selima na obodu Blata te Bogodolu, Buni, broćanskim selima, Rami i Uskoplju, što u izvornom prezimenu, što pod novim prezimenima Gagro i Ramljak. Usp. Mandić, Nikola, 2001. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju, Brotnjo (Čitluk)*: Općina Brotnjo, 163-166.

¹⁶⁴ U 21. stoljeću postoji još samo jedno kućanstvo Vrljića u Grudama, koje nema muških potomaka i čini se da je nakon najmanje tri stoljeća opstanka rod ipak pred utrućem. Podatak je priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Gruda.

¹⁶⁵ Primjerice 1818. vjenčava se Jozo Zorić Ivanov i Mande Kustura iz Gruda s Marom Ivana Šimića iz Dragićine. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 58, 72; Još 1840. Jure Tomas iz Drinovaca i žena mu Iva r. Kustura iz Gruda udaju kćer Matiju za Matu Spajića Matina iz Gruda. Usp. AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 3, 10.

¹⁶⁶ Osim što je i danas prisutan u tome selu, tu je prebivao i u stoljećima osmanske vlasti, a posebno je bio izložen stradanjima spomenutih osmansko-mletačkih imperijalnih obračuna u 17. stoljeću, kada

mu Grubišići. Do konca 18. stoljeća, pri samome njegovu kraju, 1798., spominje se vjenčanje Mate Grubišića Ivanova iz Gruda i Ive r. Pivac iz Ružića, s Jelom Ivana Petrovića (Vukojevića) iz Klobuka i Anđe r. Zovković iz Ružića.¹⁶⁷ Ipak, držimo da rod nema stalnoga prebivališta u Grudama tijekom 19. stoljeća, kao ni uopće do 2. svjetskog rata,¹⁶⁸ iako se to na temelju upisa iz 1905. ne bi reklo da je tako.¹⁶⁹

Rod Pivac također nema stalnoga staništa tijekom 19. stoljeća u Grudama, unatoč nekoliko upisa koji bi tomu govorili u prilog. Konkretno, radi se o po jednom upisu parova Jure i Anđe r. Šimić¹⁷⁰ i Stipana i Jurke r. Erkapić.¹⁷¹ Držimo da se tu radi ili o grješcima pera ili možda rubnim staništima za koja upisivači, u vremenu čvrsto neutvrđenih seoskih međa, što smo već istaknuli, nisu sigurni ataru kojega sela pripadaju.¹⁷² Teško da se radi o učestalom seljenju ovamo-onamo, iako je bilo primjera češćega mijenjanja prebivališta, ali ipak ne toliko masovno.¹⁷³ Međutim rod je s vremenom promijenio prezime u Logara (Logarić),¹⁷⁴

je usred Kandijskoga rata, 1654., u hajdučkom haranju uhvaćen Jure Grubišić iz Blaževića i prodan u Napulj, slično kao i neki Martin iz Drinovaca. Usp. Pandžić, Bazilije. 1975. Donat Jelić i hercegovački robovi u Italiji, *Kršni zavičaj*, broj 8, Drinovci: Župni ured, 28-29.

¹⁶⁷ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 3, 9. Isti par iduće godine krsti sina Ivana, opet s naznakom prebivališta u Grudama, a idućih sedmero djece krsti s naznakom da su iz Blaževića. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 14, 84; 38, 44; 60, 172; 85, 345; 103, 18; 119, 145; 137, 308; 153, 176.

¹⁶⁸ Prema stanju duša uoči samoga 2. svjetskog rata, 31. 12. 1940., Grubišići nemaju nijedno kućanstvo u Grudama. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.).

¹⁶⁹ U Grudama je 1905. vjenčan Mate Grubišić Matin iz P. Graca s Matijom Marić Jurinom iz Gruda i kao mjesto stanovanja toga novog para upisane su Grude. Usp. AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 22, 60. Budući da sve relevantne matice koje bi se odnosile na selo Grude, čiji je prostor prije osnutka župe Grude pripadao župama Ružići i privremeno Gorici, nismo obradili sustavno, to ovaj podatak o (ne)prisuću Grubišića u Grudama treba prihvatiti sa zadržkom, odnosno još jednom detaljno provjeriti. Uglavnom, Stanje duša iz 1940. ne bilježi prisuće ovoga roda u Grudama.

¹⁷⁰ Njihov je spomen u Grudama iz 1798., a kasniji su upisi krštenja njihove djece u Ružićima: AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 8, 47; 39, 46; 106, 40.

¹⁷¹ Prvi upis iz 1802. jest u Grudama, sljedeći je u Ružićima, a ostala su dva u Alagovcu. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 217, 86; 244, 48; 280, 17; 301, 44.

¹⁷² To objašnjenje o rubnim staništima u vremenu čvrsto neutvrđenih seoskih međa samo je pretpostavka dok se ne potvrdi ili ne nađe bolje, utemeljenije, rješenje koje će rasvijetliti učestalu pojavu različitih prebivališta za iste obiteljske nukleuse. Dodajmo već rečenom da je razlog tome mogao biti i taj što su age znali premješati svoje kršćanske podložnike s posjeda na posjed, koje su imali u različitim selima. Usp. Dedijer, Jevto, 1909. Hercegovina, *Naselja srpskih zemalja*, knj. VI., Beograd: SKA, 315 i 328.

¹⁷³ Primjerice takav je slučaj bio s rodnom Šarac, koji se u prvoj polovici 19. stoljeća doselio iz Broćna u Ljubušku krajinu. Slično je bilo i s jednim ogrankom roda Pehar, koji se također u prvoj polovici 19. stoljeća doselio iz Broćna u Ljubušku krajinu. Usp. Pavičić, 2021., 263; Pavičić, Vlado, 2011. Rodovi Stubice i Studenaca, *Monografija: Župa Studenci u Hercegovini*, Mostar: Crkva na kamenu, 144.

¹⁷⁴ Za to je mnoštvo primjera: AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 280, 17; 301, 344; 264, 204; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 104, 26.

te se pod tim prezimenom u drugoj polovici 19. stoljeća pojavljuje u Grudama i nastavlja kontinuitet u 20. stoljeću, o čemu će biti riječi u nastavku.

Rod Perić spomenut u oba biskupska popisa u Grudama ne ostvaruje tu kontinuitet i nestaje do konca 18. stoljeća, a ne spominju se tu ni tijekom 19. stoljeća, kao ni na početku 20. stoljeća.¹⁷⁵

Za Radiće, spomenute u Grudama u popisu iz 1768. s jednim prilično brojnim kućanstvom, čini se da tu već do konca 18. stoljeća nije bilo života, pa se odseljavaju, rekli smo već, prema Ljubuškom, gdje od 1799. Stipan Radić sa ženom Perom r. Šošić iz Graba krsti djecu.¹⁷⁶ Kada se spomenuti Stipan 1815., kao udovac, u vrijeme najžešćega haranja kuge, ženi po drugi put, za roditelje mu je navedeno da su to, tada pokojni, Jakov i Luca r. Vrljić iz Gruda. Taj bi Stipan mogao biti unuk Stipana starješine kućanstva Radića u Grudama iz 1768., a vrlo je lako moguće da je istovjetan Stipanu koji je 1799. naveden u Grudama kao kum na krštenju Mati Mariću Matinu iz Gruda.¹⁷⁷

Rodovi Senta i Soldo, spomenuti u prvome biskupskome popisu 1742., vrlo brzo nestaju i već ih nema u popisu iz 1768. No, za razliku od Senta, koji se više nikada ne spominju u Grudama, Solde tamo opet nalazimo od početka 19. stoljeća, ali o tome u nastavku.

I, konačno, posljednji rod iz biskupskih popisa, Tomići, koji se pojavljuju s grudskim prebivalištem samo u popisu iz 1768., a za okolnosti tadašnjega spomena već smo prethodno dali objašnjenje, više se nakon toga nikada do 20. stoljeća ne pojavljuju.

Doseljenici od biskupskoga popisa 1768. do 20. stoljeća

Uzimajući popis iz 1768. kao razdjelnicu za nove doseljenike, a na temelju matičnih knjiga Župe Ružići, napraviti ćemo presjek doseljavanja u selo Grude do početka 20. stoljeća.

¹⁷⁵ U susjednoj Dragićini spominje se rod Perić, ali se njegovi pripadnici prije 1820. odseljavaju na Humac kod Ljubuškog i tamo nastavljaju susljednost pod prezimenom Dedić. Zanimljivo je da se u ljubuškim maticama Šimunovoj supruzi Andi r. Šimić kao mjesto podrijetla navode Dragićina i Ružići, dok im je kao prebivalište, prije odseljenja, u Bekiji 1799., navedena Dragićina. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 23, 134; Arhiv župe Veljaci (dalje: AŽV), VMV, I. (1809. – 1847.), 59, 43; 73, 67; 50, 184; 33, 160; 39, 38; AŽV, VMK, II. (1809. – 1847.), 234, 647; 242, 721. Kasnije se u okrilju roda Šimić, također u Dragićini, izdvaja rod s novim prezimenom Dedić. Nismo uspjeli utvrditi postoji li veza između Perića-Dedića iz Dragićine, što su se odselili na Humac, i kasnijih Šimića-Dedića, također iz Dragićine.

¹⁷⁶ AŽV, VMK, I. (1786. – 1809.), 142, 83; Radići su stigli na područje Ljubuškog još prije toga, jer se Stipan i otac mu Jakov već 1792. spominju u ulozi krsnih kumova, a Stipanova majka i Jakovljeva žena Luca od Vrljića u istoj ulozi 1798. godine. Isto, 68, 299; 70, 305; 134, 50.

¹⁷⁷ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 15, 89. Tada je tome Stipanu upisano da je iz Gruda, što je možda posljednji eho njihova nekadašnjega staništa.

Najsnažniji doseljenički pravac u tome razdoblju bio je iz susjednih Ružića i Dragičine, vrlo interesantnih naselja, koja su matica za četiri najbrojnija bekinska roda, Šimiće, Mariće, Mikuliće i Zovke, koji su sačuvali svoje izvorno prezime, ali su svi osim Mikulića iznjedrili i mnoštvo rodova s novim prezimenima.¹⁷⁸ Tako su stvorili vrlo snažne jezgre u matičnim selima, ali su se u brojnim migracijama razlili kako po susjednim bekinskim selima, tako i na okolna područja, posebice prema Ljubuškoj krajini, pokazujući čudesnu vitalnost. Zasigurno bi područje Bekije, navlastito spomenuti Ružići, zasluživali posebnu studiju koja bi rasvijetlila taj fenomen uzimajući u obzir, osim selidbi na spomenuta bliska susjedna područja, širi migracijski okvir.

Selidbe ružićko-dragičinskih rodova u susjedne Grude, zapravo migracije sasvim lokalnoga, pa i kapilarnoga karaktera, kao da potvrđuju *Ravensteinove zakone migracija*, ponajprije njegove zaključke da su glavni uzroci migracija ekonomske prirode i da glavnina migranata migrira na kratku udaljenost.¹⁷⁹ Međutim nešto ranija ili istodobna selidba Grudana prema Posavini, koja oslobađa prostor Gruda upravo za naseljavanja iz bliskoga susjedstva, iako motivirana ponajprije uzrocima ekonomske prirode, pobija ih, jer se selidbe odvijaju na dugu stazu, prema bosanskoj Posavini, čak i preko Save u Slavoniju.

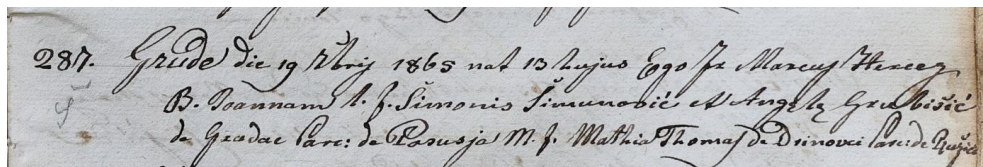
Od tih ružićkih izdanaka najprije ističemo Mariće, kao najbrojniji grudski rod potekao iz doseljeničkoga vala nakon biskupskih popisa, nastanjene ponajviše u tamošnjem zaseoku Rupine,¹⁸⁰ koji je, k tome, u Grudama iznjedrio i novi rod, Šimunoviće.¹⁸¹

¹⁷⁸ Šimići, kao najbrojniji bekinski rod, iznjedrio je još sljedeće rodove s novim prezimenima: Pralase, Žulje, Ilićice, Biliće, Biloše, Božiće, Dediće, Dujmoviće, Koromane, Petrilje i Zeleničice. Marići su iznjedrili tri roda s novim prezimenima: Marijanoviće i Braćice u Ružićima i Šimunoviće u Grudama. Zovke su pak također bili vrlo izdašni s novim izdancima: Bajići, Bošnjaci, Kature, Palci, Bandići, svi u Ružićima, kojima smo našli potvrde u tamošnjim maticama, a Nikola Mandić to tvrdi i za ružićke Pivce, Logare, Tomiće i Čutuke te još desetak drugih rodova širom Hercegovine. Brojni su dokazi tome u maticama i besmisleno bi bilo ovdje navoditi ih kao potvrdu, jer to nije tema ovoga rada. Usp. Mandić, Nikola, 2002. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokome Brijegu i okolici*, Mostar, Široki Brijeg: Vlastita naklada, 372; 549-550; 628-633.

¹⁷⁹ Wertheimer-Baletić, Alica, 1999. *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate, 290-292. Dakako, za selidbu većine tih rodova iz Ružića ili Dragičine u Grude nema izravnoga i izričitoga dokaza, ali se s velikom vjerojatnošću to može opravdano pretpostaviti, a za neke i tvrditi.

¹⁸⁰ Osim u Rupinama, kao glavnom sjelu, Marići su bili nastanjeni i u Lončacima (Mamićima). Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 303-313. Postoji mogućnost da su se Marići u Grude doselili i odnekud drugdje, ali nam se ipak najvjerojatnijim čini da su to susjedni Ružići. Čini se da je prijelaz iz Ružića odmah bio potpun i odrješit, jer im se odmah isključivo Grude navode kao prebivalište. Nijednom paru nema više upisa Ružića kao prebivališta.

¹⁸¹ Za to je mnoštvo primjera: AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 139, 287; 215, 161; 219, 201; 233, 334; 375, 212; AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 30, 31; 51, 17; 123, 19. Čini se da im je rodonačelnik Šimun Marić rođen oko 1750. u Ružićima, čiji je sin Stipan umro u Grudama 1860. u 80. godini. Usp. AŽGo, GoMU, I. (1839. – 1872.), 67, 20.

Slika 9. Upis Šimunovića u Grudama 1865. godine
Izvor: AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 139, 287.

Njihov dolazak iz susjednih Ružića bio je „silovit“, jer za nepune tri godine, u 18. stoljeću, koliko zahvaćaju matice, čak pet njihovih bračnih parova u Grudama krsti djecu.¹⁸² Dakle 1768. nije bilo ni jednoga Marića u Grudama, a 30 godina poslije bilo je najmanje pet bračnih parova, odnosno obiteljskih nukleusa.

Iz susjedne Dragičine doselili su se u vremenskom razmaku ne duljem od trideset godina i pripadnici roda Zovko, jer ih popis iz 1768. ne zatječe u Grudama, a od samoga početka vođenja matica brojni su im navodi prebivališta u tome novom staništu.¹⁸³ Nekima se od samoga početka Grude bilježe kao isključivo mjesto prebivališta,¹⁸⁴ dok se nekima, uz Grude, navode i neka druga bekinska sela.¹⁸⁵

Spomenuli smo da su jedan od izdanaka roda Zovko i Kature.¹⁸⁶ Jedan je upis njihova krštenja u najstarijoj matici s naznakom prebivališta u Grudama. Taj je upis iz 1830., kada Andrija i žena mu Matija r. Palac krste kćer Katu.¹⁸⁷ Budući da je taj par krstio još šestero djece, koja su sva prije i poslije toga upisana na Višnjici,

¹⁸² Ivan i Kata r. Miloš, Mate i Kata r. Kožul iz Mamića, Frano i Jaka r. Alerić, svi iz 1798., te Ante i Luca r. Zorić iz Gruda te Filip i Anica r. Radić iz Gruda. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 9, 52; 11, 65; 14, 81; 15, 89; 24, 136. Otvoreno je pitanje u kakvom su oni međusobnom srodstvu, odnosno jesu li braća i potomci Joze i Ane r. Andačić, koja je bila rodom iz Broćna. Naime oni su navedeni 1798. kao roditelji prigodom ženidbe maloprije spomenutoga Ante s Lucom Zorić. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 2, 7; Jozo i Ana r. Andačić roditelji su i Mije, koji u Grudama 1802. sklapa brak s Jurkom p. Marijana Majića zvanog Čorluka iz Gruda i žene mu Ive r. Herceg iz Šipovače. Usp. Isto, 21. 27.

¹⁸³ Uz maloprije spomenuta brojna nova prezimena proistekla od roda s prezimenom Zovko, recimo još da se upravo kod grudskih Zovka upisuje i prezime Prokos. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 163, 303; 190, 152; 221, 108; 245, 53; 266, 224.

¹⁸⁴ AŽR, RMK, I. (1839. – 1874.), 14, 85; 52, 126; 116, 121; 137, 298; 150, 142; 169, 19; 163, 303; 190, 152; 221, 108; 266, 224; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 15, 7; 17, 19.

¹⁸⁵ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 45, 88; 70, 237; 98, 445a,b; 129, 226; 159, 256; 49, 109; 105, 34; 65, 208; 93, 409; 119, 146; 141, 29; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 175, 65.

¹⁸⁶ Za to je mnoštvo potvrda, mi donosimo signaturu jednoga upisa s naznakom oba prezimena. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 65, 207; 233, 182; 253, 106; 270, 276; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 87, 32.

¹⁸⁷ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 296, 179.

a ona im je kao prebivalište upisana i prigodom vjenčanja, gdje je zapravo cijeli rod imao, a i danas ima prebivalište, to držimo da se tu radi o grješki pera.¹⁸⁸

Najbrojniji bekinski rod, Šimići,¹⁸⁹ ne zaostaje za svojim ružičko-dragićinskim susjedima, pripadnicima rodova Marić i Zovko u naseljavanju Gruda, a i oni su vrlo brojni sa spomenima u Grudama, već od samoga početka vođenja matica, što znači da su se doselili između popisa 1768. i 1797. godine. Nekima se od njih također kao prebivalište upisuju isključivo Grude, primjerice paru Filipu i Mari r. Spajić,¹⁹⁰ Petru i Kati r. Macan, bez obzira na to što su im to jednom bili Ružići,¹⁹¹ te Ivanu i Ivi r. Čaljušić-Tica,¹⁹² dok se nekima, uz Grude, kao prebivalište upisuju bilo Ružići, bilo neko od okolnih sela (Dragićina i Alagovac), primjerice parovima Anti i Klari r. Glavaš,¹⁹³ Stjepanu i Domir. Mikulić,¹⁹⁴ Ivanu i Ivi r. Milas,¹⁹⁵ Ivanu i Jeli r. Kordić,¹⁹⁶ Jozi i Ivi r. Glavaš,¹⁹⁷ Martinu i Ceciliji (Celiji) r. Glavaš,¹⁹⁸ Mati i

¹⁸⁸ Isto, 160, 281; 175, 50; 224, 129; 260, 172; 286, 79; 348, 178; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 52, 36. U tim upisima Andrijinoj supruzi Matiji r. Palac ponekad je navedeno izvorno prezime Zovko, što znači, uz još mnoštvo drugih potvrda, da su i oni izdanak roda Zovko. Budući da se oni uzimaju već 1815. bez zaprjeka i dispenzi, to govori u prilog starosti, ukorijenjenosti i razgranatosti roda Zovko u Ružićima.

¹⁸⁹ Za 42 godine vođenja najstarije ružičke matice krštenih (1797. – 1839.) rod Šimić sa svojim do tada izdvojenim izdancima imao je gotovo 13% od ukupnoga broja krštenih u Župi Ružići.

¹⁹⁰ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 31, 2; 50, 119; 69, 227.

¹⁹¹ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 19, 19; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 61, 181; 80, 302; 112, 95; 133, 263; 152, 168; 186, 116. Slijed nastavlja njegov sin Ivan. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 153, 6; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 340, 108; 364, 336.

¹⁹² AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 96, 427; 106, 37; 246, 57; AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 20, 27.

¹⁹³ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 4, 22; 21, 124; 156, 216.

¹⁹⁴ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 17, 101; 48, 103; 79, 300; 118, 131.

¹⁹⁵ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 133, 30; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 303, 357; 321, 31; 352, 211; 372, 419.

¹⁹⁶ Kod ovoga se para najvjerojatnije dogodila grješka pera, jer im je samo jedno krštenje upisano u Grudama, a ostalih pet, kao i vjenčanje, u Drinovcima. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 79, 9; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 232, 174; 277, 349; 3056, 396; 365, 349.

¹⁹⁷ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 280, 22; 300, 326; 328, 92; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 121, 83.

¹⁹⁸ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 19, 13; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 64, 197; 103, 19; 137, 306; 142, 44; 160, 275; 188, 137. Iz toga primjera vidljivo je da se najviše slučajeva mješovitih upisa, tj. kada to nisu bile isključivo Grude, odnosi na Šimiće iz Alagovca, koji se upisuju pod tim selom, ali i pod Grudama i Ružićima. Očigledno je da prije individualizacije Alagovca nije posve jasno bi li ga pripisali Ružićima ili Grudama.

Matiji r. Mikulić,¹⁹⁹ Mati i Šimi r. Čolak,²⁰⁰ Petru i Jaki r. Barić,²⁰¹ Petru i Mandi r. Glavaš,²⁰² Stjepanu i Anici r. Mikulić.²⁰³

Za sljedeću skupinu doseljenika u Grude, onih s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće, znakovito je da su im supruge rodom Gruđanke, pa se opravdano postavlja pitanje je li razlog njihova doseljenja u Grude domazetstvo.

Na prvome mjestu želimo istaknuti rod Čale, koji se dobro „primio“ u tome selu, u zaseoku Rupine, a koji se doselio koncem 18. stoljeća, bez naznake otkuda.²⁰⁴ Najvjerojatnijim nam se čini da nisu izdanak nijednoga staroga, već prije postojećega, grudskoga roda, nego su doseljenici, opet najvjerojatnije, iz susjedne, prostorno oklaštrene, Imotske krajine, iz Kostričića, zaseoka na razmeđu sela Slivno i Runovići.²⁰⁵ Odatle se mogao doseliti Petar Čalić, koji u Grudama 1800. krsti kćer Katu sa ženom Ivom r. Zorić,²⁰⁶ što bi moglo sugerirati da se zapravo uvjenčao²⁰⁷ u Zorića.²⁰⁸ Međutim, prema predaji i pričanju samih Čala, oni su se

¹⁹⁹ I ovdje je isti slučaj kao i kod prethodnoga para. Oni žive u Alagovcu, a katkad se upisuju u Grudama, katkad u Ružićima. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 21, 122; 50, 116; 69, 231; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 71, 39.

²⁰⁰ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 296, 180; 309, 442; 309, 447; 333, 50; 358, 267. Čini se da se i ovdje radi o grješci, odnosno isto je krštenje upisano dva puta (isti roditelji i ime krštenika, kao i kuma – Petar Šimić-Božić), ali jednom pod selom Grude, drugi put pod selom Dragićina, gdje im je zapravo i bilo prebivalište.

²⁰¹ Iako su njegovim roditeljima, gore spomenutima Filipu i Mari r. Spajić, prigodom krštenja sve djece, pa i samoga Petra, kao prebivalište navođene Grude, Petru je to pak Alagovac, kako prigodom vjenčanja, tako i prigodom krštenja prvih troje djece, dok su za četvrto upisane Grude. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 140, 54; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 310, 458; 319, 10; 343, 136; 365, 342.

²⁰² AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 24, 42; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 79, 297; 99, 449; 128, 212; 142, 45; 159, 259; 207, 34.

²⁰³ Kod toga para dobro se očituje nerazlikovanje pripadnosti Alagovca, odnosno njegove potpune individualizacije. Naime prigodom njihova vjenčanja u naslovu upisa upisani su Ružići, a u samom tekstu upisa kao prebivalište upisan je Alagovac. U upisima njihovo četvero djece kao prebivalište je iskazan Alagovac, a kod jednoga djeteta Grude. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 98, 6; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 248, 74; 270, 267; 279, 2; 319, 11; 337, 84.

²⁰⁴ Prvi spomen u ružićkim maticama jest Jake Čalić 1799. za koju je upisano da je iz Kostričića i koja je bila kuma na krštenju Ruži, kćeri Mate (neupisana prezimena) iz Tihaljine i žene mu Matije r. Bobanović iz Kljenka. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 16, 93.

²⁰⁵ U samom Kostričiću 1725. zabilježena je obitelj Ilije Čalića s osmero čeljadi, a 1744. Grgo Čalić sa šestoro čeljadi. Do konca 18. stoljeća dio roda preselio se i u susjedne Runoviće. Usp. Vrčić, 1996., 254, 257 i 271.

²⁰⁶ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 28, 162.

²⁰⁷ Riječi *uvjenčao*, *uvjenčavanje* i tsl. rijetke su u hrvatskome jeziku. Međutim u zapadnoj Hercegovini rabe se vrlo često za čin dolaska ženidbom mladića u kuću žene, i to u ikavskom obliku *uvinčao*, *uvinčavanje* itd.

²⁰⁸ Da su Zorići i Čale već bili ženidbeno povezani, svjedoči podatak da je godinu dana prije toga (1799.) Petar Zorić iz Gruda sa ženom Filipom r. Čalić krstio kćer Mandu. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 24, 137.

u Grude doselili iz Mostara u migracijskim kretanjima s konca 17. i početka 18. stoljeća.²⁰⁹ Moguće je da u predaji ima zrnice istine, da im je tu doista ishodište, jer se u samome Mostaru u oba biskupska popisa spominje taj rod: 1742. četveročlano kućanstvo Mije Čalića, a 1768. tročlano Jurino i osmeročlano Ivanovo,²¹⁰ ali je sigurno da u Grudama nisu nazočni prije konca 18. stoljeća. Stoga njihovo migracijsko ishodište ostavljamo otvorenim.²¹¹ Uglavnom, Petar je prvi Čale koji se doselio u Grude i od njega i žene mu Ive r. Zorić potječu svi grudski Čale.²¹²

Od samoga početka 19. stoljeća u Grudama, u tamošnjem zaseoku Rupine, nastanjeni su i Zadre. Je li činjenica da su supruge dvojice prvih tamošnjih Zadra Zorićuše znak da su se oni iz svojih izvorišnih staništa na Višnjici uvjenčali u Zoriće?²¹³

Slično se dogodilo i s Bušićima, nastanjenima u zaseoku Pešija, kojima se pri samome vjenčanju djevojke iz roda Miloš, ujedno i prvome spomenu, navodi da su već žitelji Gruda. Dakle činjenica navođenja Gruda kao prebivališta već pri samome činu vjenčanja pokazuje namjeru da par živi u Grudama, te im se to odmah upisuje i kao prebivalište, premda se doseljavaju iz Gorice.²¹⁴

U Grudama se na samom početku 19. stoljeća pojavljuje rod Čuljak,²¹⁵ bez naznake odakle dolazi, ali s priličnom vjerojatnošću možemo reći da je ishodište,

²⁰⁹ Podatke je priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Grudskoga Vvila.

²¹⁰ Usp. Nosić, Vidinić, 1999., 75; Nosić, Vidinić, 2000., 94.

²¹¹ Ovdje valja spomenuti selo Čaliće u Bročnu, čiji je naziv najvjerojatnije antroponimijskoga postanka. Usp. Vidović, Domagoj, 2014b. Pogled u toponimiju župe Čerin, u monografiji: *Župa Čerin, 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)* (prir. Dario Dodig i Dijana Korać), Tomislavgrad, Čerin: Naša ognjišta, Župni ured Čerin, 59. Osim u Mostaru, Čalići se 1742. spominju i u Drinovcima, Vinici kod Duvna i Šrđevićima na Livanjskom polju. Usp. Nosić, Vidinić, 1999., 40, 47 i 68.

²¹² Iako se ispočetka prezime piše Čalić, s vremenom je prevladao oblik Čale, koji se rabi i danas. U okviru roda u Grudama upisuje se i dvojno prezime Čale-Radić, ali se druga denominacija nije osamostalila u novi rod. AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 141, 571; AŽGr, GrMK, II. (1911. – 1924.), 48, 21.

²¹³ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 4, 260; 112, 90; Međutim već prigodom vjenčanja toga prvoga Zadre 1800. kao prebivalište su mu navedene Grude. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 15, 4.

²¹⁴ Upisano je da se Ivan, sin Ivana Bušića iz Gruda i žene mu Anđe r. Krnjić iz Gorice vjenčava s Ivom Miloš p. Joze iz Gruda i žene mu Mare r. Milas iz Posušja. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 155, 10. Kada se Ivan drugi put ženio 1855., kao prebivalište su mu navedene Grude, a za oca mu Ivana kaže se da je iz Gorice. Usp. AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 43, 16.

²¹⁵ U Grudama se već 1803. spominje bračni par Frano Č. i Anica r. Kozina, a od 1812. Ante Č. i Vida r. Bošnjak. Uz potomstvo Frane i Anice r. Kozina, kasnije se u Grudama pojavljuje još jedan ogranak Čuljaka, bez jasne povezanosti s već spomenutima i bez naznake podrijetla, kada se 1836. vjenčava udovac Jure Č. Jozin iz Gruda i žene mu p. Vide r. Marić iz Gruda, s udovicom Cecilijom Grge Marijanovića i p. Mande r. Ljubičić, oboje iz Runovića. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 64, 199; 130, 260; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 165, 33.

ako ne već prvospomenutih izravno, onda roda kao cjeline, selo Klobuk.²¹⁶ Rod ostvaruje kontinuitet i ulazi, vrlo slabašan, u 20. stoljeće.²¹⁷

Žitelji iz susjednoga Posuškog Graca, koji su obrađivali velike komplekse zemljišta u Grudskome polju, k tome su bili i u posjedu mlina u Grudskome Vrilu, vrlo su se malo preseljavali bliže njima. Ženidbene i kumske veze bile su intenzivne, ali matice rijetko bilježe kojega preseljenika, barem i privremeno. To je bio slučaj s rodom Zaprdica (Zaprdčić) iz Lipovica,²¹⁸ zaseoka Posuškoga Graca, kada se u Grudama 1800. i 1803. spominje bračni par Mate Zaprdica i Kata r. Čale, kojima kasnije više nema spomena u ružičkim maticama.²¹⁹ S prezimenom Zaprdica, osim u ružičkim, upisivani su i u posuškim i goričkim maticama, da bi u drugoj polovici 19. stoljeća taj oblik bio zabačen te je potpuno prevladao oblik prezimena Filipović.²²⁰ Dvojni oblik *Filipović* alias *Zaprdica* upisuje se još 1869.,²²¹ pa čak i 1878. godine, kada je naglašeno da je iz Gradca.²²² Na području Gruda i Grudskoga Vrila početak će se za stalno naseljavati tek u 20. stoljeću, nakon 2. svjetskog rata, a ako su već i imali neko stanište u Grudama, ipak ih tu ne bilježi grudsko Stanje duša napravljeno prije 2. svjetskog rata.²²³

Vidjeli smo da se u prvome biskupskom popisu u Grudama javlja rod Soldo, koji nestaje već do idućega popisa 1768. godine. Međutim od 1810. u Grudama se ponovno javlja taj rod, kada se spominje bračni par Lovro Soldić i Mara r. Spajić.²²⁴ Lovro je bio iz Britvice i par je neko vrijeme živio tamo, ali se s vremenom preselio u selo supruge Spajuše, u Grude, i tamo ostavio svoj trag.²²⁵ Ipak,

²¹⁶ Pavičić, 2021., 175; 180. passim; 327-328.

²¹⁷ AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 69, 33; AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 13, 2; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 85, 95.

²¹⁸ S prezimenom Zaprdica upisani su u P. Gradcu 1742., a u obliku Zaprdčić 1768. godine. Usp. Nosić, Vidinić, 1999., 82; Nosić, Vidinić, 2000., 98.

²¹⁹ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 34, 14; 67, 216.

²²⁰ Treba reći da se još 1710. u Makarskoj spominje smrt „Chierico Antonio Philipovich da Posussie...“. Usp. HR-DAZD-378, inv. br. 594, MKU župe Makarska (1709. – 1829.), 5r. Dakle prije biskupskih popisa, pa je logično zapitati se je li prezime Filipović prvotno, odnosno je li stoljetno rabljenje prezimena Zaprdica ipak bilo privremeno.

²²¹ Usp. Arhiv župe Posušje (dalje: AŽP), PMV, (1847. – 1900), 13-1869.

²²² Usp. AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 130, 63.

²²³ AŽGr, SA, I. (1940.).

²²⁴ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 126, 194; 139, 12; 152, 169. Godinu dana ranije za Lovru se Britvica još uvijek navodi kao prebivalište. Usp. Isto, 40, 15.

²²⁵ Lovro, pod prezimenom Perković, od kojih su britvičke Solde, i žena mu Mara r. Spajić 1808. krste sina Matu u Britvici. Odatle se preseljavaju u ženino rodno selo i tamo krste još troje djece. Podatak o britvičkom krštenju iz dijela je matice stare Župe Blato koji nije potpuno izgorio u komunističkim obračunima s klerofašističkim neprijateljima i nazadnjacima nekoliko godina nakon 2. svjetskog rata. Taj nedogoreni ostatak danas se nalazi u samostanu na Širokom Brijegu, a podatke nam je ustupio, danas pokojni, Nikola Mandić. Usp. Arhiv samostana Široki Brijeg (dalje: ASŠb), BIMK-nedogorena, 128-1808.

njihovi se potomci nisu uspjeli održati u Grudama, bilo zbog izumrća, bilo zbog daljnjeg seljenja,²²⁶ ali sredinom 19. stoljeća opet se doseljava novi pripadnik roda Soldo, ovaj put iz Rakitna, i nastanjuje se u Grudama.²²⁷ Njegovi potomci ulaze i u 20. stoljeće.²²⁸

U Grude se, još u prvoj polovici 19. stoljeća, iz Medvidovića (Medovića), doseljava rod Knezović, i to u Zorića selo.²²⁹ Rod je održao kontinuitet i ušao u 20. stoljeće.²³⁰

Ivankovići su se doselili u Grude, u zaselak Cere.²³¹ Najprije je 1837. upisano vjenčanje Nikole Ivankovića Jurina iz Kočerina, vjerojatno iz Ivankovića Doca, i Kate r. Spajić iz Gruda, s Ivom Šimić Petrovom iz Gruda i Kate r. Macan iz Pogane Vlake.²³² Čini se da se on nije doselio u Grude, nego su to učinili njegovi sinovi Jure²³³ i Ivan.²³⁴ Rod je ušao u 20. stoljeće.²³⁵

Već smo spomenuli upis roda Pivac u Grudama 1768., nekoliko njihovih sporadičnih upisa početkom 19. stoljeća u ružičkoj matici krštenih, kao i činjenicu zamjene novim prezimenom Logara (Logarić). U drugoj polovici 19. stoljeća

²²⁶ Najvjerojatnijim nam se čini da su izumrli za vrijeme haranja posljednje velike epidemije koja se pripisuje kugi (1814. – 1818.), jer im je posljednji spomen u Grudama krštenje djeteta 1815. godine.

²²⁷ AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 64, 26. Andrija Soldo, udovac, sin Antin iz Rakitna i supruge mu Vide r. Topić iz Oklaja, Župa Široki Brig, vjenčava se 1855. s Katom Medak, starinom Opačak, kćeri Tominom iz Gruda i supruge mu Božice r. Musa iz Rasna, te najvjerojatnije postaje domazet. Zanimljivo je da je prigodom upisa vjenčanja Kati upisano prezime Miloš, a prigodom krštenja djece što su uslijedila već od iduće godine upisuje prezime Medak. Moguće je da je tome uzrok što je Katina majka Božica r. Musa bila prethodno udana za Ivana Miloša iz Gruda, pa se Katin otac, a Božičin drugi muž, Opačak-Medak iz Poljica, doselio ne na ženinstvo u Božičino Rasno, nego u Grude u Miloša na udovištvo. Rijedak je naime slučaj da udovica drugoga muža dovede ne na očinstvo nego ognjište prvoga muža. Usp. AŽR, RMK, II. (1839. – 1870.), 146, 246; 183, 208; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 40, 14; 48, 11; AŽR, RMU, I. (1840. – 1892.), 218, 281.

²²⁸ AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 13-1893; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 35, 233; 67, 32; 95, 163; 126, 466; 170, 825.

²²⁹ Prvi se u Grudama spominju Mate i žena mu Jurka r. Jukić, koji 1839. krste kćer Anicu. Kada godinu dana ranije njih dvoje sklapaju brak, i to u Grudama, Mati su kao ranije prebivalište navedeni Medvidovići, a Jurki Posušje. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 367, 372; AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 174, 61.

²³⁰ AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 68, 35; 69, 42; AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 1, 3; AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 93, 103.

²³¹ Priopćio Slobodan Zorić-Boća p. Ivana, r. 1960., iz Grudskoga Vrla.

²³² AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 170, 47.

²³³ Jure, Nikolin sin, vjenčan je u Grudama 1874. s Ivom Stipana Marića iz Gruda i žene mu Jake r. Šimić iz Alagovca. Usp. AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 2, 5.

²³⁴ Ivan, također sin Nikolin, vjenčan je u Grudama 1881. s Vidom Zorić Jozinom iz Gruda i Ive r. Šimić. Usp. AŽGo, GoMV, I. (1836. – 1908.), 142, 27; AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 310, 333.

²³⁵ AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 34, 155.

iz ružićkoga zaseoka Police²³⁶ u Grude se doselio Tadija Logara, sin Stipanov, i Mande r. Milas oženivši 1881. Luciju Zorić Jurinu iz Gruda, što označava novi početak toga roda u Grudama i njegov kontinuitet do u 21. stoljeće.²³⁷

U Grudama je tijekom 19. stoljeća stanovit broj upisa za osobe, kojima one, po svemu sudeći, nisu stalno prebivalište. Vrlo je vjerojatno to bila obična grješka pera ili jednostavno omaška zbog već spominjane točne neutvrđenosti seoskih međa, gdje se rubna područja ponekad pripisuju susjednom selu, kojemu zapravo ne pripadaju. Navest ćemo primjere do otprilike sredine 19. stoljeća da ilustriramo o čemu se doista radi.

Najvjerojatnije je grješka pera upis krštenja djeteta iz roda Glavaš 1822. u Grudama, ne samo jer su prethodni i kasniji upisi istoga para i njihovo vjenčanje upisani u Drinovcima, nego su im i u „spornom“ upisu, osim Gruda, kao prebivalište navedeni Drinovci, koji im i jesu pravo prebivalište.²³⁸

Grude se kao prebivalište ponekad upisuju i Barićima, iako je zapravo njihovo stvarno stanište u Alagovcu,²³⁹ a čini se vrlo izglednim da im je prvotno prezime bilo Vuko(je)vić.²⁴⁰ Naime prvi spomen osoba od kojih su današnji Barići u Alagovcu vezan je uz prezime Vuković i naselje Grude. Još 1798. Ante Vuković i supruga mu Pera r. Šimić krste u Grudama kćer Šimu.²⁴¹ Isti par krsti još dvoje djece: 1803. u Blaževićima pod prezimenom Vukoe kćer Katu,²⁴² a 1806. opet u

²³⁶ AŽR, RMK, II. (1839. – 1874.), 102, 89.

²³⁷ Prigodom vjenčanja 1881. Tadiji su kao prebivalište upisane Poljice, ali već iduće godine, kada krste sina Matu, to su Grude. Usp. AŽR, RMV, III. (1874. – 1908), 34-1881; AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 266, 191.

²³⁸ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 72, 42; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 194, 189; 213, 66; 276, 340. Usput, iz ovih upisa opravdano bi se dalo pretpostaviti da je drinovački rod Pandžić proizišao iz roda Glavaš.

²³⁹ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 97, 433; 115, 115. Moguće je da je mužu u tome paru to drugi brak. Usp. Isto, 23, 130; 69, 230.

²⁴⁰ Prije prelaska na prezime Barić 1809. rabi se oblik Vukoje, a ako je mužu u tome upisu navedenoga para to doista drugi brak, onda se rabe i oblici Vuković i Vukojević. Do prelaska na prezime Barić kao prebivalište se navode Grude, a od već spomenute 1809., kada se prešlo na prezime Barić, kao prebivalište se navodi Alagovac, što je i danas glavno stanište roda Barić. Iako im se Grude ponekad i kasnije navode kao prebivalište (rijetko i Ružići), ipak nam se umjesnim čini postaviti pitanje: Znači li to da su promjenom prezimena promijenili i prebivalište? Uz već spomenute signature, vidi još i: AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 23, 33; 169, 43; 172, 54; AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 11, 59; 25, 57; 37, 6; 187, 89; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 244, 50; 367, 371.

²⁴¹ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 13, 79. Čini se da su oni žitelji Alagovca puno ranije, jer se 1815. spominje Iva Barić iz Alagovca kao supruga Jure Vuletića (Rezića) iz Crnča. Oni te godine udaju kćer Ivu za Juru Šimića iz Dragičine. Dakle, ako je djevojci Ivi 1815. bar 20 godina, onda je njezinoj majci, također Ivi, 1795. moglo biti isto toliko godina. To, onda, prisutnost Barića u Alagovcu (Grudama) pomiče u znatno ranije razdoblje. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 51, 34.

²⁴² Isto, 68, 224.

Grudama pod prezimenom Vukoe sina Blaža.²⁴³ Čini se da je isti Ante s prezimenom upisanim u obliku *Vukoe dictus Barich* kum na vjenčanju 1803. Petru Logariću iz Ružića.²⁴⁴ Nismo mogli potvrditi da je taj par kroz potomstvo nastavio kontinuitet, ali se već 1799. u Grudama javlja još jedan par, Mate, s prezimenom Vuković, sin Ivanov i Barbare r. Budić iz Vira, koji sklapa brak s Lucijom Alilović Stipanovom iz Ružića.²⁴⁵ Oni krste dvojicu sinova, oba puta u Grudama, 1799. Luku sada pod prezimenom Vukojević (Vukoevich)²⁴⁶ i 1803. Matu pod prezimenom Vukoje (Vukoe).²⁴⁷ Po svemu sudeći, spomenutom Mati umrla je žena Lucija, jer ih kao par više nema u maticama, pa se Mate po drugi put oženio Katom Penava od Posušja.²⁴⁸ Oni prvo dijete, sina Stipana, krste 1806. u Grudama pod prezimenom Vukoje,²⁴⁹ sljedećih šestoro pod prezimenom Barić u Alagovcu²⁵⁰ te posljednje, sedmo dijete, također pod prezimenom Barić s naznakom prebivališta u Ružićima.²⁵¹ Kada njihov, maloprije spomenuti sin prvorodenac Stipan sklapa 1837. brak s Katom Čuljak Franinom iz Gruda, i njemu su Grude navedene kao prebivalište, a Barić kao prezime.²⁵² Njihov drugi sin Ante, također s prezimenom Barić, 1849. sklapa brak s Anđom, kćeri Ante Pandže-Glavaša iz Drinovaca, a kao prebivalište naveden mu je Alagovac.²⁵³ Dakle, iako se Barići spominju pod različitim prezimenima, ipak je to prezime vrlo brzo prevladalo, a njihovo je pravo prebivalište, premda im se kao prebivalište upisuju Blaževići, Ružići, Grude, čak i Police, zaselak Ružića,²⁵⁴ bilo zapravo u Alagovcu.²⁵⁵

²⁴³ Isto, 98, 443.

²⁴⁴ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 23, 33. Vrlo je vjerojatno isti Ante iz Blaževića, sada pod prezimenom Vuk, kum na vjenčanju Anti Grubišiću iz istoga sela, s Jozom Čolak iz Rasna. Usp. Isto, 16, 7.

²⁴⁵ Isto, 8, 20.

²⁴⁶ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 23, 130.

²⁴⁷ Isto, 69, 230.

²⁴⁸ Budući da se u pravilu sklapanje braka bilježilo u župi mladenke, a kako matice Župe Posušje iz toga vremena nisu sačuvane, to nemamo upisa navedenoga čina.

²⁴⁹ Isto, 97, 433.

²⁵⁰ Isto, 115, 115; 142, 43; 149, 130; 157, 239; 164, 312; 192, 177.

²⁵¹ Isto, 244, 50.

²⁵² AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 172, 54. Kada oni pak 1839. krste kćer Matiju, Grude su im navedene kao prebivalište. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 367, 371. Njihov sin Jure 1869. sklapa brak s Ružom Mijatović Petrovom iz Tihaljine i njemu je kao prebivalište naveden Alagovac.

²⁵³ AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 37. 6.

²⁵⁴ Isto, 25, 57.

²⁵⁵ Već smo za slične slučajeve navodili razloge tome, a kao glavni nam se čini, uz grješku pera, da se zbog nepostojanja čvrstih i točnih međa između starih naselja, a prije konačnoga osamostaljenja novih sela, to pojedino naselje navodilo sad kao dio jednoga, a onda opet kao dio drugoga sela. Upravo je to slučaj s Alagovcem.

U Grudama se početkom 19. stoljeća pojavljuje rod Matić, nepoznata podrijetla, kada 1806. Mate Matić, sin Božin i Božice r. Spajić iz Gruda, vjenčava Anđu Luke Vranješa i Uršule r. Marić.²⁵⁶ Ispočetka par, do 1811., kao prebivalište upisuje Grude,²⁵⁷ a nakon toga, od 1816., u jeku haranja kuge, rod pri krštenjima djece upisuje Blažević, što sugerira da se tada dogodilo preseljenje.²⁵⁸ Rod, također ispočetka, ponekad upisuje i prezime Spajić, očigledno djevojačko prezime majke. Ono će s vremenom potpuno prevladati, tako da drugi naraštaj, nastanjen u Blaževićima, u potpunosti napušta prezime Matić i preuzima prezime Spajić.²⁵⁹

Početkom 19. stoljeća u Grude se doseljava iz Poljica Kozičkih rod Opačak,²⁶⁰ s nadimkom Medak, koji se ponekad rabi i kao prezime.²⁶¹

Spomen Glavaša u Grudama²⁶² vrlo je vjerojatno tek puka grješka pera ili je pak čin krštenja obavljen u Grudama, gdje je zatečen svećenik, a samo prebivalište i dalje je bilo u izvornome mjestu, Drinovcima, kao što se i navodi u njegovu samom upisu. Čini se da se ipak iz Drinovaca u Grude bio doselio pripadnik roda Majić, uvjenčavanjem u Vrljića, ali tamo nije ostvario kontinuitet.²⁶³

²⁵⁶ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 32, 75.

²⁵⁷ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 99, 448; 116, 117; 132, 252.

²⁵⁸ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 156, 217; 167, 8; 192, 173; 219, 96; 254, 210.

²⁵⁹ AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 143, 80; 162, 28; AŽR, RMV, II. (1839. – 1874.), 12, 66; 79, 85. itd. Recimo još da taj slučaj napuštanja izvornoga prezimena i uzimanja prezimena majke, a da nije u pitanju domazetstvo, nije usamljen u zapadnoj Hercegovini. Primjerice takav je slučaj s rodom prezimena Bebić iz Graba, gdje je ono bilo prezime majke i s vremenom zamjenjuje izvorno prezime Jeličić. Usp. Pavičić, 2021., 286-287.

²⁶⁰ U Grude se 1813. uvjenčava Toma Opačak Markov iz Poljica Kozičkih i Kate r. Herceg iz Šipovače k Božici Musa, kćeri p. Ante iz Rasna i Kate r. Oroz iz Uzarića, a koja je ustala udovica nakon smrti muža Ivana Miloša iz Gruda. Spomenuli smo da je rijedak slučaj da udovica ostaje na ognjištu svojega pokojnoga muža, ponovno se udaje te tamo dovodi novoga muža. Pišući već prije o rodu Soldo, naveli smo da se isti uvjenčao u rod Opačak-Medak, koji je tako izumro, a susljednost je nastavio taj rod. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 48, 11; Toma je umro 1861. u 70. godini i zakopan je u groblju Cere. Usp. AŽR, RMU, I. (1840. – 1892.), 91, 71.

²⁶¹ AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 144, 70; 198, 232; 243, 40. Kod bekinskih Opačaka nadimak Medak postao je prezime, ali njih treba razlikovati od neretvanskih Medaka, koji tamo imaju kontinuitet bar od 17. stoljeća. Usp. ASZ, ŽM 198, 4; 29; 36; 67. Čak je odatle u 17. stoljeću bio i fra Mate Medaković, koji je u 18. stoljeću otišao za misionara u Bugarsku. Fra Šimun Tvrtković 1682. u zaostroškome je samostanu *profeša dijake*, među kojima i spomenutoga fra Matija Medakovića iz Borovaca. Isti je još 1702. na službi u makarskom samostanu. Usp. ASZ, Liber archivalis, 127 (147); ASM, S-46, 14v.; Vidović, Domagoj, 2014. *Metkovski prezimenski mozaik*, Metković: Gradsko kulturno središte, 33.

²⁶² Upisana su tri krštenja bračnoga para Jure Glavaša (Pandžića) iz Drinovaca i žene mu Vide Lukenda iz Tihaljine. Za prvo i treće naznačeno je da je obavljeno u Drinovcima, dok je za drugo naznačeno da je to bilo u Grudama, ali je i u tom upisu naznačeno da je par iz Drinovaca. Usp. analizom tih upisa potvrđena je povezanost drinovačkih rodova Glavaš i Pandžić. Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 72, 42; AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 194, 189; 213, 66; 276, 340.

²⁶³ Usp. AŽR, RMV, I. (1797. – 1839.), 161, 24. ; AŽGo, GoMK, I. (1836. – 1893.), 43, 130.

Usamljene spomene Martinovića 1814.²⁶⁴ i Marinića 1836.²⁶⁵ u Grudama ne možemo objasniti čak ni grješkom pera, jer spomenutim parovima više nigdje ni prije ni poslije u ružičkim maticama ne nalazimo spomena.

Grude u praskozorje 2. svjetskoga rata

Nakon prohujala dva stoljeća za koja se može rekonstruirati demografska i rodovska slika Gruda, zanimljivo je pogledati bilancu stanja pred sam 2. svjetski rat, koji je donio strahovite demografske gubitke, kada je iz sela Gruda smrtno stradalo 169 osoba,²⁶⁶ od toga gotovo polovica nakon 9. svibnja 1945.²⁶⁷ Zanimljivo je vidjeti i rodovsku sliku prije sociodemografskih promjena prouzročenih uspostavom novoga režima, društveno-gospodarskoga razvitka i upravne reorganizacije, kada se Grude počinju preobražavati iz zaostale ruralne sredine nalik svim okolnim i kad postaju općinsko središte u kojem se koncentrira niz centralnih funkcija. Na taj način one postaju sjedište raznih institucija dobivajući prve obrise urbanizacije i proplamsaje industrijalizacije. Dakako, to privlači i novo stanovništvo s raznih područja iz bliže i dalje okolice, što svakako utječe na promjenu kako demografske, tako i rodovske slike.²⁶⁸ Zbog toga je vrlo zanimljivo pogledati stanje prije spomenutih promjena, pogotovo razvitak kako starih rodova, zatečenih tu još u biskupskim popisima i k tome podijeljenih u nova prezimena, tako i onih doseljenih tu kasnije, navlastito do konca 18. stoljeća, što smo razmotrili u prethodnim poglavljima.²⁶⁹

Vrelo koje je podloga za tu raščlambu jest Stanje duša Župe Grude, sastavljeno koncem 1940. godine, kako je naznačeno u bilješci na početku te knjige.²⁷⁰ Prije raščlambe dužni smo dati nekoliko objašnjenja i napomena radi metodološke cjelovitosti.

²⁶⁴ Te je godine u Grudama krštena Kata, kći Marka Martinovića i Ruže r. Zovko. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 146, 89.

²⁶⁵ Isto, 353, 223.

²⁶⁶ Moguće je da je u tome broju i netko iz Alagovca, primjerice Barići.

²⁶⁷ Bogut, Vlado, Leko, Ljubo, 2014. *Grudski žrtvoslov*, Grude: Općina Grude, 709.

²⁶⁸ U Grudama se, nakon osmanlijske vlasti, privremeno pojavljuju rodovi, kojih nestaju do 2. svjetskoga rata, odnosno ne bilježi ih predmetno Stanje duša iz 1940. godine. Primjerice rodovi Markotić 1925. i Galamboš 1929. godine. Usp. AŽGr, GrMK, III. (1925. – 1936.), 10, 98; 25, 113; 37, 7; 53, 70.

²⁶⁹ U ovoj ćemo tablici donijeti i naglaske suvremenih grudskih prezimena. Usp. Bogut, Leko, 2014., 23; Nosić, 1998., 200 i 244.

²⁷⁰ AŽGr, SA, I. (1940.). Bilješku je sastavio župnik fra Božidar Ćorić 1. siječnja 1941. i napomenuo da je postojalo stanje duša starije od toga i da je ono „... za vrijeme partizana i četnika od 11. II.-6. III. 43. uništeno.“ Osim navedenoga, postoji i kasnije stanje duša.

Tablica 4. Broj žitelja sela Grude prema rodovima 31. 12. 1940.

Prezime	Broj kućanstava	Broj osoba	Pros. vel. kuć.
Andrijanić	18	112	6,22
Břnadić	13	89	6,85
Břšić	3	25	8,33
Čále	20	131	6,55
Čúljak	1	1	1
Ćòrluka	40	269	6,73
Êvić	5	39	7,80
Ìvánković	2	8	4
Knezòvić	3	22	7,33
Lògara	1	13	13
Márić	45	346	7,69
Mikulić	13	109	8,38
Miloš	31	214	6,90
Pěšorda	9	51	5,67
Rádoš	1	1	1
Spájic	48	299	6,23
Šimić	6	28	4,67
Šimúnović	9	75	8,33
Tólić	14	96	6,86
Vrànješ	7	42	6
Vřljić	3	17	5,67
Zádro	6	37	6,20
Zórić	38	295	7,76
Zòvak	7	57	8,14
Zúcić	2	31	15,50
Ostalo	0	9	—
Ukupno	345	2 416	7

Izvor: AŽGr, SA, I. (1940).

Žitelji su popisani prema kućanstvima i selima župe (Alagovac, Krištelica, Dragićina, Mamići i Grude). U ovaj pregled nismo uvrstili žitelje Dragićine²⁷¹ i Alagovca,²⁷² ali su uvršteni žitelji iz samih Gruda te iz Krištelice i Mamića,²⁷³ s obzirom na to da je taj dio Mamića, ponajprije zaselak Lončaci, dio Župe Grude, s naseljenim rodovima Čorluka, Marić i Ivanković. Oni su danas i sastavni dio naselja Grude. Osim maloprije spomenute bilješke župnika Ćorića da je Stanje duša uspostavljeno tijekom 1940., vidljivo je to i iz samih upisa u isto.²⁷⁴ U to novo uspostavljeno stanje duša upisani su svi žitelji Gruda zatečeni u jednome trenutku 1940. godine. Neki su od njih, što novorođenčad, što osobe u drugoj dobi i umrli u toj godini, a nakon uspostave Stanja duša i to je zabilježeno u toj evidenciji. Zbog toga smo one za koje je naznačeno da su umrli do 31. 12. 1940. izostavili, tako da je prikazano stanje što vjernije stvarnomu na taj dan.²⁷⁵ Međutim nismo izostavili one koji su upisani u predmetno Stanje duša, ali im je naznačeno da se u tom trenutku nalaze negdje drugdje.²⁷⁶

²⁷¹ To je naselje dio Župe Grude, što pokazuje i navedeno stanje duša, ali je ono ipak odavno individualizirano, pa je tako u austrougarskom popisu iz 1895. iskazano kao samostalno naselje u sklopu Kotara Ljubuški. Usp. Bakula, 1970., 153; Nikić, Andrija, 1979. Osnivanje Apostolskoga vikarijata u Hercegovini, *Croatia Christiana periodica*, vol. 3, no. 3, Zagreb: KBF, 33; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, s podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896., 540-541.

²⁷² Iako je Alagovac dio Župe Grude i obuhvaćen je navedenim stanjem duša, štoviše, iskazan je kao dio samostalnoga naselja Grude (u sklopu Kotarske ispostave Posušje, Kotara Ljubuški) i u austrougarskom popisu iz 1895., ipak ga nismo obuhvatili ovom analizom, jer ono i prije toga, a i u suvremenoj organizaciji prostora, pokazuje stanovitu individualnost. Zanimljivo je da su u popisu Župe Ružići iz 1813. Dragićina i Alagovac brojčano iskazani zajednički. Usp. Bakula, Petar 1970, 153; Nikić, Andrija 1979, 33; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, s podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896., 546-547. Kamber, Dragutin, 1932. Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813., *Franjevački vijesnik*, 3/1932, Visoko: Franjevačka gimnazija, 83-88.

²⁷³ U austrougarskom popisu iz 1895. Mamići su popisani kao samostalno naselje u sklopu političke Općine Blato i Kotara Mostar, a kao dio tog naselja iskazane su i Grude. Očigledno je to dio Gruda, koji je u ovome stanju duša iskazan pod nazivom Mamići. Usp. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, s podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896., 494-495.

²⁷⁴ Osim za demografska istraživanja, to je vrelo vrlo izdašno i za antroponimijske raščlambe, a mi ovdje kao primjer želimo istaknuti dva raritetna imena s kakvima se nismo susretali u dosadašnjim istraživanjima na području Hercegovine. To su ženska imena Adika i Sinforoz, pa bi bilo vrlo zanimljivo istražiti kako su se ona našla u toj tradicionalnoj ruralnoj sredini. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 170 i 176.

²⁷⁵ Stanje duša pisano je tijekom 1940., pa smo u razmatranje uvrstili sve osobe rođene do 31. 12. 1940. Isto smo tako izostavili i sve osobe kojima je do 31. 12. 1940. upisana smrt, kako one koji su rođene prije 1940., tako i one koje su rođeni tijekom 1940., a umrli su do kraja te godine.

²⁷⁶ Primjerice za dva pripadnika roda Čorluka navedeno je da su u Americi, odnosno u Argentini, ali ih nismo izostavili iz toga popisa. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 272 i 291.

U nekoliko kućanstava bilo je osoba s drugim prezimenima, najčešće u statusu najamnice, u svakodnevici zvane *najmenice*, te smo njih uvrstili u skupinu ostalih, a one koje su imale prezimena već postojećih grudskih rodova pripisali smo njima.²⁷⁷

U kućanstvu Radoš²⁷⁸ bile su tri osobe, ali mi smo naveli samo jednu, jer je pod tim prezimenom doista bila samo jedna osoba, a druge dvije pod prezimenom Boban i njih smo uvrstili u skupinu ostalih.²⁷⁹ Među ostale su uvrštene i četiri osobe s prezimenom Sesar iskazane u kućanstvu Miloš, čija je starješinica bila udovica Janja Miloš r. Pešorda.²⁸⁰ Nadalje, upisano je i troje pastorčadi, ali kako nisu upisani pod drugim prezimenima, nego pod prezimenima očuha, odnosno nositelja kućanstva, to smo tako i ostavili.²⁸¹ Kao srodstvo ili neki drugi odnos u obitelji po jedanput je upisano i šura,²⁸² punica,²⁸³ tetka,²⁸⁴ svastika²⁸⁵ i suložnica.²⁸⁶

²⁷⁷ To su bile osobe, uglavnom ženske, u dječjoj ili ranoj djevojačkoj dobi, koje su dolazile iz istoga, ali i susjednih sela i pomagale u dotičnom kućanstvu u agrarnim djelatnostima, najčešće kao čobanice, za određenu naknadu, ponekad samo za kruh i ruho. Vidimo, tretirane su kao dio kućanstva, ali ih mi nismo pripisivali dotičnom kućanstvu, nego smo ih uvrstili pod ostale. Za neke od njih upisana je godina rođenja, rijetko i ime oca. *Najmenice* (najamnice) bile su pod prezimenima Lukenda, Kolobarić i Romić, očigledno podrijetlom izvan Gruda. Bile su još četiri *najmenice* pod prezimenima Marić, Šimić, Mikulić i Zorić, ali njih smo pripisali u fond tih prezimena, iako nisu bili u kućanstvima s tim prezimenima, a najvjerojatnije su bile rodom iz samih Gruda, te nije bilo potrebe za usklađivanjem. AŽGr, SA, I. (1940.), 44; 145; 176; 202; 291-292; 323.

²⁷⁸ U Grudama je 1901. Jozo Radoš (Batak) Markov i Mare r. Landeka iz Kongore na Duvanjskom polju sklopio brak s Jakom Čorluka Lovrinom i Janje r. Bračić. Jozo i Jaka imali su krčmu u Grudama. Usp. AŽGr, GrMV, I. (1895. – 1912.), 15, 14; AŽGr, GrMK, I. (1895. – 1910.), 83, 82; 177, 873.

²⁷⁹ Kao starješina kućanstva iskazan je Ivan Radoš, sin Jozin, a s njime je bila i njegova majka Jaka r. Čorluka, koja se kao udovica udala za Stipana Bobana i s njime rodila sina Blagu (i još dvije kćeri, ali one 1940. nisu iskazane u tome kućanstvu, jer se čini da su već bile udane), koji je kao polubrat Ivanov tada također bio član kućanstva Radoš, s prezimenom Boban. Prije toga umro je i Stipan Boban, Jakin drugi muž, tako da je ona tada opet bila udovica, ali je iskazana s njegovim prezimenom. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 250.

²⁸⁰ Naime njezina kći Drina udala se za Petra Sesara Lovrina 1937. i do 1940. s njime je rodila dvoje djece, upisane također pod prezimenom Sesar. Dakle Sesar se doselio i postao domazet u Miloša, ali se kućanstvo još vodi na njegovu punicu Janju Miloš. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 71.

²⁸¹ Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 43. i 314.

²⁸² Budući da je i njegovo prezime isto kao i prezime nositelja kućanstva (Spajić), to nije bilo potrebe za usklađivanjem. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 58.

²⁸³ Budući da je i njezino prezime isto kao i prezime nositelja kućanstva (zeta) (Čorluka), to nije bilo potrebe za usklađivanjem. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 281.

²⁸⁴ U kućanstvu Marka Čale živjela je Iva Mikulić, njegova tetka, koju smo pripisali kontingentu roda s prezimenom Mikulić. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 136. Isto smo tako rodu Mikulić pripisali i *najmenicu* Janju Mikulić, koja je živjela u kućanstvu Čorluka. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 291.

²⁸⁵ Budući da je i njezino prezime isto kao i prezime nositelja kućanstva (Čorluka), to nije bilo potrebe za usklađivanjem. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 289.

²⁸⁶ Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 205.

Dakle u Grudama je 31. 12. 1940. zatečeno 2.416 žitelja u 345 kućanstava, a nositelji kućanstava bili su iz 25 rodova. Veličina kućanstava varirala je od samo jednoga člana (primjerice u rodu Vranješ) do 24 člana (u rodu Andrijanić).²⁸⁷ Najviše kućanstava imao je rod s prezimenom Spajić (48), za kojim slijede rodovi Marić (45), Čorluka (40), Zorić (38) i Miloš (31). Međutim, kako smo već prethodno rekli, neki su rodovi tijekom vremena mijenjali prezimena, odnosno iz njih su se izdvajali ogranci s novim prezimenima, pa je brojčana slika nešto drukčija. Tako je rod Miloš, uz pripadnike koji su ostali vjerni izvornom prezimenu, „porodili“ još četiri ogranka s novim prezimenima: Andrijanić (18 kućanstava), Ević (5 kućanstava), Pešorda (9 kućanstava) i Zucić (2 kućanstava), tako da im je ukupni broj 65 kućanstava. Iz roda Spajić osamostalio se ogranak s novim prezimenom Brnadić (13 kućanstava), tako da su skupa s onima koji su ostali u izvornom prezimenu imali ukupno 61 kućanstvo. Slično je i s rodom Marić, iz kojega se izdvojio ogranak Šimunović, tako da su oni skupa imali ukupno 54 kućanstva.

Rod s najviše članova bio je Marić (346), a skupa sa svojim ogrankom Šimunović imali su ukupno 421 člana. Međutim rod s prezimenom Miloš imao je 214 članova, ali ako mu se pribroje i pripadnici njegovih ogranka (Andrijanić 112; Ević 39; Pešorda 51 i Zucić 31), onda su oni najbrojniji grudski rod 1940., s ukupno 447 članova. Treći po brojnosti jest rod Spajić s 299 članova, a pribroje li mu se i pripadnici njegova ogranka Brnadić (89 članova), onda oni ukupno imaju 388 pripadnika. Brojku od 200 članova prešli su još rodovi Zorić (295) i Čorluka (269). Iz izloženoga vidimo da su među pet najbrojnjih grudskih rodova prije 2. svjetskog rata bila četiri roda iz biskupskih popisa, kojima se priključio i rod Marić, doseljen u kontingentu između 1768. i 1800. godine.

Rod Tolić, zatečen u oba biskupska popisa, opstao je, ali nije uspio dohvatiti brojku od 100 članova (96). Također je opstao, ali je još slabiji razvitak, zapravo pad, u odnosu na popis od prije dva stoljeća, doživio rod Vrljić (30 članova 1742. naspram 17 članova 1940.). Iz kontingenta doseljenoga do konca 18. stoljeća najbolji razvitak doživio je rod Čale (131 član), a znatno slabiji rodovi Zovak (57) i Zadro (37), dok je najslabiji razvitak iz istoga doživio rod Šimić (28), inače najbrojniji bekinski rod.

Rod Čuljak, spomenut u Grudama na samom početku 19. stoljeća, prije 2. svjetskog rata, ima samo jedno jednočlano kućanstvo, udovicu kojom se 1941. vjenčao Šimić, tako da se do početka samoga rata taj rod ugasio.²⁸⁸

Od rodova doseljenih u Grude tijekom 19. stoljeća opstali su rodovi Bušić (25 članova), Knezović (22), Logara (13) i Ivanković (8), nijedan, vidimo, s nekim

²⁸⁷ Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 226.

²⁸⁸ Isto, 138.

osobitim razvitkom. Nije jasno zašto roda Soldo, koji se sporadično javlja u Grudama još od biskupskih popisa, čak i 1929.²⁸⁹ ili 1930.²⁹⁰, nema u tome stanju duša Župe Grude.

Zanimljiv je slučaj s rodovima Mikulić (109) i Vranješ (24). Oni su nastanjeni u zaseoku Krištelica,²⁹¹ koji se u atar sela Gruda počinje uklapati tek nakon osnutka Župe Grude, o čemu smo već nešto rekli. Do tada su oni iskazivani u sklopu Župe Ružići,²⁹² a umrli žitelji Krištelice uglavnom su se pokapali u groblju Seline, zaseoku Ružića.²⁹³ Štoviše, u austrougarskom popisu iz 1895. Krištelica je iskazana kao dio naselja Ružići,²⁹⁴ dok su u sklopu Gruda tada navedeni već spominjani Alagovac te Ceri, Milošev Dolac, Bostan, Pocrte, Rupine, Vručice i Zorići.²⁹⁵

Vrlo je zanimljivo pogledati strukturu podrijetla grudskoga stanovništva prije 2. svjetskog rata. Daleko su najbrojniji kontingent starosjedioci,²⁹⁶ koji čine gotovo dvije trećine (62,58%) stanovništva.

²⁸⁹ AŽGr, GrMV, II. (1913. – 1946.), 52, 9.

²⁹⁰ AŽGr, GrMK, III. (1925. – 1936.), 68, 16. i 17.

²⁹¹ Uz Mikuliće i Vranješe, u tome zaseoku bio je nastanjen i rod Miloš, tada s dva kućanstva. Vrlo je vjerojatno začetak toga naselja vezan uz tamošnje naseljavanje spomenutih ružićkih rodova Vranješ i Mikulić te grudski rod Miloš. Usp. AŽGr, SA, I. (1940.), 315 i 318.

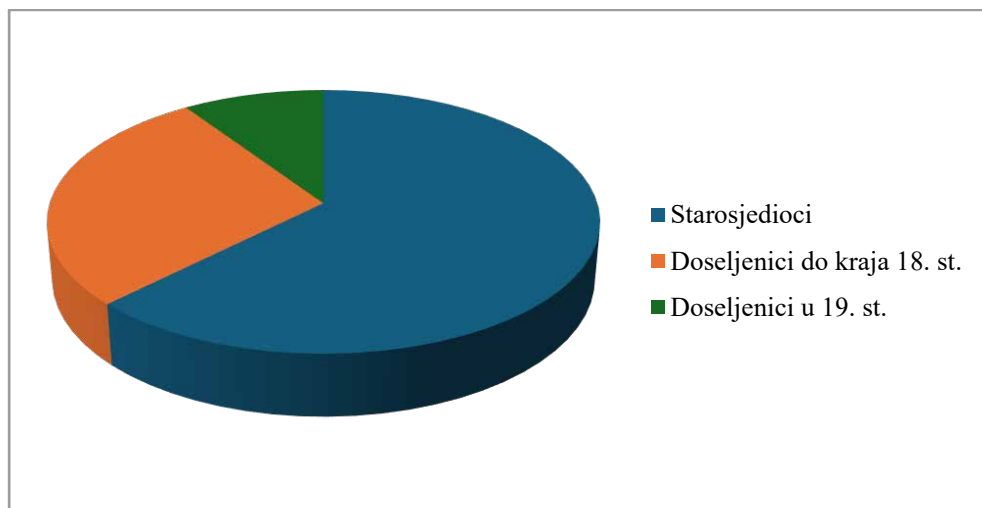
²⁹² Na katastarskom zemljovidu što ga je izradila Austrija 1882. toponim Kristalica upisan je na samoj međi k.o. Mamići, k.o. Ružići i k.o. Dragićina. Usp. Austrijski državni arhiv – Ratni arhiv, Beč, Katastar Bosne i Hercegovine, Zone 32, Colonne XVII, Section 5, Viertel d, Sechztl. d/4 i Section b, Viertel d, Sechztl. b/2.

²⁹³ AŽR, RMU, I. (1840. – 1892.), 348, 111. Juri Mikuliću, sinu Mijinu, 1869. u vrijeme smrti (dob 45 g.), kao prebivalište je navedena Krištelica. U prvoj ružićkoj matici krštenih, u vrijeme kada je bio rođen Jure, u ulozu roditelja upisivan je samo jedan Mijo iz roda Mikulić i žena mu Matija r. Zovko (razdoblje krštenja djece 1813. – 1831.), a kao prebivalište su im naizmjenice upisivani Ružići i Seline. Usp. AŽR, RMK, I. (1797. – 1839.), 145, 75; 277, 346; 306, 406. Drugi primjer: Franjo Mikulić iz Krištelice, Župa Ružići, sin Jurin i Ruže r. Zadro, vjenčan je 1886. s Katom Kordić iz Tihaljine. Kada se njegov otac, spomenuti Jure, vjenčao 1852. s Ružom Zadro, kao prebivalište su mu upisani Ružići. Usp. AŽR, RMV, III. (1874. – 1908.), 136, 116; RMV, II. (1839. – 1874.), 50, 80. Međutim pripadnik roda Miloš nastanjen u Krištelici, koji se tamo očigledno preselio iz staroga grudskoga zaseoka Cere, pokopan je 1883. na nedavno uspostavljenome groblju Gomilice u Grudama. Još prije toga, 1865., Iva Miloš, nastanjena u Krištelici, nakon preminuća pokopana je u starome grudskome groblju Cere. Iva je bila iz roda Oreč od Posušja, a supruga Mate Miloša, i dok krste djecu u razdoblju 1825. – 1839., kao prebivalište su im isključivo upisivane Grude. Usp. AŽR, RMU, I. 1840. – 1892.), 243, 101; 120, 298.

²⁹⁴ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, s podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima.* Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896., 544-545.

²⁹⁵ Isto, 546-547.

²⁹⁶ Pod starosjediocima ovdje smatramo stanovnike zatečene u Grudama najkasnije 1742., u prvom biskupskom popisu.

Grafikon 1. Stanovništvo Gruda 1940. prema vremenu doseljavanja
Izvor: AŽGr, SA, I. (1940.) i raščlambe autora na temelju matičnih knjiga
župa Ružići, Gorica i Grude

Sljedeći kontingent stanovništva koji je zatečen 1940. bili su doseljenici u posljednja tri desetljeća 18. stoljeća i gotovo su svi iz susjednih Ružića i Dragićine. Oni predstavljaju 27,94% stanovništva. I, konačno, najmanje zastupljen kontingent jesu doseljenici tijekom 19. stoljeća, nešto manje od 10% (9,48%). Pripadnici toga kontingenta također su iz okolnih hercegovačkih sela, a najudaljenije migracijsko ishodište jest s Duvanjskoga polja (za jednu osobu iz roda Radoš).

Dakle stanovništvo Gruda najvećim je dijelom starosjedilačko, a od doseljenika dominiraju oni iz susjednih sela Ružići i Dragićina, dok su i svi ostali doseljenici, iz oba vala, također iz obližnjih hercegovačkih sela. Samo za rod Čale nismo utvrdili sigurno migracijsko ishodište, ali je i za njih, osim predaje, velika vjerojatnost da je to također hercegovačko područje ili pak imotsko susjedstvo. Vidjeli smo, i Grude su bile dio stare Imote, a Imota je u osmansko doba dio Hercegovačkoga sandžaka, odnosno kasnosrednjovjekovnoga Huma.

Kretanje broja stanovnika sela Grude 1742. – 1940. godine

Vrlo je zanimljivo pogledati kretanje broja stanovnika te ruralne sredine s periferije dvaju imperija, Osmanskoga i kasnije Habsburškoga. U promatranih 170 godina, unatoč širokoj lepezi nedaća, vidljiv je stalan porast stanovništva, koji se ima zahvaliti ponajprije prirodnom prirastu.

Tablica 5. Broj kućanstava sela Grude 1742. – 1940.

Godina	Broj kućanstava	Apsolutna promjena	Povećanje (%)	Indeks promjene
1742.	24			
1768.	26	2	8,33	108,33
1844.	84	58	223,08	323,08
1867. ²⁹⁷	106	22	26,19	126,19
1879.	149	43	40,57	140,57
1885.	176	27	18,12	118,20
1910.	253	77	43,75	143,75
1940.	345	92	36,36	136,36

Izvor: Nosić, Vidinić, 1999, 40-41; isti, 2000, 51; Nikić, 1979, 33; Bakula, 1970, 149 i 153; Ortschafts, 1880, 119; Ortschafts, 1886, bez paginacije; Rezultati popisa, 1912, 354-355; AŽGr, SA, I. (1940).

Iako je u tome razdoblju bilo snažnih migracijskih kretanja, vidjeli smo, razmatrajući pojedine rodove, da je prisutna emigracija, kako prema bliskom hercegovačkom susjedstvu, tako i na sjever prema Bosni, navlastito prema Posavini. Međutim, također smo vidjeli, prisutan je i proces imigracije iz susjednih sela, posebice iz Ružića i Dragićine. Nekoliko rodova koje zatječemo u biskupskim popisima upravo selidbom potpuno nestaje (Ačkar, Čorapović), a neke migracijski odljev slabi i jedva opstaju (Vrljići).

U prvom razdoblju, između dvaju biskupskih popisa, u razmaku od gotovo četvrt stoljeća, broj stanovnika lagano raste. Vrijeme je to u kojem već nekoliko desetljeća nema imperijalnih ratnih sukobljavanja, vrijeme političke stabilizacije, bez migracija uzrokovanih ratnim pustošenjima, ali i intenzivnoga seljenja prema bosanskoj Posavini uzrokovanoga ponajprije gospodarskim razlozima.²⁹⁸ Skroman je to porast i broja kućanstava i broja žitelja, ali je ipak porast.

²⁹⁷ Grude su tada bile podijeljene između župa Gorica i Ružići. Gorički dio ima 62 kućanstva i 468 žitelja, ružićki se dio sastoji od Gruda pri polju s 21 kućanstvom i 139 žitelja i brdskih Gruda s 23 kućanstva i 223 žitelja. Kao samostalno naselje iskazana je i Krištelica s 4 kućanstva i 28 žitelja, ali nju tada nismo uvrstili u okvir Gruda. Usp. Bakula, 1970., 149 i 153.

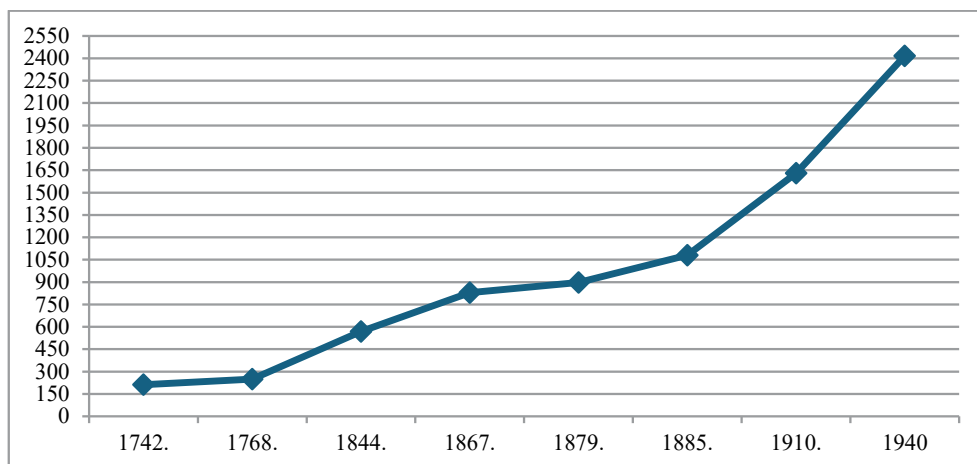
²⁹⁸ Bertoša ističe teške gospodarske uvjete, trajno siromaštvo, bijedu, stagnacije i opadanja, zaostalost, nesigurnost i beznade, pojačane ratovima, epidemijama i političkim promjenama, kao glavne uzroke mobilnosti i migracija stanovništva. Usp. Bertoša, Miroslav, 2002. *Izazovi povijesnog zanata*, Zagreb: Antibarbarus, 30. Moguće je i da su te migracije na veće udaljenosti bile uzrokovane i pogoršanjem statusa u matičnom području, kao i reakcija na zlorabe od strane provincijske upravljačke elite. Usp. Šarić, Marko, 2008. Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, sv. I. (Černelić, Milana; Rajković, Marijeta; Rubić, Tihana, ur.), Zagreb: FF Press, 39, 2008., str. 15-43.

Tablica 6. Broj žitelja sela Grude 1742. – 1940.

Godina	Boj osoba	Povećanje (%)	Indeks promjene
1742.	212		
1768.	250	17,92	117,92
1844.	568	127,20	227,20
1867. ²⁹⁹	830	46,13	143,13
1879.	897	8,07	108,07
1885.	1080	20,40	120,40
1910.	1630	50,93	150,93
1940.	2 416	48,22	148,22

Izvor: isti kao i za tablicu 5

Grafikon 2. Broj žitelja sela Grude 1742. – 1940.

Izvor: isto kao i za tablicu 5

U idućem analiziranom razdoblju (1768. – 1847.), nešto većem od sedam desetljeća, broj stanovnika i kućanstava više je nego udvostručen. I dalje je primjetan migracijski odljev, ali i znatan primitak novih žitelja i rodova iz susjednih sela, poglavito iz Ružića i Dragićine. U istome razdoblju harale su bar dvije velike epidemije koje se pripisuju kugi, pa se to udvostručenje broja stanovnika ponajprije može pripisati, uz migracijski priljev, znatnom porastu broja živorođenih.

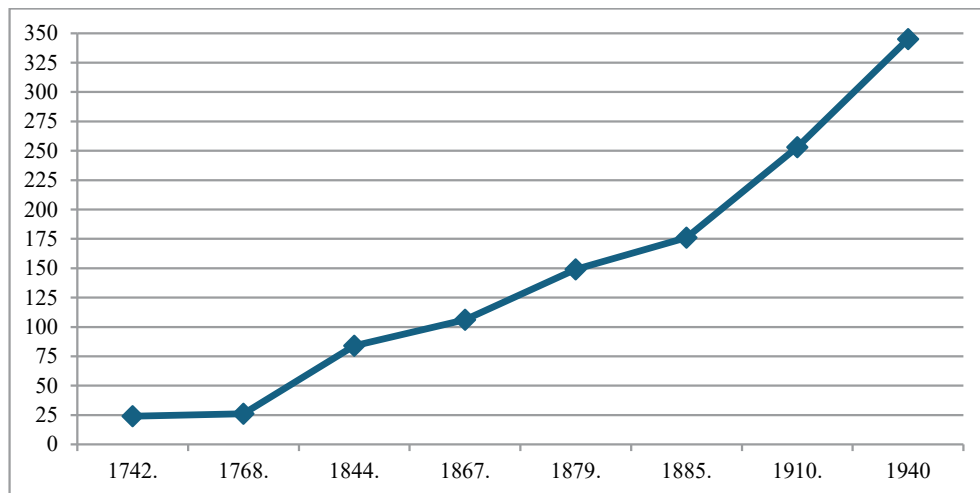
²⁹⁹ Kao u bilješci 296.

Rast broja stanovnika i kućanstava i dalje se nastavlja, pa je u iduća nešto više od dva desetljeća (1844. – 1867.) taj rast još izrazitiji, tako da je ukupni broj stanovnika povećan za više od 40%, s prosječnom godišnjom stopom povećanja od 18,75‰.

I u idućem razdoblju, nešto većem od desetljeća (1867. – 1879.), opet je prisutan trend rasta, ali bi se reklo kao da malo usporava. Budući da je za 1867. izvor podataka crkveno vrelo, a za 1879. prvi austrougarski popis, dakle dvije različite vrste izvora, moguće je da prostorni obuhvat nije isti i da se time može objasniti pojava usporavanja.

Iako je za iduće popisno razdoblje (1879. – 1885.) izvor podataka isti, austrougarski državni popis, čini se da je sada nagla stopa rasta stanovništva uzrokovana drugačijim prostornim obuhvatom, odnosno da je tom naselju pripisano neko od manjih susjednih naselja, što nije naznačeno u samom popisu. Dakle, uz minimalnu mogućnost da sam popis nije točan, ipak vjerojatnijim držimo da je zemljopisni obuhvat sela Gruda u ovome popisu širi. To je najvjerojatnije objašnjenje zašto je za 12 godina (1867. – 1879.) broj stanovnika sela Gruda povećan za 67 osoba, a za idućih šest godina (1879. – 1885.) za 183 osobe.

Grafikon 3. Broj kućanstava sela Grude 1742. – 1940.

Izvor: isto kao i za tablicu 5

Čini se da popisno razdoblje od idućih četvrt stoljeća, odnosno podatak iz 1910. o porastu stanovništva za gotovo 51% u odnosu na prethodno razdoblje izražava stvarno stanje, odnosno da je zemljopisni obuhvat 1885. i 1910. isti. To

znači snažnu prosječnu godišnju stopu rasta od preko 2%, što je iznad tadašnjega prosjeka kod stanovništva u BiH.³⁰⁰

I iduće tridesetogodišnje razdoblje, koje je obuhvatilo 1. svjetski rat te vrijeme do pred sam 2. svjetski rat, također je razdoblje izrazitog rasta stanovništva, ali ipak u prosjeku nešto sporijeg na godišnjoj razini nego u prethodnom razdoblju, čemu je zasigurno pridonio i spomenuti rat. Pretpostavljamo da će buduća detaljnija demografska istraživanja i raščlambe pokazati kada je nastupila demografska tranzicija, pogotovo njezina središnja etapa, odnosno mogu li se njome objasniti i potvrditi podatci o izrazitom rastu stanovništva dolaskom vlasti kuće Habsburga i procesima modernizacije.

Ivan Radolčić – Gruđanin iz Imote u Trogiru

I konačno se vraćamo glavnom „uzročniku“ nastanka ovoga rada, grudsko-mu mladiću što u kasnome srednjem vijeku odlazi na naukovanje u relativno daleki Trogir.³⁰¹

S korijenima i izvoristima u rimskome pravu, u višestoljetnom se procesu tijekom razvijenoga srednjega vijeka, približno na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće, u dalmatinskim komunalnim društvima na jadranskoj obali rađa ustanova notarijata.³⁰² Jedno je od njih i Trogir, u kojem je u 15. stoljeću zabilježen privatnopravni

³⁰⁰ Usporedbe radi, prosječni godišnji rast stanovništva na razini BiH u istome razdoblju kod muslimana iznosio je 0,74%, kod pravoslavnih 1,44%, a kod katolika 1,918%. Dakle selo Grude tada je imalo godišnju stopu porasta iznad prosjeka kod katoličkoga stanovništva na razini BiH, a kod njih je, u odnosu na ostale dvije konfesije, ta stopa bila najviša. Usp. *Bosna i Hercegovina u brojkama*. Mostar: Hrvatska dionička tiskarna, 1911., 2.

³⁰¹ Pronalazak predmetne isprave priča je za sebe. Naime još prije dvadesetak godina na jedan podatak o Grudama upozorio me, danas pokojni, Mladen Andreis, koji je u zadarskome Državnom arhivu, u fondu trogirskoga notarijata, našao spomen sela Gruda u Imoti, odnosno njihova žitelja koji dolazi na učenje zanata u Trogir. On mi je tada, u pisanoj korespondenciji, priopćio kratki sadržaj toga dokumenta i dao mi njegovu signaturu, na čemu sam mu neobično zahvalan. Prigodom jednoga od posjeta spomenutom arhivu zatražio sam ispravu pod rečenom signaturom, snimio je fotoaparatom, kao i tisuće drugih isprava, te kasnijim pregledom kod kuće utvrdio da snimljena isprava pod tom signaturom nije ona koja je meni trebala, odnosno njezin sadržaj nije se odnosio na ono što mi je dr. Andreis bio priopćio. Nakon toga sam zamolio dr. Marka Rimca, koji je puno češće posjećivao zadarski arhiv, da pogleda u čemu je problem, pa je utvrdio da je signatura točna, ali da se iz nekoga razloga pod istom signaturom nalazi i dokument koji sam ja prije toga snimio. Dakle postoje dvije isprave pod istom signaturom, ali je bitno da je na kraju notarska isprava na koju me upozorio pok. Mladen Andreis, nastojanjem kolege Rimca, ipak pronađena i ona će biti predmet daljega razmatranja. Kao i pok. dr. Andreisu, zahvalan sam i dr. Marku Rimcu na trudu oko pronalaska predmetne isprave. Isto sam tako zahvalan dr. Marijanu Sivriću, akademiku Stjepanu Čosiću i dr. Danku Zeliću, koji su mi nesebično pomogli pri objavi te isprave.

³⁰² O ustanovi notarijata na istočnojadranskoj obali vidi više: Marinović, Ante, 1985. Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću, *Analii*, broj 22-23, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU; Grbavac, Branka, 2010.

čin stanovnika drevne Imote i trogirskoga meštra kožarskoga zanata. Isprava o tome neoštećena je, pisana latinskim jezikom i goticom, prilično čitko, šablonski, sukladno notarskim obrascima toga vremena. Čuva se u Državnom arhivu u Zadru, u Arhivu Trogira.³⁰³

Riječ je o posve tipskom ugovoru o stupanju u službu, odnosno stupanju na nauk mladića iz udaljene seoske sredine u Imoti i s razlogom se treba upitati kako to da taj mladić „preskače“ bliži Split i odlazi u Trogir.³⁰⁴ Dakle Ivan Radolčić iz Imote, iz sela Gruda, dolazi u prosincu 1436. godine u Trogir, gdje sklapa ugovor s tamošnjim majstorom Ostojom Vukovićem o stupanju na učenje kožarskoga zanata. Ugovor se sklapa na rok od šest godina i Ivan se obvezuje da će s njim boraviti cijelo to vrijeme, služiti mu vjerno i pošteno i da ne će ukrasti ništa od njegovih stvari, niti će pomagati onomu tko bi to htio učiniti, te da će čuvati njegovu imovinu od oštećenja. Ostoja se pak, kao druga strana, obvezuje da Ivana ne će otjerati, da će se prema njemu dobro odnositi, da će ga podučavati kožarskom umijeću, da će mu osigurati o svojem trošku hranu i odjeću, kako u bolesti tako i u zdravlju, te da će mu na koncu ugovorenog roka dati sav pribor potreban za kožarski zanat te novo odijelo i obuću, prema običajima grada Trogira. U trogirskoj općinskoj kancelariji tom činu prisustvuju egzaminator ser Dragolin Nikolin te svjedoci Nikola Venturinić, građanin Trogira, i Eustahije Petrov iz Dubrovnika, također stanovnik Trogira.

Činjenica da sklapanju ugovora Ivan Radolčić pristupa samostalno, bez roditelja i rodbine uopće, kao i bez skrbnika, govori da nije maloljetan, odnosno da mu je minimalno 14 godina.³⁰⁵ Zanimljivo bi bilo znati zašto stanovnik iz jedne

Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet; Novosel, Filip, 2021. Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća, *Radovi*, no. 63, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU.

³⁰³ HR-DAZD-18, OT, kutija 67, sv. 2, spisi bilježnika Francesca de Viviana (1436. – 1438.), f. 88v-89r.

³⁰⁴ Upravo je ta udaljenost od dalmatinskih komuna, Dubrovnika, Splita, Trogira itd., s razvijenom ustanovom notarijata, razlog što je, u uvjetima osmanskog osvajanja i razaranja zatečenih društvenih struktura, prostor zapadnoga Huma tako slabo zastupljen sa srednjovjekovnim pisanim vrelima. Usp. Ančić, Mladen, 2001. *Humsko kneštvo, Na rubu Zapada*, Zagreb: Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest, 50 i passim.

³⁰⁵ Prema Trogirskom statutu, s redakcijom iz 1322. godine, određeno je da ako dječak nema 14 godina, ne može se sam zastupati ni sklopiti neki pravni ugovor. Ipak, završetak djetinjstva i stjecanje punoljetnosti dječaka u četrnaestoj godini nije uvijek značilo kako je on automatski izjednačen u svim drugim društvenim i pravnim aspektima s ostalim punoljetnim osobama, o čemu svjedoči odredba Trogirskog statuta *De quanta etate esse testis*, u kojoj se kaže kako nijedna osoba mlađa od 16 godina ne može biti svjedok u građanskim parnicama. Gornja pak granica do koje su majstori primali naučnike na nauk bila je 30 godina. Usp. Klarić, Tea, 2020. *Obrtnički naučnici u Trogiru od druge polovine 13. stoljeća do druge polovine 14. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 25-28. Dakle, ako je dječak stariji od 14 godina u Trogiru, a što je zacijelo bio naš Ivan Radolčić, mogao je samostalno

gospodarski uglavnom autarkične ruralne sredine jadranskoga zaleđa, gdje se glavnina svakodnevnih potreba zadovoljavala unutar te sredine, odlučuje na odlazak u relativno daleki Trogir i ide učiniti zanat za koji u takvim sredinama nije bilo baš osobite potrebe, odnosno klijentela kojoj je potreban nije bila baš brojna. Možda se spomenuti Ivan i nije vratio u Imotu, nego je ostao u Trogiru ili se premjestio u neki drugi dalmatinski grad prakticirajući i naplaćujući stečeno znanje i umijeće. Ipak, nama je najzanimljivija činjenica spomena zemljopisnoga podrijetla Ivana Radolčića, Gruda u Imoti, upravo iz gore spomenutoga razloga oskudice srednjovjekovnih pisanih vrela za područje zapadnoga Huma i njegovih žitelja.

Zaključak

Srednjovjekovni način stjecanja zanatskih znanja i vještina kroz naukovanje kod etabliranih majstora dotičnoga zanata, što je ovjekovječeno sklapanjem ugovora kod ovlaštene osobe, javnoga notara, razlogom je spomena jednoga žitelja iz zapadnoga Huma, Ivana Radolčića, zapravo najranijega spomena jednoga tamošnjega naselja, Gruda u Imoti i njegova prvoga poimenično poznatoga stanovnika. Ivan je osobno došao u Trogir i sklopio ugovor na šest godina s majstorom Ostojom Vukovićem, što znači da više nije bio maloljetan. Sklopljeni ugovor tipičan je i sličan je ugovorima kakvi su sklapani kako u Šibeniku, tako i u ostalim istočnojadranskim komunalnim društvima, ali i onima u cijelome euromediterranskom civilizacijskom okružju.

Taj kasnosrednjovjekovni spomen Gruda, dakle iz predosmanskoga razdoblja, uz etimološke raščlambe toponima Grude, koje uvjerljivo govore u prilog njegovoj motivacijskoj osnovi iz hrvatskoga, odnosno, zbog sveslavenske prisutnosti, iz slavenskoga leksičkoga korpusa, opovrgavaju nastojanja, prisutna čak i u historiografskim krugovima, da se negira prisutnost hrvatskoga etnikuma na prostoru BiH. Konkretnije, u tome se slučaju radi o prostoru zapadne Hercegovine i njegovoj hrvatskoj sastavnici stanovništva, gdje se bez ikakva zbiljnog uporišta u vrelima i kroz umjetne konstrukte o albanskim migracijama organiziranim nastojanjima osmanske vlasti, k tome čak i u drugoj polovici 17. stoljeća, želi postići spomenuto negiranje. Štoviše, Grude se u tim rabotama uzimaju kao krunski dokaz.

Nadalje, taj najraniji spomen Gruda i njihova žitelja bio je razlogom da pretresemo i sve ostale ranonovovjekovne, kako već poznate, tako i one dosad nepoznate spomene tog naselja i njegovih žitelja do kojih smo uspjeli doći.

istupati i zaključivati ugovor o naukovanju; ta je dobna granica u susjednom Šibeniku bila 16 godina. Usp. Birin, Ante, 2016. Šibenski bilježnici: *Bonmatej iz Verone 1449.-1451*, Zagreb: HIP, 30.

S posebnom smo pomnjom promotrili njihovu demografsku sliku na temelju objavljenih izvora, uglavnom nakon završetka osmansko-mletačkih ratnih razračunavanja. Osnovna značajka 18. i 19. stoljeća jest snažni i kontinuirani rast broja stanovnika, unatoč nizu različitih nepovoljnih čimbenika.

Pojedinačni spomeni grudskih žitelja prisutni su ponajprije u vremenima imperijalnih ratnih razračunavanja, kada se oni nalaze u izbjeglištvu, ali završetak ratnih pustošenja donosi stabilizaciju, i političku i demografsku, povratak na stara ognjišta te prve popise iz kojih je vidljiva razina i opseg naseljenosti tog naselja. Dodatna je značajka nekih od tih popisa mogućnost praćenja brojčane naseljenosti prema pojedinom rodu, a kroz prezimena, kao selilačke spomenike³⁰⁶ i migracije grudskih stanovnika, kako došljaka prema samim Grudama, tako i iz Gruda prema hercegovačkom susjedstvu, bosanskoj Posavini, pa i preko Save, prema Slavoniji.

Iako je emigracija prisutna tijekom cijeloga 18. stoljeća, kada potpuno nestaju dva brojna roda (Čorapovići i Ačkari), ipak je prisutan rast broja stanovnika toga naselja. On posebno vidljiv postaje od kraja 18. stoljeća, kada Grude, uz još prisutan proces emigracije, postaju poželjan i privlačan prostor za doseljenje novoga stanovništva, koje se pridružuje starosjedilačkom sloju (Spajići, Miloši, Čorluke, Zorići, Vrljići, Tolići), uglavnom iz najbližeg okruženja, navlastito iz susjednih Ružića, Dragićine i Višnjice (Marići, Mikulići, Šimići, Zadre, Zovci). Uz Čorapoviće i Ačkare, prema Posavini je vidljiv i odljev pripadnika roda Čorluka (Majić) te pripadnika roda Vrljić, ali njih uglavnom prema hercegovačkom susjedstvu. Usto, dok prvi (Čorluke) ostvaruju kontinuitet i snažan rast u matičnom naselju, drugi (Vrljići) stagniraju i gotovo nestaju.

Dodatna značajka snažnoga rasta pojedinih starosjedilačkih rodova, ponajprije Miloša i Spajića, jest problem identifikacije njihovih članova u toj seoskoj sredini, pa preko nadimaka, u dugotrajnom procesu tijekom 19. stoljeća, koji se proteže i u 20. stoljeće, nastaju novi ogranci s novim prezimenima. Tako najprije rod Majić svoje prezime zamjenjuje prezimenom Čorluka, rod Miloš iznjedruje nove ogranke s prezimenima Zucić, Andrijanić, Pešorda i Ević, rod Spajić ogranak Brnadić, a doseljenički rod Marić ogranak Šimunović.

Porast stanovništva, uz stalno prisutne procese migracija, ali i nedaća i pošasti prouzrokovanih iz spektra vremensko-klimatskih i epidemijsko-zdravstvenih čimbenika te čimbenika društvene podčinjenosti, prisutan je tijekom cijeloga 19. stoljeća. Stopa povećanja stanovništva razmatranoga razdoblja vrhunac doseže na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, što bi se moglo pripisati procesu demografske tranzicije, ali će za potvrdu toga trebati izvršiti dodatna demografska istraživanja.

³⁰⁶ Šimunović, Petar, 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 72.

Uskoro, u prvoj polovici 20. stoljeća, dolazi do novih ratnih nedaća na puno široj, svjetskoj razini, što će, uz nove migracije, obilježiti demografsku sliku Gruda izvan razmatranoga razdoblja, ali to je tema za neka nova istraživanja. Stoga smo na temelju stanja duša sastavljenoga pred sam 2. svjetski rat napravili brojčani presjek, svojevrsnu inventuru tada zatečenoga stanovništva prema rodovima i utvrdili da je i nadalje najznačajnija ostala zastupljenost rodova zatečenih tu još prije dva i pol stoljeća. Snažan udjel ostvarili su i rodovi doseljeni u zadnjoj trećini 18. stoljeća iz nedalekoga susjedstva, a neznatan doprinos dali su i rodovi doseljeni tijekom 19. stoljeća, također iz nedalekoga susjedstva. Ističemo i posebnu vrijednost ovoga vrela, koje daje mogućnost iscrpnijih demografskih raščlambi, posebice obiteljskih, spolnih i dobnih struktura, što ostaje tema za neke nove radove.

Sažmimo: naselje Grude svojom etimologijom i kasnosrednjovjekovnim spomenom isključuje albanske jezične i migracijske utjecaje, posebice takve iz vremena osmansko-mletačkih imperijalnih razračunavanja iz druge polovice 17. stoljeća. Upravo suprotno, snažna ukorijenjenost, kompaktnost i kontinuitet tamšnjega stanovništva, s jasno izraženim etnokulturnim i etnokonfesionalnim posebnostima i značajkama, u ranonovovjekovlju će biti jedan od rasadnika dviju predmodernih etnija, Bunjevaca i Hrvaćana, s kojima će u modernizacijskim i nacionalnointegracijskim procesima u 19. stoljeću sudjelovati u tvorbi moderne hrvatske nacije.

Nadamo se da je ovaj uradak, možda većeg opsega, samo pokušaj traženja odgovora u prošlosti na pitanja koja nalaže sadašnjost i da će on predstavljati tek skroman, privremen, prinos i transmisijску kariku u lancu dostignutih spoznaja.³⁰⁷

³⁰⁷ Bertosa, 2002., 7.

PRILOG: Preslika isprave sa spomenom Gruda u Imoti iz 1436. godine
HR-DAZD-18, OT, kutija 67, sv. 2, spisi bilježnika Francesca de Viviana (1436. – 1438.), f. 88v-89r.

De xpi. nre dactbz Act teagur i can^{na} cor/ pntib nobili
viro s dragolmo nrolo exant/ Nicolao venturimis cui taty
et Eustachio petri de zupis hns teagur tib vocat et rogat
Ibi Johans fadolach de ymora de villa grude opor et libor se
locant ad standu et moray cu Ostoi buchouich pilipario
hnt teagur qnt et zupis p dny sxxp ventu hndit die
pnt/ pntet ci se obligado tani pntare et itar dar pte dny
qntur sibi i hnt et honeste fadit pntado/ Et de reb nre
fuztu no gmitere/ n gmitere volit qntare/ Et ut ipas pntib
custodie et saluare/ Et hoc da xpanit/ dny Ostoi se obligado
pmist ipm Johans ife dny tps a se no pntet/ Et cu extime
et by tentare/ et arte pnt pilipario dntet/ Mbz no pntare pntu
nisi hnt et honeste/ Et ci fuztu exp pntare vnt et vnt
ta i pntare p i pntare/ Et i fine tps sibi dare oia
capit itoz apta ad arte pnt pilipario et cu de nouo vnt et

Ostoi pilipario et
Johans fadolach
disputat hnt

et caladre itim qntudum ciuitat teagur/ Quo oia et singla
pmiscut dnt pnt hntudo attendere obfuztu et i nullo qntu
sub pena libe L. x. pntos pnta/ Soluoda p pntu qntudum
pnt Bntu volit/ Qui pena soluta ut no/ exta tps pntant
oia pnta.

89

Transliteracija:

Ostoe piliparii et Iohannis Radolcich discipuli locatio
Die XXI mensis decembris. Actum Tragurii in cancellaria communis, presentibus nobili
viro ser Dragolino Nicole examinatore, Nicolao Venturinich civi Tragurii
et Eustachio Petri de Ragusio habitatore Tragurii, testibus vocatis et rogatis.
Ibique Iohannes Radolcich de Ymota de villa Grude sponte et libere se
locavit ad standum et morandum cum Ostoia Vuchovich pilipario
habitatore Tragurii presenti et recipienti pro annis sex proxime venturum inco-
haturis die
presenti, promittens ei se obligando secum perseverare et stare dictis sex annis
continuis, sibi in licitis et honestis fideliter serviendo. Et de rebus suis
furtum non comittere nec comittere volenti consentire, et res ipsas pro vicibus
custodire et salvare. Et hoc quia versa vice dictus Ostoia se obligando
promisit ipsum Iohanem infra dictum tempus a se non pellere, sed eum retinere
et bene tractare et artem suam piliparie docere, sibi que non imponere servitia
nisi licita et honesta. Et ei facere expensam competentem victus et vestitus,
tam in infirmitate quam in sanitate. Et in fine temporis sibi dare omnia
capita artiorum apta ad artem sua* piliparie et eum de novo vestire et
et** calciare secundum consuetudinem civitatis Tragurii. Que omnia et singula
promiserunt dicte partes hincinde attendere, observari et in nullo contravenire
sub pena libris L parvorum stipulacione promissa solvenda per partem contra-
facientem
parti servare volenti. Qua pena soluta vel non, rata tamen permaneant omnia
supra scripta.

* trebalo bi *suam*

** ponovljen je veznik

Prijevod:

/Ostoja kožar (krznar, kožuhar) i Ivan Radolčić – stupanje u nauk/
Dana 21, mjeseca prosinca.

U Trogiru, u općinskoj kancelariji, u nazočnosti plemenitoga gospodina ser Dra-
golina Nikolina, egzaminatora, Nikole Venturinića građanina Trogira i Eustahi-
ja Petrova iz Dubrovnika, stanovnika Trogira, svjedoka pozvanih i zamoljenih.
Ivan Radolčić iz Imote, iz sela Gruda, svojevoljno i slobodno izjavljuje da će sta-
novati i raditi kod Ostoje Vukovića kožara, stanovnika Trogira, sljedećih šest
godina, počevši od danas, te mu obećava i obvezuje se da će u tome ustrajati

i s njim boraviti neprekidno tijekom rečenih šest godina, služeći mu vjerno i pošteno. I da ne će ukrasti ništa od njegovih stvari niti pomagati onome tko bi to htio učiniti te da će čuvati njegovu imovinu od oštećenja. Zauzvrat, Ostoja se obvezuje i obećaje da Ivana u tom razdoblju ne će otjerati nego ga zadržati kod sebe i dobro se prema njemu odnositi, te podučavati kožarskome umijeću i ne će mu davati druge zadaće doli onih dopuštenih i poštenih. Isto tako, osigurat će mu o svom trošku hranu i odjeću, kako u bolesti tako i u zdravlju. Na koncu ugovorenog roka dat će mu sav pribor potreban za kožarski zanat, kao i novo odijelo i obuću, prema običajima grada Trogira.

Obje strane se obvezuju da će se svega navedenoga držati, pridržavati i ni na koji način činiti protivno pod prijetnjom plaćanja ugovorene odštete od 50 libri malih denara, koje će strana koja bi postupila protivno ugovoru isplatiti onoj koja će ga se pridržavati. Bila odšteta isplaćena ili ne, sve naprijed navedeno ostaje na snazi.

Izvori i literatura

Izvori:

a) objavljeni

- Aličić, Ahmed S., 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut.
- Aličić, Ahmed S., 2014. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2., Sarajevo: Dobra knjiga.
1988. *Arheološki leksikon BiH*, tom 3, Sarajevo: Zemaljski muzej BiH.
1911. *Bosna i Hercegovina u brojkama*. Mostar: Hrvatska dionička tiskarna.
- Đaković, Luka, 1979. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine (I)*, Sarajevo: ANUBiH.
1896. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, s podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.
- Hafizović, Fazileta, 2016. *Popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb, Sarajevo: SKD Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Orijentalni institut u Sarajevu.
1976. *Leksik prezimena SR Hrvatske*, ur. V. Putanec i P. Šimunović, Zagreb: Institut za jezik JAZU, NZMH.
- Mandić, Dominik, 1934. *Acta franciscana Hercegovinae*, vol. II, Mostar: Povijesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca.
- Matasović, Josip, 1927. *Fojnička regesta, Spomenik, knj. 67*, Beograd: SKA.

1880. *Ortschafts, 1880. – Ortschafts und Bevölkerungs-statistik von Bosnien und Hercegovina*. (Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine). Amtliche Ausgabe (Službeno izdanje). Sarajevo: C. i k. vladina tiskarna.
1886. *Ortschafts, 1886. – Ortschafts und Bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. (Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.). Amtliche Ausgabe (Službeno izdanje). Sarajevo: Zemaljska štamparija.
2018. *Prostorni plan općine Grude za period od 2019. do 2032. godine*. Grude: Služba za prostorno uređenje, imovinsko-pravne, geodetske poslove i katastar.
- Pulaha, Selami, 1974. *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RP. Të Shqipërise, Instituti i Historisë.
1912. *Rezultati popisa 1912. – Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.
- Službeni list NR BiH, god XI, broj 17.
- Spaho, Fehim Dž., Aličić, Ahmed S., 2007. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut.

b) neobjavljeni

Arhiv samostana Zaostrog – ASZ,

- *Acta turcarum*, Z-62,
- *Fasc. 8, spis X*,
- *Fasc. 29, spis V*,
- *Fasc. 29, svež. VII*,
- ŽM 198,
- ŽM 208,
- *Liber arhivialis*.

Arhiv samostana Makarska – ASM

- S-46.

Arhiv župe Gorica – AŽGo,

- GoMK, I.(1836.-1893.),
- GoMV, I. (1836.-1908.),
- GoMU, I. (1839.-1872.).

Arhiv župe Grude –AŽGr

- GrMK, I. (1895.-1910.),
- GrMK, II. (1911.-1924.),
- GrMK, III. (1925.-1936.),
- GrMK, IV. (1936.-1946.),

- GrMV, I. (1895.-1912.),
- GrMV, II. (1913.-1946.),
- GrMU, I. (1895.-1913.),
- SA, I. (1940).

Arhiv župe Posušje – AŽP

- PMV, (1847.-1900).

Arhiv župe Ružići – AŽR,

- RMK, I. (1797.-1839.),
- RMK, II. (1839.-1870.),
- RMK, III. (1870.-1900.),
- RMV, I.(1797.-1839.),
- RMV, II, (1839.-1874.),
- RMV, III. (1874.-1908.),
- RMU, I. (1840.-1892.).

Arhiv samostana Široki Brijeg – ASŠb,

- BLMK-nedogorena.

Arhiv župe Veljaci – AŽV,

- VMK, I. (1786.-1809.),
- VMK, II. (1809.-1847.),
- VMV, I. (1809.-1847.).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA,

- TD 174 (416).

Državni arhiv Zadar – HR-DAZD,

- 5- Mletački katastar, knj. 27, Libro catastico della iurisdictione do Cicluch del sartar Matia Bebiz.
- 1-Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, Daniel Dolfin III. (1692.-1696.),
- 18-OT, kutija 67, sv. 2, spisi bilježnika Francesca de Viviana (1436.-1438.),
- 378-Inv. br. 594,MKU župe Makarska (1709.-1829.),

Hrvatski državni arhiv Zagreb – HR-HDA-883,

- Inv. br. 1961, MK Podgore (1637.-1689.),
- Inv. Br. MK/144, MK Vranjica (1653.-1695.).

Nadbiskupijski arhiv u Splitu – NAS

- M 67.

Popis parcela prema katastarskom operatu iz 1974. Grad Ljubuški, Služba za imovinsko pravne poslove.

Literatura

- Alduk, Ivan, 2017. Uvod, u: *Znanstveni skup povodom 300-te godišnjice oslobođenja Imotskog od osmanske vlasti*, knjiga sažetaka, Imotski: Konzervatorski odjel, Pučko otvoreno učilište, Franjevački samostan.
- Ančić, Mladen, 2001. *Humsko kneštvo, Na rubu Zapada*, Zagreb: Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest.
- Antunović, Mirko, 1997. *Hrvatski puk Bugojna I*, Baška Voda: Vlastita naklada.
- Babić, Ivan, 2008. *Studenački rječnik*, Studenci: Župni ured.
- Babić, Dragutin; Selimović, Šenol. 2018. Zadarski Arbanasi: Sjećanje, etnički i nacionalni identitet, *Analiza HPD*, vol. 15, no. 1., Zagreb: HPD, 2018, 179-198.
- Bakula, Petar, 1970. *Hercegovina prije sto godina*, Mostar: Hercegovački franjevc.
- Bakula, Petar, 2014. *Mučeništvo u franjevačkoj opsevuantskoj misiji u Hercegovini*, Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM i Franjevačka knjižnica, 2014.
- Benyovsky Latin, Irena, 2019. Obrtnici i općinsko predgrađe Dubrovnika krajem 13. stoljeća, u: 8. istarski povijesni bijenale *Artisani et mercatores...: O obrtnicima i trgovcima na jadranskom prostoru*, svezak 8 (ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić), Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv Pazin, 52-80.
- Bertoša, Miroslav, 2002. *Izazovi povijesnog zanata*, Zagreb: Antibarbarus.
- Bezljaj, France, 1976. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana: SIJANU.
- Birin, Ante, 2016, Šibenski bilježnici: *Bonmatej iz Verone 1449.-1451*, Zagreb: HIP.
- Blažević, Zrinka, 2023. Suspenzija nevjerice – historijska znanost pred izazovima metamodernizma, *Kultura*, 180/2023, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 9-25.
- Bogović, Mile; Jurišić, Hrvatinić, 2005. *Hrvatski mučenici za vjeru i dom*, Split, Gospić: Verbum, Glavni odbor za izgradnju Crkve hrvatskih mučenika.
- Bogut, Vlado, 2020. Povijest plemena Milošević u Grudama u Hercegovini, u: *Franjo Miloš, Uvijek iz početka*, Sarajevo: Bosanska riječ, 286-293.
- Bogut, Vlado; Leko, Ljubo, 2014. *Grudski žrtvoslov*, Grude: Općina Grude.
- Bošković, Vančo. Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini, i Dalmaciji (XV-XVII vek), *Spomenik CXXXI*, Beograd: SANU.
- Buzov, Snježana, 2011. Petrova gora, vlaška nahija, *Titius*, god. 4, br. 4, Split: Filozofski fakultet, 313-361.
- Cepelić, Milko, 1978. Povijest sela Vuke, u: *Zbornik Muzeja Đakovštine*, vol. 1, br. 1, Đakovo: Muzej Đakovštine, 215-274.
- Dedijer, Jevto, 1909. *Hercegovina*, Naselja srpskih zemalja, knj. VI., Beograd: SKA.
- Dragičević, Marko, 1995. Predpovijest župe Grude, u: *Zbornik župe Grude*, Grude: Župni ured, 9-15.

- Dragičević, Marko Mlađi, 1995. *Stoljetnica grudske župe (1895.-1995.), Kršni zavičaj, broj 28*. Humac: Franjevački samostan, 61-68.
- Džaja, Srećko M., 1999. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar: Ziral.
- Gluhak, Alemko, 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec.
- Grbavac, Branka, 2010. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Grbavac, Jozo, 2017. *Povijest, vjera i kulturna baština u Imoti*, Zagreb: Školska knjiga.
- Grubišić, Ivan, 2008. Vjenčanja u Vranjicu od 1665. do 1676. godine, *Tusculum, vol. 1, no. 1*, Solin: JUK Zvonimir, 125-158.
- Grubišić, Ivan, 2018. Solinski Katići Mornari, *Tusculum, vol. 11, no. 1*, Solin: JUK Zvonimir, 123-155.
- Grubišić, Ivan. 2019. Harambaša Galiot i doseljenici u Klis, Mravince i Vranjic, *Tusculum, vol. 12, no. 1*, Solin: JUK Zvonimir, 85-99.
- Hoermann, Kosta, 1976. *Narodne pjesme muslimana u BiH*, Sarajevo: Svjetlost.
- Hrkać, Serafin, 2007. Povijest obitelji iz XVIII. stoljeća, *Susreti, broj 1*, Grude: Matica hrvatska, 62-78.
- Isailović, Neven; Jakovljević, Aleksandar, 2019. *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528. – 1604.)*, Šibenik: Državni arhiv, JU Nacionalni park Krka.
- Ivić, Anto, 2017. *Matične knjige župe Ivanjska 1729.-1779.* Banja Luka, Sarajevo: Banjolučka biskupija, Svjetlo riječi.
- Ivić, Anto, 2017a. *Matične knjige župe Banja Luka 1753.-1814.* Banja Luka: Banjolučka biskupija.
- Jačov, Marko, 1992. *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645.-1669.)*, vol. II., Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana.
- Jerković, Mijat, 2006. *Hrvati plehanskoga kraja sredinom XVIII. stoljeća (1742.-1771.)*, Sarajevo, Plehan: Svjetlo riječi, Slovoznak.
- Jerković, Mijat, 2011. *Hrvati plehanskoga kraja koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća*, Sarajevo, Plehan: Svjetlo riječi, Slovoznak.
- Jukić, Ivan Frano, 1973. *Sabrana djela*, knj. I, Sarajevo: Svjetlost.
- Jukić, Milo, 2015. *Katolički rodovi župa Kreševo, Banbrdo (Lepenica), Kiseljak i Deževica 1742.-1992*, prvi dio, Kreševo: Klepsidra.
- Jukić, Milo, 2015a. *Katolički rodovi župa Kreševo, Banbrdo (Lepenica), Kiseljak i Deževica 1742.-1992.*, drugi dio, Kreševo: Klepsidra.
- Jolić, Robert; Jukić, Marko, 2008. *Župa Roško Polje*, Roško Polje, Tomislavgrad: Župni ured Roško Polje, Naša ognjišta.
- Kamber, Dragutin, 1932. Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813, *Franjevački vijesnik, 3/1932*, Visoko: Franjevačka gimnazija.

- Kapetanić, Niko; Vekarić, Nenad, 1999. *Stanovništvo Konavala*, sv. 2., Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.
- Klarić, Tea, 2020. *Obrtnički naučnici u Trogiru od druge polovine 13. stoljeća do druge polovine 14. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Knezović, Pavao, 2010. Župa Rama u apostolskim izvješćima (1), u: *Zbornik: Rama - nekoć i danas*, Prozor-Rama: Matica hrvatska, 2010., 37-62.
- Koncul, Antun, 2016. *Stanovništvo župe Gradac 1708.-1918. godine*, doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišni interdisciplinarni studij Povijesti stanovništva.
- Kubat, Izet; Čampara-Hako, Salko, 2015. *Genocid nad muslimanima u Istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Geoprojekat Tuzla.
- Kurtović, Esad, 2019. Prilog povijesti dubrovačkog antuninskog roda Kladorubović, *Povijesni prilozi, broj 57*, Zagreb: HIP, 7-29.
- Kurtović, Esad, 2020. *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, Lamenta de foris, svezak IV, Sarajevo: Vlastita naklada.
- Laslett, Peter, 1965. *The World we have lost*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Lončar, Vlado, 2020. *Rječnik moga djetinjstva iliti Rječnik idioma moga zavičaja*, Zagreb: Hum naklada.
- Lučić, Josip, 2021. *Imotski kraj u osmanskim izvorima*, diplomski rad, Split, Filozofski fakultet.
- Ljubić, Šime, 1882. *Skadarski zemljišnik od god. 1416*, *Starine*, XIV., Zagreb: JAZU, 30-57.
- Mandić, Nikola, 2001. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju*, Brotnjo (Čitluk): Općina Brotnjo.
- Mandić, Nikola, 2002. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokome Brijegu i okolici*, Mostar, Široki Brijeg: Vlastita naklada.
- Mandić, Nikola, 2005. *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*, Mostar: Vlastita naklada.
- Manenica, Lovro, 1996. *Borovci, prošlost i sadašnjost*, Metković: Mirko, Veseljko i Pero sinovi Luke Ereša, Matica hrvatska.
- Marinović, Ante, 1985. Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću, *Anali, broj 22.-23*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 7-24.
- Marinović, Ivo; Šutić, Baldo; Viskić, Milorad, 2005. *Baćina*, Ploče: Udruga Paganja.
- Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka; Brozović Rončević, Dunja, 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. svezak, A – Nj. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Matković, Petar, 2016. *Stanovništvo Zagvozda*, Split: Vlastita naklada.

- Mulić, Jusuf, 2004. *Hercegovina*, knj. 2.1., Mostar: Muzej Hercegovine.
- Mulić, Jusuf, 2007. *Hercegovina*, knj. 2.2., Mostar: Muzej Hercegovine.
- Nikić, Andrija, 1979. Osnivanje Apostolskoga vikarijata u Hercegovini, *Croatica Christiana periodica*, vol. 3, no. 3, Zagreb: KBF, 21-50.
- Nikić, Andrija, 1994. *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735.*, Mostar: Zavičajna knjižnica i Franjevački arhiv.
- Nikić, Andrija, 2007. Značajnije statistike ružičke župe, *Susreti*, broj 1, Grude: Matica hrvatska, 79-101.
- Nikić, Andrija, 2011. Kratka povijest Gruda i kretanje stanovništva, *Susreti*, broj 5, Grude: Matica hrvatska, 41-123.
- Nosić, Milan, 1998. *Prezimana zapadne Hercegovine*. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
- Nosić, Milan; Vidinić, Magdalena, 1999. *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimana 1.*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
- Nosić, Milan; Vidinić, Magdalena, 2000. *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimana 2.*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
- Novosel, Filip, 2021. Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća, *Radovi*, no. 63, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 171-202.
- Oraić Rabušić, Ivana; Vidović, Domagoj, 2012. Prezimana i toponimija Dubrave na poluotoku Pelješcu, *Rasprave*, broj 47/1, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, 127-148.
- Pandžić, Bazilije, 1975. Donat Jelić i hercegovački robovi u Italiji, *Kršni zavičaj*, broj 8, Drinovci: Župni ured, 27-29.
- Pavičić, Stjepan, 1953. *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU.
- Pavičić, Vlado, 1998. Hardomiljski rodovi, u: *Hardomilje – prošlost, ljudi i običaji*, Hardomilje: [s. n.], 1998, 225-341.
- Pavičić, Vlado, 2011. Rodovi Stubice i Studenaca, u: *Župa Studenci u Hercegovini*, Mostar: Crkva na kamenu, 108-190.
- Pavičić, Vlado, 2021. *Povijesno-demografski i ekohistorijski procesi na periferiji Osman-skoga carstva do sredine 19. stoljeća na primjeru Ljubuškog*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Petričušić, Ružica, 1998. Stećci, u: *Ljetopis posuški*, ur. R. Jolić i ostali, Posušje: Matica hrvatska, 75-85.
- Randić-Barlek, Mirjana, 2022. Uloga divljeg zelja u prehrani žitelja otoka Zlarina, u: *Tustopizde u izobilju – kurcoglava ni za lijek, samoniklo jestivo bilje otoka Zlarina*. Zagreb: Agronomski fakultet, 116-124.
- Rimac, Marko, 2022. *Making Acquisti nuovissimo: a contribution to Croatian border studies on early modern Imotski (1714. – 1718.)*, Imotski: Matica hrvatska.

- Rimac, Marko, 2022a. *Bitka za Imotski 1717*, Split: Filozofski fakultet.
- Sadiković, Halid, 2013. *Iz prošlosti Ljubuškog*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Petar Skok, Petar, 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb: JAZU.
- Smajić, Ramiza, 2019. *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Soldo, Josip Ante, 1993. *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split: Književni krug.
- Stjepović, Stijepo, 2018. *Forenses et habitatores Arbi: Identitet stranaca i doseljenika u srednjovjekovlju, Europa orientalis, no. XXXVII*, Roma: Sapienza university, 273-287.
- Stojković, Marijan, 1933. *Podgora u XVII. stoljeću, ZbZnŽO, knj. XXIX, sv. 1*, Zagreb: JAZU, 95-145.
- Šarić, Marko, 2008. *Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije*, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima, sv. I.* (Černelić, Milana; Rajković, Marijeta; Rubić, Tihana, ur.), Zagreb: FF Press, 15-43.
- Šarić, Marko, 2023. *Lovinački kraj na razmeđu epoha u XVI. stoljeću: nahija Cvituša prema osmanskome popisu iz 1585, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 55, no. 2*, Zagreb: Filozofski fakultet, 135-180.
- Šimić, Marinka, 2021. *Leksički arhaizmi u nekim zapadno štokavskim govorima, Hercegovina, no. 7*, Mostar: Filozofski fakultet, 326-360.
- Šimić, Marinka; Dugandžić, Ivan, 2022. *Mistopisi na jugozapadu Širokoga Brijega, Široki Brijeg: Hrvatsko društvo čuvara baštine*.
- Šimundić, Mate, 1988. *Rječnik osobnih imena*, Zagreb: NZMH.
- Šimunović, Petar, 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- Škaljić, Abdulah, 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- Škegro, Ante, 2012. *Libri copulatorum parochiarum Scopiensium (1753-1883)*, Fojnica, Zagreb: Samostan Duha Svetoga, HIP.
- Škegro, Ante, 2021. *U srcu rajskog kraja. Župa Skopaljska Gračanica*, Bugojno: Župa Srca Marijina Skopaljska Gračanica.
- Škegro, Ante, 2017. *Martyrologium Parochiae Biela, Bosna franciscana, god. XXV, broj 47*, Sarajevo: Franjevačka teologija, 215-251.
- Šmilauer, Vladimír, 1970. *Příručka slovanské toponomastiky*, Praha: Academia.
- Šundrica, Zdravko, 1959. *Popis stanovništva Dubrovačke Republike iz 1673/74. g., Arhivski vjesnik, vol. 2, no. 1.*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 419-456.
- Šunjić, Marko, 1993. *Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV. stoljeću, Radovi, broj 1*, Sarajevo: HDZU, 9-41.

- Vego, Marko, 1964. *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo: Narodni univerziteti Grude i Posušje.
- Vekarić, Nenad, 1989. *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU.
- Vidović, Domagoj, 2008. Prezimena sela Vid u Neretvanskoj krajini, *FOC*, broj 17, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 139-168.
- Vidović, Domagoj, 2010. Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova, *FOC*, no. 19, Zagreb: HAZU, 284-340.
- Vidović, Domagoj, 2011. Toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do u Popovu, *FOC*, broj 20, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 207-248.
- Vidović, Domagoj, 2013. Ojkonimija Neretvanske krajine, *Croatica et Slavica Iadertina*, broj IX/1, Zadar: Sveučilište u Zadru, 3-30.
- Vidović, Domagoj, 2014. *Metkovski prezimenski mozaik*, Metković: Gradsko kulturno središte.
- Vidović, Domagoj, 2014a. *Zažapska onomastika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vidović, Domagoj, 2014b. Pogled u toponimiju župe Čerin, u monografiji: *Župa Čerin, 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)* (prir. Dario Dodig i Dijana Korać), Tomislavgrad, Čerin: Naša ognjišta, Župni ured Čerin, 57.-61.
- Vidović, Domagoj, 2015. Mjestopis i toponimija Prhinja u Popovu, *Stolačko kulturno proljeće*, broj 13, Stolac: Matica hrvatska, 101-109.
- Vidović, Domagoj, 2017. Toponimija Makarskoga primorja, u zborniku: *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815.*, Tomasović, Marinko (ur.), Makarska: Gradski muzej, 549-609.
- Vidović, Domagoj, 2017a. Toponimija sela Trebinja u Popovu, *FOC*, broj 26, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 103-137.
- Prišlin, Antonija; Vidović, Domagoj, 2021. Pogled u toponimiju općine Janjina, *Croatica et Slavica Iadertina*, broj XVII/1, Zadar: Sveučilište u Zadru, 235-277.
- Vidović, Domagoj, Vidović, Dragan, 2016. Pogled u toponimiju Zijemlja, *Bjelopoljska zora*, broj 11-12, Bijelo Polje: HKD Napredak, 11-14.
- Vidović, Mirko, 2000. *Don Radovan Jerković: život i djelo*, Metković: Matica hrvatska.
- Vrčić, Vjeko, 1996. *Plemena Imotske krajine*, Imotski: Franjevački samostan.
- Vučić, Edita, 2018. *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Wertheimer-Baletić, Alica, 1999. *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate.
- Zirdum, Andrija, 1987. Prezimena katoličkog življa plehanskog kraja od 1760. do 1810. god., u: *Monografija Plehan*, Plehan: Slovoznak, 80-119.
- Zirdum, Andrija, 2003. Dio katolika usorske doline 1708.-1723, *Bosna franciscana*, god. XI, broj 18, Sarajevo: Franjevačka teologija, 201-235.

Zjačić, Mirko, 1956. Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436-1461), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, vol. 3, Rijeka, Pazin: Državni arhiv, 5-343.

Summary

Grude in Imota: People, Lineages, and Demographic Movements

Grude is a settlement and the administrative centre of the municipality bearing the same name in western Herzegovina. The discovery of the name of the earliest known inhabitant of Grude – as well as the settlement itself in the late Middle Ages – served as the impetus for this paper. This finding also provided a starting point for a broader analysis of the history of Grude's population and its demographic movements. Historical-demographic research was primarily conducted through the study of local lineages and surnames, as well as their migrations and population trends over a two-and-a-half-century period, based on church and state censuses. Our research shows that the largest segment of the Grude population consists of indigenous families, with a significant portion made up of settlers who arrived by the end of the 18th century, primarily from the neighbouring village of Ružići. A smaller portion includes settlers from the surrounding Herzegovinian region who arrived by the end of the 19th century. These migrations into Grude were largely facilitated by the emigration of the original Grude population, most of whom moved to the region along the Sava River in Bosnia, and beyond, from the first half of the 18th century. As indigenous lineages expanded, they adopted new surnames – likely derived from earlier nicknames – to aid in identification within this rural context. In summarizing demographic trends over the course of three centuries, it is evident that the defining feature is steady population growth, despite significant migratory outflows and various hardships endured by the local population. These challenges ranged from ecological and health-related issues to those rooted in social subjugation.

Keywords: Grude; Imota; Bekija; Hum; Herzegovina; Trogir; migrations; lineages; surnames; historical demography.

PRIKAZI I OCJENE

Sanja Žaja Vrbica i Peter Zimmermann, *Dunavska Monarhija i Dubrovnik. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2023., str. 235.*

U izdanju Sveučilišta u Dubrovniku u veljači 2023. godine objavljena je knjiga *Dunavska Monarhija i Dubrovnik* povjesničarke umjetnosti na Odjelu za umjetnost i restauraciju Sveučilišta u Dubrovniku Sanje Žaje Vrbice te slovenskog inženjera civilne gradnje i poznavatelja vojne povijesti, profesora emeritusa Petera Zimmermanna. Ta knjiga nastala je na temelju uspješne suradnje dvoje autora, koja je znatno dulja negoli se prvotno može pomisliti. Ideje za istraživanjem i obradom te kompleksne i slabo istražene teme pojavile su se nakon provedbe istraživanja o Antunu Peku, dvorjaninu, slikaru i mornaru. Posrijedi je prvo sveobuhvatno sintetiziranje važnih epizoda u dubrovačkoj postrepubličkoj povijesti kroz povijesnoumjetnički istraživački pristup. Autori su u domeni vlastitih istraživačkih afiniteta obrađivali zasebne cjeline urbanog razvoja grada u „dugom“ 19. stoljeću. O dubrovačkoj povijesti nakon sloma Republike 1808. godine nemamo sustavnih podataka koji bi široj čitateljskoj javnosti prezentirali okolnosti političkog i urbanog razvoja grada i njegove adaptacije modernizacijskim procesima i novomu društvenom poretku. Iako su u proteklome desetljeću granice u spomenutim istraživanjima pomaknute, autori Sanja Žaja Vrbica i Peter Zimmermann svojim su specifičnim pristupima u istraživanju različitog spektra tema iz dubrovačke moderne povijesti postavili nove trendove u istraživanju spomenutih tema, s posebnim osvrtom na multidisciplinarnost.

Knjiga je podijeljena u dva dijela s bitno drukčijim istraživačkim pristupima autora. Iako se njihovi smjerovi istraživanja razlikuju, u većini se slučajeva na temelju političke i vojno-obrambene gradnje u prvoj polovici 19. stoljeća komparira arhitektonsko-umjetnička modernizacija Dubrovnika u njegovoj drugoj polovici. Stoga iz navedenih konstatacija proizlazi zaključak da je prvi dio knjige te njezino prvo poglavlje sastavio profesor Zimmermann oslanjajući se na pregled političkih konstelacija u Europi u prvim desetljećima 19. stoljeća i na utjecaj potonjih na dubrovački međunarodni položaj (18. – 24.). Takvim pristupom omogućuje se pravovaljano sagledavanje prilika modernizacije Dubrovnika u ostatku 19. stoljeća. Upravo su okolnosti izazvane Napoleonskim ratovima, kako autor tvrdi, primorale francuske, a kasnije i austrijske vlasti na percepciju Du-

brovnika kao strateški važne sredine u pomorskoj obrani tadašnjih državnih zajednica. Kako bi potkrijepio vlastite teze, autor se koristi mnoštvom spisa iz bečkoga ratnog arhiva u kojima su vidljive intencije austrijskih vlasti za nužnom modifikacijom dubrovačkih fortifikacija. Riječ je o dopisima austrijskih generala i časnika koji su, prema autorovim tezama, izvjestan period boravili u Dubrovniku sustavno preispitujući njegov obrambeni pojas s kopnene i morske strane. Svoj dio knjige autor je bogato ilustrirao mnoštvom austrijskih planova grada, tlocrta povijesne jezgre i okolnih naselja, koji su mjerodavan primjer intencija austrijskih vlasti povezanih s vojnom modernizacijom dubrovačkog područja. Većina spomenutih planova i tlocrta datira iz prve polovice stoljeća, što autor zaključuje konstatacijama da su novi planovi većinom nadopune i dorade prethodnih planova grada s naznačenim utvrdama i bastionima te njihovom kraćom pisanom deskripcijom. Takve projekte i planove Zimmermann svrstava u prvu fazu promjena, datiranu u razdoblje 1815. – 1855. godine. Drugu fazu imenuje razdobljem rekonstrukcije i svrstava je u razdoblje 1855. – 1875. godine, kada se modificira nekoliko fortifikacija iz perioda dubrovačke samostalnosti i onih podignutih u vremenu francuske okupacije. Zimmermannove tvrdnje položene su na nestabilno geopolitičko stanje i ratne operacije u drugoj polovici 19. stoljeća na području Europe i Mediterana te njihove dislociranosti od priobalnog teritorija Habsburške Monarhije, što je bio produkt visokih ulaganja u modernizaciju dubrovačkoga fortifikacijskog sustava. Istovremeno, ključna autorova konstatacija tiče se i činjenice da je razdoblje francuske uprave nad Dubrovnikom produkt kasnijega austrijskog vojnog preispitivanja dubrovačkog krajobraza i njegova razvoja prema vojnostrateškim principima.

Početak 1880-ih primjećuju se mogućnosti za novije vojno-obrambene potencijale Dubrovnika – prvotno se uočava kako novije doradnje i adaptacija novonastalim okolnostima kopnenog i pomorskog ratovanja prostorno i financijski ne omogućuju nove urbanističke pothvate. S tim u vezi autor ističe da se grad postupno okreće ekonomskom aspektu razvoja, što se izraženo vidi na primjeru turizma. Upravo je turizam rezultat napora civilnih vlasti za konačno razvojanje Dubrovnika i, uz nekoliko drugih mjesta na istočnom Jadranu, rijedak primjer uspješnosti nastanka prvih turističkih djelatnosti. Dakako, ekonomski aspekti razvoja grada nisu se mogli ostvariti bez prijašnjih ulaganja u vojnu infrastrukturu, što daje temelje novom smjeru u promišljanjima o novim urbanističkim regulacijama uz činjenicu da Dubrovnik, prema mišljenju oboje autora, postaje sve privlačnija destinacija tehničke inteligencije. U drugom poglavlju (107. – 123.) Dubrovnik posjećuje plejada inženjerske inteligencije, poput Marina Borianija, Vincenza Pollija i drugih kvalificiranih inženjera čije je sadržajne bi-

ografske analize napisala Sanja Žaja Vrbica, dok je uvodne napomene izdvojio profesor Zimmermann (126. – 132.).

Treće veliko poglavlje u navedenoj knjizi sastavila je Sanja Žaja Vrbica. Autorica započinje poglavlje ističući loše gospodarske, političke i demografske uvjete koji su usporavali modernizaciju Dubrovnika. Kako bi potkrijepila vlastite teze o nedostatnim uvjetima za urbani razvoj Dubrovnika u kontekstu gradnje novih prometnica i širenja grada izvan prostora zidina, autorica se koristi metodom komparacije Dubrovnika s okolnostima takvoga razvoja u drugim dalmatinskim gradovima, poput Šibenika i Splita, koji se gotovo potpuno adaptiraju novim tendencijama urbanizma. Na temelju spomenute usporedbe autorica pruža zaključke o tradicionalnosti dubrovačke infrastrukture i nedostatku novih projekata koji bi omogućili nove impulse u novogradnji. Ipak, vidljive su sporadične promjene koje su imale za cilj polučiti razvoj novogradnje izradama registara s popisima svih sakralnih građevina te javnih i privatnih objekata. Austrijske su vlasti od 1815., prema autoričinu mišljenju, stekle svijest o potrebi nužnog uklanjanja dijela srednjovjekovnih i novovjekovnih objekata, poput krstionice nedaleko od barokne katedrale. Devastacija srednjovjekovne krstionice bila je jedna od polazišnih točaka u začetku dubrovačke novogradnje. Takve promjene uočavaju se tijekom 1860-ih, kada se sustavno izrađuju nacrti i projektiraju prvi planovi za gradnju Porporele, dovršene 1873. godine. U posebnome poglavlju o gradnji Porporele autorica se na temelju dokumenata zadarskog Namjesništva, Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku i dokumentacije iz bečkoga ratnog arhiva osvrnula na zaboravljenu epizodu dubrovačke povijesti. Njezinom su gradnjom postavljeni novi temelji u gospodarskome razvoju grada, osobito u sektoru pomorske djelatnosti (162. – 196.). Osim navedenoga, autorica iznosi još jedan vrlo važan projekt izveden na prijelomu stoljeća, a riječ je o probijanju puta iza grada (197. – 207.). Sve navedene promjene bile su intencija lokalnih vlasti za ekonomsko otvaranje grada na lokalno i šire tržište. Navedenim projektima, koji su prvenstveno imali ekonomsku narav gradnje, a u dosadašnjoj historiografiji nisu imali istraživačku zapaženost, doprinos znanosti neupitan je. Vrlo je zanimljivo iščitavati autoričine prikaze brige Dubrovčana za materijalno i kulturno-povijesno nasljeđe, u kontekstu da pojedini infrastrukturni projekti nisu naišli na privrženost i zadovoljstvo gradskih žitelja, zbog čega je nerijetko dolazilo i do javnih negodovanja (208. – 211.). Takva negodovanja bila su svekoliko prisutna, a autorica navodi nekoliko primjera, poput rušenja srednjovjekovne krstionice i modifikacije zvonika iz 14. stoljeća. Zaključak spomenutog poglavlja jesu prikazi razine svijesti javnog mnijenja i brige o kulturno-povijesnom nasljeđu Dubrovnika.

Navedena knjiga rezultat je povijesnoumjetničkih istraživanja autora Sanje Žaje Vrbice i Petera Zimmermanna. Knjiga *Dunavska Monarhija i Dubrovnik* podijeljena je na dva dijela; u njezinu je prvom dijelu prikazana važnost razvoja Dubrovnika prema vojnostrateškim načelima do 1880. godine. Nastavljajući se na godinu kojom je profesor Zimmermann završio svoja istraživanja, prema kronološkoj kompoziciji slijede istraživanja Sanje Žaje Vrbice o postupnome razvojanju grada i okolice. Takve okolnosti omogućile su stvaranje prvih kontura urbanog razvoja grada kroz konačan izlazak iz srednjovjekovnog i novovjekovnog urbanog tkiva. Gradski prostor i fluktuacija gospodarskih djelatnosti sustavno se premještaju izvan povijesne jezgre.

Knjiga kao što je *Dunavska Monarhija i Dubrovnik* rezultat je osobnog mišljenja kako dubrovačka povijest ne završava 1808. godinom, odnosno padom Republike. Dubrovnik je i nakon njezina sloma nastavio ispisivati vlastitu povijest, o čemu svjedoči i predstavljeno djelo. Iako je rad sveden na povijesnoumjetnički pristup u istraživanju, pregledavanjem političkih okolnosti u 19. stoljeću u svijetu i Europi te njihov utjecaj na dubrovački prostor, ta je knjiga savršena podloga za detaljnija istraživanja modernizacije Dubrovnika u političkom, ekonomskom i društvenom kontekstu. Stajališta znanstvene javnosti svedena su na mišljenje kako je moderna i suvremena dubrovačka povijest historiografski nepravedno zapostavljena. Nema dvojbe da će se nakon objave te knjige istraživanja moderne dubrovačke povijesti postupno povećavati. Uz još nekoliko radova, kojih, nažalost, nema mnogo, ta se knjiga s punim opravdanjem može svrstati u manju skupinu historiografskih i umjetničkih radova kao savršene podloge za novija mikrohistorijska interdisciplinarna istraživanja.

Edi Zubović

Branko Radonić, *El Shatt – Dalmatinci u pustinji: povijest dalmatinskog zbjega u Italiji i Egiptu od 1943. do 1946. godine: opći i lokalni (vrgorski) pregled*. Vrgorac – Zagreb: Plejada; Synopsis; Društvo prijatelja vrgorske starine, 2023., 796 str.

Prema Matejevu evanđelju, anđeo Gospodnji javio se Josipu u snu naputivši ga da uzme dijete i njegovu majku te bježi u Egipat. Tamo je Sveta obitelj pronašla privremeno utočište pred Herodovim pokoljima djece. Na tlu je Egipta tijekom Drugoga svjetskog rata, iako u znatno profanijemu kontekstu, privremeno utočište pred ratnim razaranjima uslijed nadiranja njemačkih vojnih postrojbi pronašlo i više od 27 tisuća izbjeglica, pretežno Dalmatinaca. Stoga je arapski toponim „El Shatt“ još uvijek duboko urezan u kolektivno sjećanje puka Dalmacije, što posredovanjem osobno proživljenih iskustava, što kroz usmenu predaju. Ne čudi stoga da je problematika ratnih zbjegova bila donekle zastupljena u jugoslavenskoj historiografiji, ali je još više došla do izražaja u onoj postjugoslavenskoj (hrvatskoj, pa čak i slovenskoj). Postojeći je historiografski korpus 2023. obogaćen opsežnom knjigom vrgorskoga povjesničara Branka Radonića, kojom je autor u mnogočemu nadgradio postojeću znanstvenu literaturu i produbio dosadašnje spoznaje.

Radonićevo djelo nosi glavni naslov *El Shatt – Dalmatinci u pustinji* koji sugerira da je tema knjige isključivo povijest zbjega u Egiptu, na koji se zapravo i odnosi najveći dio njezina sadržaja. No već u podnaslovu *Povijest dalmatinskog zbjega u Italiji i Egiptu od 1943. do 1946. godine: opći i lokalni (vrgorski) pregled* razjašnjeno je da integralni dio istraživanja čini i drugi ratni zbjeg Dalmatinaca, onaj u Italiji, koji je u istraživačkom smislu neodvojiv od egipatskoga. Vrijedi primijetiti da je autor odlučio posegnuti za sintagmom „dalmatinski zbjeg“ na temelju činjenice da su pripadnici zbjega gotovo u cijelosti bili stanovnici Dalmacije, iako u historiografskoj uporabi koegzistiraju nazivi „jugoslavenski“ i „hrvatski“, za čije se korištenje također mogu ponuditi održivi argumenti. Podnaslov otkriva da je, uz opći pregled povijesti zbjega, Radonić odlučio unutar iste knjige obraditi povijest zbjega iz jedne od brojnih lokalnih perspektiva Dalmacije, konkretno one njegova vrgorskoga zavičaja.

Knjiga je bogato opremljena i besprijekorno uređena, a velik broj fotografija, čije je prikupljanje po različitim ustanovama jamačno iziskivalo znatan dodatni napor, pridonose njezinoj kvaliteti i atraktivnosti. Djelo započinje kratkim tekstom jednoga od urednika knjige, Tihomira Ponoša (str. XI-XII), zatim slijede Radonićeve zahvale te osvrt na motivaciju i tijek istraživanja (str. XIII-XVII). Tu autor navodi da je knjiga rezultat petogodišnjega istraživanja, što ne zvuči nimalo pretenciozno kad se to djelo, prožeto istraživačkim entuzijazmom, detaljno i do kraja iščita, a prema dataciji svjedočanstava objavljenih na kraju publikacije može se vidjeti da je Radonićevo zanimanje za temu puno duljega trajanja.

U „Uvodnim razmatranjima o povijesti, arhivskim izvorima i historiografiji dalmatinskoga zbjega (1943. – 1946.)“ (str. 1-8) Radonić uvodi čitatelja u temu te se osvrće na korištene arhivske izvore i evidentira dosadašnja historiografska postignuća o toj temi. Većina njegova istraživanja temelji se na predano-me pretraživanju i iščitavanju opsežnoga gradiva koje je nastalo djelovanjem razgranate administracije zbjega i drugih tijela jugoslavenskih partizansko-komunističkih vlasti povezanih sa zbje gom. To gradivo, pohranjeno u Državnom arhivu u Splitu, sastoji se od ukupno 559 inventarnih jedinica (439 knjiga i 120 kutija), a danas je razvrstano u dva arhivska fonda: HR-DAST-22: Jugoslavenski zbjeg u Italiji i HR-DAST-23: Jugoslavenski zbjeg u Egiptu. Relevantno gradivo o tematici zbjegova nalazi se i u zbirci Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu. Zanimljivo je notirati da je Radonić tijekom istraživanja u manjoj mjeri ostvario pristup gradivu Vojnoga arhiva Srbije, ustanove koja je sljednik nekadašnjega Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, ali, nažalost, nije pronašao i iznio na svjetlo dana važne izvorne dokumente o pregovorima Vrhovnoga štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) sa Savezničkim zapovjedništvom za Sredozemlje glede sudbine izbjeglica, na koje se u svojem radu poziva Dušan Plenča, jedan od prvih istraživača opće povijesti zbjega. Iako u uvodnim razmatranjima Radonić nabraja prethodnike u istraživanju teme poput već spomenutoga Plenče, Nataše Mataušić, Matea Bratanića i Kornelije Ajlec, u svojem istraživanju vjerovao je ponajviše izvornim arhivskim dokumentima uronivši duboko ad fontes. Upustio se u minuciozno iščitavanje nepregledne dokumentacije, što je rezultiralo objelodanivanjem dosad nepoznatih podataka. Međutim, zbog prevladavajuće oslonjenosti autora na izvorno gradivo pri izradi znanstvenih bilješki, čitatelju koji se nije detaljno bavio temom gotovo je nemoguće razabrati koji dijelovi istraživanja čine izvorni znanstveni prinos, a koji na temelju već poznatoga i obrađenoga arhivskoga gradiva sumiraju ili ponavljaju dosadašnje spoznaje, odnosno čine opća mjesta u historiografiji zbjegova. Primjerice doktorski rad Matea Bratanića iz 2009. u znanstvenim

bilješkama te knjige citiran je samo na jednome mjestu, iako je i ta disertacija napisana pretežno na opsežnom gradivu iz fondova splitskoga arhiva, a sadrži i vrijedne podatke iz londonske ustanove The National Archives, koji su ipak ostali izvan širokoga Radonićeva istraživačkog dosega.

Nakon uvodnih razmatranja slijedi glavni dio knjige koji je kompozicijski smisleno i pregledno strukturiran, što je veoma važno kad je riječ o opsežnim monografijama poput te, u kojoj se narativne niti lako pomrse. Autor je sadržaj podijelio na pet većih cjelina, koje se dalje raščlanjuju na čitav niz poglavlja, a po potrebi i na potpoglavlja. U prvoj cjelini naslovljenoj „Okolnosti nastanka dalmatinskog zbjeaga i njegov dolazak u Italiju“ (str. 9-76) opisane su okolnosti privremenoga partizanskog preuzimanja vlasti u dijelovima Dalmacije između kapitulacije Italije u rujnu 1943. i uspostave njemačke okupacijske vlasti, koja se do siječnja 1944. postupno proširila na cijelu pokrajinu, izuzev Visa. Taj je otok do kraja ratovanja u Dalmaciji ostao ključno vojno, političko i logističko središte jugoslavenskoga partizansko-komunističkog pokreta. U tom kontekstu dijelovi 26. dalmatinske divizije i brojno civilno stanovništvo evakuiraju se na otok Vis, odakle je krajem prosinca 1943. započelo sustavno prebacivanje zbjegova na područje južne Italije, tada pod nadzorom saveznika. Prva faza formiranja zbjegova obuhvatila je stanovništvo srednjodalmatinskih otoka te Pelješca, Korčule, Makarskoga primorja, Splita i njegove okolice, dok u veljači 1944. započinje druga, konspirativnija faza, koja je obuhvatila područja sjeverne Dalmacije, zabiokovskog područja i manjega dijela Like. Radonić objašnjava razloge i motivaciju pristupanja stanovništva zbjegu ustanovivši da je većina izbjeglica simpatizirala Narodnooslobodilačku vojsku ili je bila na neki način povezana s njom, dok su drugi napuštali domove zbog ratnih stradanja i straha od njemačke represije nad civilima. Trebalo bi podrobnije istražiti u kojoj je mjeri partizanska propaganda utjecala na širenje straha od njemačke odmazde i koliko je taj strah u trenutku formiranja zbjeaga bio razložen. S druge strane Radonić je prvi povjesničar koji je veću pozornost posvetio praksi prisilnoga uključivanja stanovništva u partizanski zbjeg, posebice nekomunista. Taj fenomen nije bio raširen, ali je ostao neistražen ili prisutan tek na margini dosadašnjih radova, unatoč tome što je potvrđen i u povijesnim izvorima partizansko-komunističke provenijencije. U toj cjelini obrađena je i vojna uloga saveznika u obrani Visa te njihov logistički doprinos održavanju i sekundarnom transportu zbjegova. Radonić se osvrće na još uvijek donekle misterioznu plovidbu broda *Bakar*, odnosno odlazak delegacije za pregovore sa saveznicima iz Dalmacije u Bari početkom listopada 1944., koja je tamo uspostavila kontakte sa savezničkim tijelima, a u daljnjoj perspektivi iz toga su se razvile jugoslavenske vojne misije. Tu je diplomatsku inicijati-

vu zamašnih međunarodnih implikacija vodstvo Pokrajinskoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (PK KPH) za Dalmaciju i Obalne komande, prema dosadašnjim navodima, iniciralo bez znanja Tita i centralnih tijela pokreta, što na temelju jugoslavenske historiografije i zbornika dokumenata tvrdi i Radonić. Ta je epizoda važan indikator potencijalnoga sukoba i prekoračenja nadležnosti unutar jugoslavenskoga pokreta, a ujedno i važan segment jugoslavensko-savezničkih ratnih odnosa, ali i dalje ostaje nedovoljno historiografski rasvijetljena.

U drugoj tematskoj cjelini pod naslovom „Dalmatinski zbjeg u Italiji“ (str. 77-140) Radonić opisuje jugoslavensko-saveznički dogovor o smještaju partizanskoga zbjega, analizira boravak dalmatinskih izbjeglica u tranzitnim logorima i bolnicama južne Italije, odakle je većina, zbog logističke prenapregnutości savezničkih ustanova, do sredine 1944. transportirana na područje Egipta. U konačnici je od ukupnoga broja izbjeglica, dospjelih preko Visa na zapadnu obalu Jadrana, u Egipat prebačeno oko 28 tisuća, njih više od 7 tisuća ostalo je u stalnim logorima u južnoj Italiji, dok ih je više od 3 i pol tisuće mobilizirano u partizanske jedinice i vraćeno u matičnu zemlju na ratište. Najvažniji stalni logori u južnoj Italiji bili su Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea i Santa Maria al Bagno, u kojima su boravili ponajviše ranjenici i majke s djecom. Unutarnja uprava zbjega u Italiji bila je povjerena Centralnom odboru zbjega (COZ), a zbjeg u Egiptu formirat će vlastiti COZ. U toj cjelini Radonić nastoji rasvijetliti i odnos zbjega prema talijanskim vlastima i stanovništvu južne Italije, što je dosad bila zapostavljena podtema. Stalne logore u južnoj Italiji Dalmatinci su napustili u sklopu repatrijacije, koja je dovršena do sredine 1945. godine.

Treća cjelina „Dalmatinski zbjeg u Egiptu“ (str. 141-546) središnji je i najopsežniji dio knjige. U njoj je opisan dolazak izbjeglica na područje Egipta i uspostava logorskoga sustava. Najveći dio izbjeglica smješten je u ispražnjene logore britanske vojske, u pustinjskom području El Shatt na Sinajskom poluotoku. Zbog toga se toponim El Shatt često uzima kao sinonim za čitav jugoslavenski zbjeg u Egiptu, što nije ispravno, jer su neko vrijeme kao sastavni dio partizanskoga zbjega iz Dalmacije postojali i izbjeglički logori El Khatatba nedaleko od Kaira i Tolumbat kraj Aleksandrije. Kao i u Italiji, uspostavljena je samouprava zbjega čije je središnje tijelo bio Centralni odbor zbjega, dok su vanjsku upravu nad logorima i čitavim zbjegom vršili britanski časnici. U zbjegu je funkcionirao niz javnih službi, među njima i centralna pošta, koja je provodila cenzuru, tako da je čitavo vrijeme dotok informacija u zbjeg bio filtriran, što je – uza sveprisutnu indoktrinaciju propagandom te spolnu i dobnu strukturu zbjega – nezaobilazan čimbenik čiju bi važnost valjalo posebno razmotriti pri dubinskom proučavanju geneze političko-ideoloških stajališta pripadnika zbjega. Radonić

je detaljnije istražio odnose između vodstva zbjega i savezničkih zapovjednika. U praksi je riječ o britanskim časnicima, što je potrebno dodatno naglasiti jer je upravo britanska politika na čelu s Winstonom Churchillom u završnoj fazi rata kreirala politiku zapadnih saveznika prema Jugoslaviji, a funkcioniranje jugoslavenskoga zbjega u Egiptu segment je tih odnosa. Kruto držanje članova COZ-a netom nakon dolaska u Egipat pridonijelo je narušavanju odnosa s britanskim zapovjednicima, ali je korigirano intervencijom centralnih tijela partizansko-komunističkoga pokreta u zemlji. Radonić je istaknuo bitnu činjenicu da su se odbori zbjega smatrali nastavkom narodnih vlasti koje su se paralelno izgrađivale u Jugoslaviji te da su COZ-ovi oba zbjega bili podređeni Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru Dalmacije (ONOOD), a od travnja 1944. i uredu Vojne misije Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) u Kairu na čelu s Matom Jakšićem. Posredovanjem tih tijela, u kojima su vodeće uloge imali dalmatinski komunisti, političku liniju zbjega usmjeravala su centralna tijela pokreta oko Josipa Broza Tita, pri čemu je u potpunosti zaobiđena nadležnost vojnih, partijskih i civilnih tijela „federalne Hrvatske“, kojima je do listopada 1944. dominirala ličnost Andrije Hebranga i koja su uživala veliku vojnu i političku autonomiju u odnosu na središnjicu. Indikativno je zapažanje da se u kazalu imena na kraju knjige ne nalazi ime Andrije Hebranga, što proizlazi iz sadržaja proučavane dokumentacije, ali tu izdvojenost zbjega stanovništva Dalmacije iz hrvatske „republičke“ nadležnosti Radonić nije istaknuo, a, po svemu sudeći, ni uočio. Osim političkoga života, koji su pozadinski kroz razgranate partijske jedinice usmjeravali komunisti, istovremeno javno provodeći političko ujednačavanje bez stranaka kroz organizaciju Jedinostvenoga narodnooslobodilačkog fronta (JNOF), Radonić detaljno analizira standardne aspekte svakodnevnoga funkcioniranja zbjega: zdravstvo i higijenu, kuhinje, kantine i nabavu, graditeljstvo, radionice, radnu snagu i promet, prosvjetu i sport... Potanko analizira novine zbjega, koje su, uz informativnu ulogu, bile i učinkovito sredstvo komunističke propagande, a među kojima se kao središnje glasilo isticao *Naš list*. Pozornost je posvetio i sadržajnomu vjerskom životu zbjega, čija je ključna figura bio svećenik Andro Štambuk. Vjerska praksa u ključnim se crtama provodila nesmetano, kao posljedica proklamirane inkluzivne političke linije. Radonić je detaljno istražio izgradnju i kasniju sudbinu elšatskoga groblja, o čemu je prikupljao podatke i od hrvatskih veleposlanika. Raznoliku kulturnu djelatnost u zbjegu predvodili su afirmirani intelektualci poput Ranka Marinkovića te maestra Josipa Hatzea, koji je vodio čuvenu Kazališnu grupu COZ-a. Među istaknutim umjetnicima zbjega promaknuo mu je Braćanin Veseljko Sulić, kasniji baletan svjetskoga glasa koji je svoj doživljaj boravka u zbjegu iznio u knjizi

uspomena *Vizije u pustinji: život jednog plesača* (Zagreb: Čvorak; Split: Balet HNK, 2005.). Ta cjelina privodi se kraju obradom repatrijacije zbjega, koja je započela odlaskom prve grupe izbjeglica iz Egipta u travnju 1945., a završila dolaskom posljednjeg transporta u Dalmaciju u ožujku 1946., čime je okončano postojanje partizanskoga zbjega u Egiptu. Cjelinu zaključuje tema o nekomunističkim izbjeglicama, moglo bi se kazati i antikomunističkim, koji su tijekom postojanja logora partizanskoga zbjega boravili u Amiryji, Tolumbatu i El Arishu, a nakon odlaska partizanskoga zbjega premješteni su u El Shatt. Tamo ih je dočekala manja skupina izbjeglica koji su odbili repatrijaciju u komunističku Jugoslaviju, pa su posljednji nekomunisti El Shatt napustili tek 1948. godine. Radonić je proširio skromne spoznaje o nekomunistima u zbjegu pritom se koristeći i memoarskim zapisima iz pera poslijeratnih emigranata Ruska Matulića te Dušana Bezića. Nažalost, u istraživanje nije uključio memoarska djela još dvojice emigranata: istaknutoga HSS-ovca Dinka Šuljka (Barcelona; München: Knjižnica Hrvatske revije, 1988.) te Joea Talaicha, rođenoga u zaseoku Tršovina u relativnoj blizini Vrgorca, pod naslovom *Tihi izgon: hrvatski dječak odrasta kao izbjeglica II. svjetskog rata* (Split: Naklada Bošković, 2019.), koje sadrže dodatne podatke o djelovanju i sudbini antikomunista u sklopu zbjega u Egiptu.

Nakon dovršetka opće povijesti zbjega Radonić četvrtom cjelinom – „Zbjeg Vrgorčana u Italiju i Egipat“ – rasvjetljava povijest zbjega na mikrorazini Vrgorske krajine. Najprije se osvrće na stradanja tamošnjega civilnog stanovništva prije formiranja vrgorskih zbjegova, pri čemu navodi primjerice masovne pokolje izvršene u sklopu talijanske operacije Albia u ljeto 1942., ali ne i brojna smaknuća koja su u Vrgorcu počinili partizani nakon jednodnevnoga zauzimanja grada 15. lipnja 1942., koje je evidentirala i jugoslavenska historiografija. Stanovništvo Vrgorske krajine izvlačilo se u zbjeg u uvjetima njemačke okupacije, dakle u potpunoj konspiraciji, preko bačinskoga punkta, a zatim morskom rutom prema Visu. Radonić detaljno rekonstruira te polaske i citatima autentično oslikava dramatičnu atmosferu odlaska u zbjeg, a posebno je istražio daljnji boravak i djelovanje Vrgorčana u sklopu zbjega. Dugotrajnim pomnim iščitavanjem razasutih, pa i fragmentarnih popisa izbjeglica načinio je popis Vrgorčana i Vrgorki u zbjegu u Italiji i Egiptu te zaključio da je u njima sudjelovalo ukupno više od sedam stotina mještana Vrgorske krajine, što čini oko 6% prijeratnoga stanovništva toga kraja. Rekonstruirao je biografije znamenitih Vrgorčana i Vrgorki u zbjegu, od kojih je najvišu dužnost obnašala Ružica Markotić, predsjednica COZ-a zbjega u Italiji.

Različite istraživačke postupke Radonić je zaokružio metodom oralne historije, odnosno provođenjem intervjua radi prikupljanja svjedočanstava živućih

pripadnika zbjegova u Italiji i Egiptu. Ona su objavljena u zadnjoj cjelini pod naslovom „Svjedočanstva sudionika zbjega iz Vrgorske krajine“ (str. 669-744). Prikupeo je ukupno 15 tekstova svjedočanstava dobivenih od ukupno 18 svjedoka, od čega je dva svjedočanstva pronašao tijekom istraživanja u pisanom obliku. Knjiga nema zaključak, što je metodološki neuobičajeno, nego nakon objavljenih svjedočanstava slijedi precizno razrađena „Bibliografija“ (str. 745-757), popis rastumačenih kratica (str. 758-760), „Kazalo osoba“ (str. 771-786), „Kazalo geografskih pojmova“ (str. 787-794) te „Bilješka o autoru“ (str. 795-796).

Zaključno se može ustvrditi da je knjiga Branka Radonića obuhvatna znanstvena sinteza, koja će zbog popularnosti teme, dojmljive opreme te živoga, pitkoga stila pisanja biti privlačna široj javnosti. Što se historiografije tiče, Radonićevo djelo utvrdilo je postojeće spoznaje te rasvijetlilo pojedina tamna mjesta iz opće povijesti zbjegova u Italiji i Egiptu. Ostaje dojam da je ukupni fond znanja o zbjegu objavljivanjem te knjige postao zaista pozamašan, odnosno da je opća povijest zbjega Radonićevim zamašnim pothvatom u istraživačkome smislu najvećim dijelom iscrpljena. Međutim postoje pojedini aspekti teme koje treba problemski analizirati, nadopunjavati i povezivati s drugim temama iz turbulentne hrvatske povijesti „kratkoga“ 20. stoljeća.

Jure Trutanić

AUTORI U OVOM BROJU

Dr. sc. Lovro KUNČEVIĆ
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku
lovro.kuncevic@gmail.com

Akademkinja Nella LONZA
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku
nlonza@hazu.hr

Prof. dr. sc. Géza PÁLFFY
HUN-REN Istraživački centar za humanistiku
Institut za povijest, Budimpešta
palffy.geza@abtk.hu

Vlado PAVIČIĆ
samostalni istraživač
herceg_herceg@yahoo.com

Dr. sc. Ruža RADOŠĆURIC
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
radosruza@yahoo.com

Dr. sc. Jure TRUTANIĆ
Fakultet hrvatskih studija, Zagreb
jtrutanic@fhs.hr

Edi ZUBOVIĆ, mag. hist.
doktorand, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb
ubovicedi@gmail.com

UPUTE AUTORIMA

Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti - Razred za društvene znanosti znanstveni je časopis u kojem se objavljuju rezultati istaknutih znanstvenih istraživanja u područjima društvenih i humanističkih znanosti te ocjene i prikazi znanstvene literature. Časopis je usmjeren na recentna istraživanja članova Razreda za društvene znanosti HAZU i druga recentna znanstvena istraživanja.

Rukopisi se predaju Razredu za društvene znanosti Akademije u digitalnom zapisu na adresu el. pošte zmuhek@hazu.hr ili na adresu Rad HAZU – Razred za društvene znanosti – Uredništvo, Zrinski trg 11, HR 10000 Zagreb. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi pisani na hrvatskom ili na jednom od svjetskih jezika. Uredništvo zadržava pravo odabira radova. Svi rukopisi prolaze dvostruko slijepu recenziju.

Rukopis treba sadržavati:

- Naslov
- Kraći sažetak (do 600 znakova) na jeziku članka
- Ključne riječi na jeziku članka (šest do devet ključnih riječi)
- Tekst članka, podijeljen u poglavlja
- Popis citirane literature
- Dulji sažetak (1200 do 1800 znakova) za prijevod na engleski jezik, odnosno na hrvatski jezik ako se radi o rukopisu pisanom na stranom jeziku

Uz rukopis valja dostaviti podatke o autoru / autorima: ime i prezime, znanstveni stupanj, status člana HAZU, znanstveno ili znanstveno-nastavno zvanje, naziv i adresu ustanove, broj telefona i adresu el. pošte. Predajom rada autori potvrđuju da rad nije objavljen i da se rukopis ne nalazi u postupku recenzije ili objave u drugoj publikaciji.

Uvažavajući činjenicu da suradnici *Rada* rabe različite sustave u navođenju literature i u pozivanju na literaturu u bilješkama, Uredništvo predlaže autorima da po mogućnosti od dva niže navedena sustava izaberu onaj koji je bliži njihovoj dosadašnjoj praksi, s tim da se izabranog sustava u članku dosljedno pridržavaju. Navedeni su samo osnovni primjeri navođenja bibliografskih jedinica i njihovih skraćenih oblika u bilješkama i u konačnom popisu literature (za knjige, te radove u časopisima i zbornicima). Cjelovitu bibliografsku jedinicu treba unijeti u bilješci prilikom prvog navođenja djela, a skraćeni oblik u daljnjim bilješkama. Bilješke se nalaze na dnu stranice.

1.

Knjiga:

Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002. STANČIĆ, Hrvatska nacija, 100.

U popisu literature: STANČIĆ, Nikša. Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Zagreb: Barbat, 2002.

Članak u časopisu:

Nikša STANČIĆ, Croatia and Europe 1789-1848: European or National Integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 2008., 114-127.

STANČIĆ, Croatia and Europe, 114.

U popisu literature: STANČIĆ, Nikša. Croatia and Europe 1789-1848: European or National Integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 2008., 114-127.

Članak u zborniku:

Nikša STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer, 35.

U popisu literature: STANČIĆ, Nikša. Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

2.

Knjiga:

Stančić, Nikša, 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat.

Stančić 2002, 100.

U popisu literature: Stančić, Nikša, 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat.

Članak u časopisu:

Stančić, Nikša. 2008. Croatia and Europe 1789-1848: European or National Integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 114-127.

Stančić 2008, 114.

U popisu literature: Stančić, Nikša. 2008. Croatia and Europe 1789-1848: European or National Integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 114-127.

Članak u zborniku:

Stančić, Nikša, 2006. Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

Stančić 2006, 35.

U popisu literature: Stančić, Nikša, 2006. Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

Rad HAZU, 566. Razred za društvene znanosti, 58(2024)

Nakladnik

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb

Za nakladnika

Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Grafička urednica

Nina Ivanović

Lektura

Maja Silov Tovernić

DOI brojevi

Kristina Polak Bobić

Časopis je javno dostupan na mrežnom portalu
HRČAK <http://hrcak.srce.hr/rdz>

Naklada

200 primjeraka

Tisak

Stega tisak d.o.o.

Zagreb, tiskano u srpnju 2025.